

XALQARO VALYUTA- KREDIT MUNOSABATLARI I QISM

3364 (OF)

A-87

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

**J.X. ATANIYAZOV
N.X. JUMAYEV
E.D. ALIMARDONOV**

XALQARO VALYUTA-KREDIT MUNOSABATLARI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va
o'rta ta'lim vazirligi tomonidan
darslik sifatida tavsiya etilgan*

1-QISM

100000

200556

rfj

**TOSHKENT
"IQTISOD-MOLIYA"
2020**

336.1.101
UO'K: 336.744(075.8)

KBK: 65.268ya73

*Iqtisodiyot fanlari doktori, professor N.X. Jumayevning
umumiy tahriri ostida*

Taqrizchilar: *i.f.d., dots. S.E. Elmirzayev;*
i.f.d., dots. D.A. Raxmonov

X 22 Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari (1-qism):
*Darslik / J.X.Ataniyazov, N.X.Jumayev, E.D.Alimardonov; – T.:
“Iqtisod-Moliya”, 2020. – 168 b.*

Darslikda “Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari” faniga tegishli bo‘lgan asosiy masalalar qisqa va tushunarli tilda bayon etilgan bo‘lib mazkur darslik bakalavriatning “Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari” yo‘nalishida tahsil oluvchi 1-kurs talabalari uchun mo‘ljallangan.

Ushbu darslikda valyuta munosabatlarining mazmuni va mohiyati, valyuta tizimi va uning asosiy turlari, jahon valyuta tizimi evolyutsiyasi, O‘zbekiston Respublikasi valyuta tizimining shakllanish va rivojlanish bosqichlari, valyuta kursining mazmuni va ahamiyati, valyuta operatsiyalarining asosiy turlari, O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining valyuta operatsiyalarini rivojlantirish masalalari, valyuta siyosati tushunchasining mazmuni va asosiy shakllari, xalqaro hisob-kitoblarning asosiy shakllari, tijorat banklarida xalqaro kredit shakllari va hisob-kitob shartlarining qo‘llanilishi, xalqaro kredit tushunchasining mazmuni va asosiy shakllari, tashqi savdoni kreditlashning asosiy shakllari, xorijiy investitsiyalarni jalb etishda moliyaviy institutlarning roli, xorijiy investitsiyalarni xalqaro harakatini tartibga solish kabi masalalar yoritilgan.

UO'K: 336.744(075.8)

KBK: 65.268ya73

ISBN 978-9943-13-903-9

© J.X.Ataniyazov, N.X.Jumayev,
E.D.Alimardonov, 2020

© “IQTISOD-MOLIYA”, 2020

KIRISH

Mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni izchil amalga oshirish, milliy iqtisodiyotni yangi davr darajasiga ko'tarish, eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish tarmoqlarini vujudga keltirish va jahon moliya tizimi integratsiyalashuvni kuchaytirish xalqaro valyuta-kredit munosabatlarini barqaror rivojlantirishni taqozo etadi.

Hozirgi vaqtda mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti iqtisodiyotni modernizatsiyalash, ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, iqtisodiyot tarmoqlarida zamonaviy texnika-texnologiyalarni joriy qilish va shu asosda raqobatbardoshlikka erishish, jahon bozorlaridan mustahkam o'rin egallash, mamlakatimizning eksport salohiyatini oshirish kabi vazifalarni amalga oshirish bilan bevosita bog'liq. Mazkur masalalarni ijobiy hal qilishda mamlakatning xalqaro valyuta-kredit munosabatlaridagi ishtiroki muhim o'rin tutadi.

"Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari" fani ixtisoslik fanlaridan biri bo'lib, iqtisodiy yo'nalishlar bo'yicha ta'lim olayotgan talabalarga mo'ljallangan. Mazkur darslik oliy ta'limning bakalavriat bosqichida o'qitiladigan "Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari" fanining o'quv dasturiga muvofiq tarzda yozilgan. Darslikdan amaliyotchi-mutaxassislar, ilmiy izlanuvchilar va mazkur sohaga qiziquvchilar foydalanishlari mumkin.

Darslikning asosiy maqsadi moliyaviy globallashuv sharoitida xalqaro valyuta-kredit munosabatlarida yuzaga keladigan jarayonlarni o'rganish, hamda xalqaro valyuta-kredit munosabatlarini rivojlantirish istiqbollari yuzasidan talabalarda tegishli nazariy fikr va taassurotlarni hosil qilish, amaliy ko'nikma va bilimlarni shakllantirishdan iboratdir.

Ushbu darslikda valyuta munosabatlarining mazmuni va mohiyati, valyuta tizimi va uning asosiy turlari, jahon valyuta tizimi evolyutsiyasi, O'zbekiston Respublikasi valyuta tizimining shakllanish va rivojlanish bosqichlari, valyuta kursining mazmuni va ahamiyati, valyuta kursining asosiy turlari, valyuta operatsiyalarining asosiy turlari, O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining valyuta operatsiyalarini rivojlantirish masalalari, valyuta siyosati tushunchasining mazmuni va asosiy turlari, valyuta siyosatining asosiy shakllari, xalqaro hisob-kitoblarning asosiy shakllari, xalqaro hisob-kitoblarda ishlatiladigan hujjatlar va ularning turlari, tijorat banklarida xalqaro kredit shakllari va xisob-kitob shartlarining qo'llanilishi, xalqaro kredit tushunchasining mazmuni, xalqaro kreditning asosiy shakllari, tashqi savdoni kreditlashning asosiy shakllari, xalqaro faktoring va forfeyting operatsiyalari hamda ularning o'ziga xos xususiyatlari, xorijiy investitsiyalarni jalb etishda moliyaviy institutlarning roli, xorijiy investitsiyalar va ularning milliy iqtisodiyot uchun ahamiyati, xorijiy investitsiyalarni xalqaro harakatini tartibga solish kabi masalalar bayon qilingan.

O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi yangi tahrirdagi qonunining¹ “Valyuta boyliklari” nomli 3-moddasida valyuta boyliklariga ta‘rif berilgan, ya‘ni “Chet el valyutasi, chet el valyutasidagi qimmatli qog‘ozlar, chet el valyutasidagi to‘lov hujjatlari va sof quyma oltin valyuta boyliklari hisoblanadi”.

Chet el valyutasi muomalada bo‘lgan hamda xorijiy davlatda qonuniy to‘lov vositasi hisoblangan banknotlar, xazina biletleri va tangalar ko‘rinishidagi chet el pul belgilari, muomaladan chiqarilgan yoki chiqarilayotgan hamda xuddi shu xorijiy davlatning pul belgilariga almashtirilishi lozim bo‘lgan chet el pul birliklari, shuningdek, hisobvaraqlarda va omonatlarda bo‘lgan xorijiy davlatlarning pul birliklaridagi hamda xalqaro pul yoki hisob-kitob birliklaridagi mablag‘lardir.

Chet el valyutasidagi qimmatli qog‘ozlar “Qimmatli qog‘ozlar va fond birjasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni yoki xorijiy davlatlarning qonun hujjatlariga muvofiq qimmatli qog‘ozlar jumlasiga kiritilgan, qiymati chet el valyutasida ifodalangan pul hujjatlaridir”.

Rossiya Federatsiyasining “Valyutani muvofiqlashtirish va valyuta nazorati to‘g‘risida”gi qonuniga muvofiq xorijiy valyutalar bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

– tegishli xorijiy mamlakat yoki mamlakatlarning bir guruhi hududida muomalada bo‘lgan hamda qonuniy to‘lov vositasi bo‘lib hisoblangan banknota, kaznacheylik biletleri, tangalar ko‘rinishidagi pul belgilari hamda muomaladan chiqarilgan yoki chiqarilayotgan, biroq almashtirilishi lozim bo‘lgan pul belgilari;

– hisobvaraqlardagi xorijiy davlatlar pul birliklarida hamda xalqaro pul yoki hisob-kitob birliklarida ifodalangan mablag‘lar.

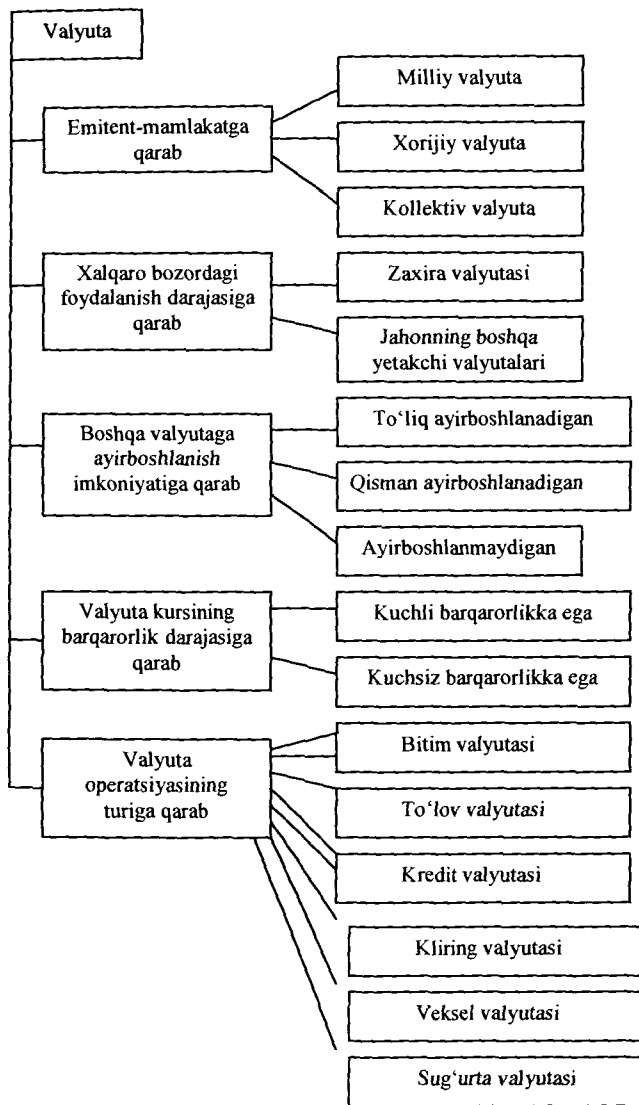
Valyutani quyidagi belgilarga ko‘ra tasniflash mumkin (1.1.rasm):

- emitent-mamlakatga qarab;
- xalqaro bozordagi foydalanish darajasiga qarab;
- boshqa valyutaga ayirboshlanish imkoniyatiga qarab;
- valyuta kursining barqarorlik darajasiga qarab;
- valyuta operatsiyasining turiga qarab.

Emitent-mamlakatga nisbatan olganda valyuta milliy, xorijiy va kollektiv valyutalarga bo‘linadi.

Milliy valyuta bo‘lib emitent-mamlakatning pul birligi hisoblanadi (masalan, O‘zbekiston uchun “so‘m”, Rossiya Federatsiyasi uchun “rubl”, AQSh uchun “dollar”, Buyuk Britaniya uchun “funt sterling” va shu kabi).

¹ O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi yangi tahrirdagi qonuni. T.: “O‘zbekiston”, 2004.

1.1-rasm. Xorijiy valyutalarning tasnifi²

² Г.Н.Бурлак, О.И.Кузнецова «Техника валютных операций». М.: «ЮНИТИ», 2002.

O'zbekiston Respublikasi milliy pul birligi hamda moliya va kredit tizimi tushunchasi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 122-moddasida berilgan.

Xorijiy valyuta bilan deviz tushunchasi bog'liqdir. **Deviz** – bu, chet elda joylashtirilgan xorijiy valyutadagi bank aktivlari hamda chet elda to'lanishi lozim bo'lgan xorijiy valyutadagi cheklar va veksellardir. Devizlar – naqdsiz pullar.

Kollektiv valyuta xalqaro valyuta-kredit tashkilotlari tomonidan emissiya qilinadi. Zamonaviy sharoitda SDR va Yevro singari xalqaro pul birliklari jahon bozorida keng ko'lamda ishlatiladi.

Xalqaro bozordagi foydalanish darajasiga ko'ra valyuta zaxira (tayanch) valyutasi va jahonning boshqa yetakchi valyutalariga bo'linadi.

Zaxira (tayanch) valyutasi – bu boshqa mamlakatlar Markaziy banklarining xalqaro hisob-kitoblar uchun mo'ljallangan zaxiralari to'planadigan va saqlanadigan xorijiy valyutadir. Ushbu valyuta xalqaro to'lov va zaxira vositasi funksiyalarini bajaradi.

To'liq ayirboshlanadigan valyuta – bu boshqa xorijiy davlat valyutasiga ayirboshlanishining cheklovlari bo'lmagan valyutadir. To'liq ayirboshlanishga AQSh dollari, Buyuk Britaniya funt sterlingi, Yaponiya iyenasi, Shveysariya franki (jami 20 ta valyutaga yaqin) egadir.

Qisman ayirboshlanadigan valyuta – bu cheklangan ayirboshlanishga ega bo'lgan valyutadir, ya'ni ma'lum bir valyuta operatsiyalari yoki ma'lum bir davlatlar uchun ayirboshlanishi mumkin.

Ayirboshlanmaydigan valyuta – bu boshqa xorijiy mamlakat valyutasiga ayirboshlanmaydigan milliy valyutadir. Bu asosan ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarning valyutalaridir. Ushbu mamlakatlar uchun xorijiy valyuta yetishmovchiligi hamda to'lov balanslarining og'ir holati bilan asoslangan qattiq valyuta muvofiqlashtirilishi xususiyatlidir.

Valyuta kursining barqarorlik darajasiga ko'ra valyuta kuchli va kuchsiz valyutalarga bo'linadi.

Kuchli (barqaror) valyuta – bu o'z nominali hamda boshqa valyutalarga nisbatan barqaror bo'lgan valyutadir. Jahon bozorida kuchli valyutalarga AQSh dollari, Yevro, Yapon iyenasi va Shveysariya franki kiradi.

Kuchsiz (yumshoq) valyuta – bu o'z nominali hamda barqaror valyutalarga nisbatan qadsizlanib borayotgan valyutadir. Jahon bozorida kuchsiz valyutalarga odatda kuchli valyutalarga kirmagan valyutalar kiradi.

Valyutalarni ular ishtirok etayotgan valyuta operatsiyasining turiga qarab ham farqlashadi. **Bitim valyutasi** – bu tashqi iqtisodiy kontraktidagi tovarning bahosi belgilanadigan yoki taqdim etilgan xalqaro kreditning summasi ifodalanadigan valyutadir. Bitim valyutasi bo'lib eksportyorning yoki importyorning, kreditor yoki qarzdorning milliy valyutasi bo'lishi

mumkin. Xalqaro bitimlarda bitim valyutasi sifatida odatda erkin muomalada yuradigan valyuta ishlatiladi.

To'lov valyutasi – bu tashqi iqtisodiy bitimdagi tovarga haqiqatda haq to'lanayotgan yoki xalqaro kreditning so'ndirilishi amalga oshirilayotgan valyutadir. To'lov valyutasi sifatida kontragentlar tarafidan o'zaro kelishilgan har qanday valyuta ishlatilishi mumkin. Bunda u bitim valyutasi bilan bir xil bo'lishi shart emas. Biroq bitim valyutasi singari to'lov valyutasi ham erkin muomalada yuradigan valyuta bo'lishi kerak.

Kredit valyutasi – bu kredit taqdim qilinayotgan paytda hamkorlar tarafidan belgilangan valyutadir. Eksport kreditlari eksportyor va importyorlarning milliy valyutalari singari uchinchi davlatlar valyutalarida ham yoki xalqaro hisob-kitob pul birliklarida taqdim etilishi mumkin. Kredit valyutasining tanlovi shartnomalarning predmeti bo'lib hisoblanadi. Kredit valyutasining holati turli valyutalarda ifodalangan kreditlarning foiz stavkalari darajalariga ta'sir etadi. Kredit valyutasi uni so'ndirish valyutasi bilan mos bo'lmasligi mumkin. Bunday holatda kredit shartnomasida bir valyutani boshqa valyutaga qayta hisob-kitobining tartibi ko'zda tutiladi. Kredit valyutasini belgilashda hisob-kitoblarning amaliyoti, kontragentlarning mazkur bozordagi pozitsiyalari, kredit tashkilotlari bilan ularning munosabatlari kabilar ahamiyatlidir.

Kliring valyutasi tovar yetkazib berish yoki xizmat ko'rsatishlarning qiymat jihatidan tengligi sharoitida subyektlarning bir-biriga bo'lgan o'zaro talablari hamda majburiyatlarining majburiy zachyoti haqidagi hukumatlararo kelishuvlarni amalga oshirishda ishlatiladi. Kliring bo'yicha hisob-kitoblarda to'lov valyutasi kliring valyutasi bilan mos keladi.

Veksel valyutasi – bu vekselning qiymati ifodalangan pul birligidir. Rivojlangan mamlakatlarning ichki aylanmasida ishlatilayotgan veksel odatda ushbu davlatlarning milliy valyutalarida ifodalanadi. Xalqaro aylanmadagi vekselar esa qarzdor-mamlakat, kreditor-mamlakat yoki uchinchi davlat valyutasida ifodalanadi.

Sug'urta valyutasi – bu sug'urta amalga oshirilgan valyutadir. Sug'urta valyutasida mukofot hamda sug'urta to'lovlarining summalari to'lanadi.

Qabul qilingan xalqaro qoidalarga asosan har bir davlatning valyutasi o'z kodiga ega va ushbu kod 3 harf bilan belgilanadi. Bunda mazkur harflarning dastlabki 2 tasi mamlakatni, uchinchisi esa valyuta nomini belgilaydi. Masalan, **US** – Qo'shma Shtatlar, **D** – dollar yoki **GB** – Buyuk Britaniya, **P** – paund. Ushbu belgilanishlar valyuta kodlari deb ataladi. Ayrim davlatlar valyutalarining SVIFT kodlari I-ilovada keltirilgan.

Valyutalar jahon bozorida o'zlarining muomalada bo'lish xususiyatlariga ko'ra erkin muomalada yuradigan, muomalasi qisman yoki butunlay cheklangan, yopiq yoki ekzotik valyutalarga bo'linadi. Ba'zi bir davlatlarning milliy pul birliklarini mazkur davlatlarda valyuta munosabatlari

borasida mavjud va harakatda bo'lgan qonun-qoidalariga asosan xorijsiga chiqishi hamda u yerda muomalada bo'lishi chegaralanadi.

Jahon bozorining paydo bo'lishi, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashishi, ishlab chiqarish kuchlarining o'sishi, jahon xo'jaligi tizimining shakllanishi, xo'jalik aloqalarining baynalmillatlashuvi va globallashuvi sharoitida xalqaro valyuta munosabatlari rivojlandi.

Xalqaro valyuta munosabatlari – bu, valyutani jahon xo'jaligida amal qilishi borasida shakllanadigan va milliy xo'jaliklar faoliyat natijalarining o'zaro almashuviga xizmat ko'rsatadigan ijtimoiy munosabatlar yig'indisidir.³

Valyuta munosabatlarining ayrim elementlari qadimgi dunyoda, qadimgi Gretsiya va Rimda veksel hamda sarroflik ishi shakllarida paydo bo'lgan. Ushbu munosabatlar hisob-kitoblar o'tkaziladigan veksellar (tratta) bilan amalga oshgan hamda Lion, Antverpen o'rta asr "veksel yarmarkalari" va G'arbiy Yevropaning boshqa savdo markazlarida rivojlandi. Feodalizm va kapitalistik ishlab chiqarish usulining shakllanishi davrlarida banklar orqali amalga oshadigan xalqaro hisob-kitoblar tizimi shakllana boshladi.

Xalqaro valyuta munosabatlari moddiy ishlab chiqarish jarayoniga, ya'ni birlamchi ishlab chiqarish munosabatlariga hamda taqsimot, almashuv va iste'mol jarayonlariga aloqador bo'lgan xalqaro iqtisodiy munosabatlarni o'z ichiga oladi. Valyuta munosabatlari va takror ishlab chiqarish o'rtasida bevosita (to'g'ridan to'g'ri) hamda bog'liqlik xarakteridagi (qaytma) aloqalar mavjud. Ularning obyektiv asosi bo'lib tovarlar, kapitallar, xizmatlar bilan xalqaro almashuvni vujudga keltiruvchi ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni hisoblanadi.

Valyuta munosabatlari – bu, valyutani jahon xo'jaligi muomalasida amal qilish jarayonida va xalqaro aloqalar sohasiga xizmat ko'rsatishda o'ziga xos pul munosabatlarining yig'indisidir⁴ yoki davlatlar, jahon valyuta bozorining subyektlari, muayyan davlatning rezident yoki nerezident shaxslari o'rtasida valyutalarni sotish, sotib olish, majburiyatlarni bajarish hamda boshqa shu kabi jarayonlarda vujudga keladigan munosabatlardir.

Valyuta munosabatlari – bu xalqaro aloqalarga xizmat ko'rsatuvchi va jahon xo'jaligida valyuta muomalasi jarayonida vujudga keladigan o'ziga xos pul munosabatlarining majmuidir. Valyuta munosabatlari jahon valyuta tizimining asosi bo'lib xizmat qiladi. Ularning shakllanish jarayonlarini o'rganish O'zbekiston uchun nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham egadir.

³ Красавина Л.Н. "Международные валютно-кредитные и финансовые отношения" М. 2003г.

⁴ Бержанов С.А. "Валютная система, валютный рынок и валютные операции" Нукус,1996г.

Valyuta munosabatlarining paydo bo'lishi, o'zgartirilishi yoki tugatilishining huquqiy asoslari bo'lib xalqaro kelishuvlar va davlat ichki qonun-qoidalarini hisoblanadi.

Valyuta munosabatlari nisbatan mustaqil munosabatlar bo'lgani holda to'lov balansi, valyuta kursi, hisob-kitob operatsiyalari orqali dunyo iqtisodiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Valyuta munosabatlarining ahvoli quyidagilarga bog'liq bo'ladi:

- milliy va jahon iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasiga;
- siyosiy ahvolga;
- jahon bozorida davlatlararo munosabatlar borasidagi muammolarga va ushbu muammolarning rivojlanish tendensiyalariga.

1.2. Valyuta munosabatlarining asosiy ishtirokchilari

Valyuta munosabatlarining asosiy ishtirokchilari sifatida xalqaro moliyaviy tashkilotlar, davlatlar, davlatlarning rezident va norezident shaxslari maydonga chiqadi.

Rezident shaxs – bu muayyan davlat hududida yashayotgan va ushbu davlat fuqarosi bo'lgan hamda mazkur davlat hududida faoliyat ko'rsatayotgan yuridik yoki jismoniy shaxsdir.

Norezident shaxs – bu muayyan davlat hududida yashab faoliyat ko'rsatayotgan, ammo shu davlat fuqarosi bo'lmagan yuridik yoki jismoniy shaxsdir. Masalan, elchixonalar, vakolatxonalar, chet el firma va korxonalarining bo'linmalari hamda shu kabilar.

Shu bilan birgalikda bu yerda shuni ta'kidlab o'tmoq lozimki valyuta munosabatlarining keng tarqalgan ishtirokchilaridan biri bu tijorat banklaridir. Ular xorijiy valyutalar bilan operatsiyalarning asosiy hajmini amalga oshiradilar. Banklarda bozorning boshqa ishtirokchilari o'z hisob raqamlarini ochgan bo'lib, ushbu hisob raqamlar orqali ular zarur bo'lgan konversiya va depozitli-kreditli operatsiyalarni amalga oshiradilar. Banklar bozorning valyuta konversiyalariga hamda mablag'larni jalb qilish va joylatirishga bo'lgan yalpi ehtiyojlarni mijozlari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar orqali o'zlarida mujassam etadilar. Mijozlar buyurtmalarini qondirishdan tashqari ular operatsiyalarni mustaqil, o'z mablag'lari hisobiga amalga oshirishlari mumkin.

Tijorat banklari milliy, hududiy va jahon valyuta bozorlarida nafaqat o'z manfaatlari, balki birinchi navbatda o'z mijozlari manfaatlarining himoyachisidir. Jahonning yirik tijorat banklari o'z mijozlarining topshiriqlarini talab darajasida bajarish, ularning moliyaviy manfaatlarini himoya qilish va o'z tijoriy maqsadlarida jahon moliya bozorning yirik markazlarida o'z filiallarini ochganlar.

Tijorat banklari mijozlarida va tijorat banklarining o'zlarida turli sabablarga ko'ra hamda turli maqsadlarda xorijiy valyutaga ehtiyoj paydo

borasida mavjud va harakatda bo'lgan qonun-qoidalariga asosan xorijga chiqishi hamda u yerda muomalada bo'lishi chegaralanadi.

Jahon bozorining paydo bo'lishi, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashishi, ishlab chiqarish kuchlarining o'sishi, jahon xo'jaligi tizimining shakllanishi, xo'jalik aloqalarining baynalmilallashuvi va globallashuvi sharoitida xalqaro valyuta munosabatlari rivojlandi.

Xalqaro valyuta munosabatlari – bu, valyutani jahon xo'jaligida amal qilishi borasida shakllanadigan va milliy xo'jaliklar faoliyat natijalarining o'zaro almashuviga xizmat ko'rsatadigan ijtimoiy munosabatlar yig'indisidir.³

Valyuta munosabatlarining ayrim elementlari qadimgi dunyoda, qadimgi Gretsiya va Rimda veksel hamda sarroflik ishi shakllarida paydo bo'lgan. Ushbu munosabatlar hisob-kitoblar o'tkaziladigan veksellar (tratta) bilan amalga oshgan hamda Lion, Antverpen o'rta asr “veksel yarmarkalari” va G'arbiy Yevropaning boshqa savdo markazlarida rivojlandi. Feodalizm va kapitalistik ishlab chiqarish usulining shakllanishi davrlarida banklar orqali amalga oshadigan xalqaro hisob-kitoblar tizimi shakllana boshladi.

Xalqaro valyuta munosabatlari moddiy ishlab chiqarish jarayoniga, ya'ni birlamchi ishlab chiqarish munosabatlariga hamda taqsimot, almashuv va iste'mol jarayonlariga aloqador bo'lgan xalqaro iqtisodiy munosabatlarni o'z ichiga oladi. Valyuta munosabatlari va takror ishlab chiqarish o'rtasida bevosita (to'g'ridan to'g'ri) hamda bog'liqlik xarakteridagi (qaytma) aloqalar mavjud. Ularning obyektiv asosi bo'lib tovarlar, kapitallar, xizmatlar bilan xalqaro almashuvni vujudga keltiruvchi ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni hisoblanadi.

Valyuta munosabatlari – bu, valyutani jahon xo'jaligi muomalasida amal qilish jarayonida va xalqaro aloqalar sohasiga xizmat ko'rsatishda o'ziga xos pul munosabatlarining yig'indisidir⁴ yoki davlatlar, jahon valyuta bozorining subyektlari, muayyan davlatning rezident yoki norezident shaxslari o'rtasida valyutalarni sotish, sotib olish, majburiyatlarni bajarish hamda boshqa shu kabi jarayonlarda vujudga keladigan munosabatlardir.

Valyuta munosabatlari – bu xalqaro aloqalarga xizmat ko'rsatuvchi va jahon xo'jaligida valyuta muomalasi jarayonida vujudga keladigan o'ziga xos pul munosabatlarining majmuidir. Valyuta munosabatlari jahon valyuta tizimining asosi bo'lib xizmat qiladi. Ularning shakllanish jarayonlarini o'rganish O'zbekiston uchun nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham egadir.

³ Красавина Л.Н. “Международные валютно-кредитные и финансовые отношения” М. 2003г.

⁴ Бержанов С.А. “Валютная система, валютный рынок и валютные операции” Нукус, 1996г.

Valyuta munosabatlarining paydo bo'lishi, o'zgartirilishi yoki tugatilishining huquqiy asoslari bo'lib xalqaro kelishuvlar va davlat ichki qonun-qoidalari hisoblanadi.

Valyuta munosabatlari nisbatan mustaqil munosabatlar bo'lgani holda to'lov balansi, valyuta kursi, hisob-kitob operatsiyalari orqali dunyo iqtisodiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Valyuta munosabatlarining ahvoli quyidagilarga bog'liq bo'ladi:

- milliy va jahon iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasiga;
- siyosiy ahvolga;
- jahon bozorida davlatlararo munosabatlar borasidagi muammolarga va ushbu muammolarning rivojlanish tendensiyalariga.

1.2. Valyuta munosabatlarining asosiy ishtirokchilari

Valyuta munosabatlarining asosiy ishtirokchilari sifatida xalqaro moliyaviy tashkilotlar, davlatlar, davlatlarning rezident va nerezident shaxslari maydonga chiqadi.

Rezident shaxs – bu muayyan davlat hududida yashayotgan va ushbu davlat fuqarosi bo'lgan hamda mazkur davlat hududida faoliyat ko'rsatayotgan yuridik yoki jismoniy shaxsdir.

Nerezident shaxs – bu muayyan davlat hududida yashab faoliyat ko'rsatayotgan, ammo shu davlat fuqarosi bo'lmagan yuridik yoki jismoniy shaxsdir. Masalan, elchixonalar, vakolatxonalar, chet el firma va korxonalarining bo'linmalari hamda shu kabilar.

Shu bilan birgalikda bu yerda shuni ta'kidlab o'tmoq lozimki valyuta munosabatlarining keng tarqalgan ishtirokchilaridan biri bu tijorat banklaridir. Ular xorijiy valyutalar bilan operatsiyalarning asosiy hajmini amalga oshiradilar. Banklarda bozorning boshqa ishtirokchilari o'z hisob raqamlarini ochgan bo'lib, ushbu hisob raqamlar orqali ular zarur bo'lgan konversiya va depozitli-kreditli operatsiyalarni amalga oshiradilar. Banklar bozorning valyuta konversiyalariga hamda mablag'larni jalb qilish va joylatirishga bo'lgan yalpi ehtiyojlarni mijozlari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar orqali o'zlarida mujassam etadilar. Mijozlar buyurtmalarini qondirishdan tashqari ular operatsiyalarni mustaqil, o'z mablag'lari hisobiga amalga oshirishlari mumkin.

Tijorat banklari milliy, hududiy va jahon valyuta bozorlarida nafaqat o'z manfaatlari, balki birinchi navbatda o'z mijozlari manfaatlarining himoyachisidir. Jahonning yirik tijorat banklari o'z mijozlarining topshiriqlarini talab darajasida bajarish, ularning moliyaviy manfaatlarini himoya qilish va o'z tijoriy maqsadlarida jahon moliya bozorning yirik markazlarida o'z filiallarini ochganlar.

Tijorat banklari mijozlarida va tijorat banklarining o'zlarida turli sabablarga ko'ra hamda turli maqsadlarda xorijiy valyutaga ehtiyoj paydo

bo'ladi. Masalan, tijorat bankining mijozi eksportyor bo'lsa u xorijiy valyutada tushum oladi va valyuta kursi tebranishi oqibatida hosil bo'ladigan xatarlarni hisobga olgan holda unda ushbu xorijiy valyutada olingan tushumni xavf-xatardan himoyalash zarurati tug'iladi. Shu sababli eksportyor eksport tushumini ehtimolli yo'qotishlardan sug'urtalash maqsadida o'z bankiga murojaat etadi. Agar bankning mijozi importyor bo'lsa, eksportyor bilan o'zaro tuzilgan shartnoma shartlariga muvofiq hisob-kitobni amalga oshirish uchun unga ma'lum bir miqdorda xorijiy valyuta zarur bo'ladi. Bunga muvofiq importyor-mijoz ushbu xorijiy valyutani sotib olish maqsadida o'z bankiga murojaat etadi.

Yuqoridagilardan tashqari tijorat bankining xorijiy valyutaga bo'lgan o'z zaruriy ehtiyojlari mavjud. Masalan, jahon valyuta bozorida oldi-sotdi baholarining farqi sifatida foyda olish maqsadida xorijiy valyutalarni sotib olish, valyuta kursining tebranishi oqibatida vujudga keladigan valyuta tavakkalchiliklarining oldini olish maqsadida xedjirlash bilan bog'liq turli valyuta operatsiyalarini amalga oshirish. Shu bilan birgalikda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 4-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi valyuta bozorini rivojlantirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaroriga binoan tijorat banklari O'zbekiston Respublikasi hududida "so'm"ning ichki konvertatsiyasiga muvofiq naqd valyuta oldi-sotdisi bilan bog'liq operatsiyalar bilan ham shug'ullanadilar. Vazirlar Mahkamasining ushbu qaroriga muvofiq 1994-yilning 15-oktyabridan boshlab O'zbekiston Respublikasi hududida pul sifatida muomalada faqat respublikaning milliy valyutasi "so'm" yuradi. Boshqa davlatlarning milliy valyutalari, ya'ni xorijiy valyutalarning O'zbekiston hududida pul sifatida muomalada bo'lishi qonun bilan taqiqlangan.

Umuman olganda valyuta kurslari bozori banklararo bitimlar bozorida iborat bo'lib, valyuta kurslari va foiz stavkalar harakatlari haqida gap ketganda barcha keyingi o'rinlarda ko'z oldiga banklararo valyuta bozorini keltirish lozim.

Kunlik operatsiyalari hajmi milliard AQSh dollarlarini tashkil qiluvchi jahonning yirik banklari valyuta bozoriga sezilarli ta'sir qiladi. Bularga Deutsche Bank, Barclays Bank, Union Bank of Switzerland, Citibank, Chase Manhattan Bank, Standard Chartered Bank kabi banklar kiradi.

Tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshiruvchi firmalar. Xalqaro savdoda ishtirok etuvchi importyor-kompaniyalar xorijiy valyutaga bo'lgan barqaror talabga, eksportyor-kompaniyalar esa ushbu valyutaning taklifiga ega. Shuningdek, mazkur kompaniyalar ozod valyuta qoldiqlarini qisqa muddatli depozitlarga joylashtiradi hamda qisqa muddatlarga jalb qiladi. Shu bilan birgalikda tashqi savdo bilan shug'ullanuvchi kompaniyalar bevosita valyuta bozoriga chiqa olish imkoniyatiga ega emas va konversiya hamda depozit operatsiyalarini tijorat banklari orqali amalga oshiradilar.

Xorijda aktivlarni joylashtiruvchi kompaniyalar (Investment Funds, Money Market Funds, International Corporations). Ushbu kompaniyalar turli mamlakatlarning hukumatlari hamda korporatsiyalari qimmatli qog'ozlarini joylashtirish orqali aktivlar portfelini diversifikatsiyali boshqarish siyosatini amalga oshiruvchi turli ko'rinishdagi investitsiyalash fondlari sifatida taqdim qilingandir. Bunday kompaniyalarni dilerlar slengida oddiy qilib fondlar deb atashadi. Ularning ichida valyuta chayqov operatsiyalarini muvaffaqiyatli amalga oshiruvchi eng mashhur fond bo'lib Djordj Sorosning "Quantum" fondi hisoblanadi.

Ularinng qatoriga, shuningdek, filiallar, qo'shma korxonalar va boshqa shu kabilarni barpo etish bilan bog'liq xorijiy ishlab chiqarish investitsiyalarini amalga oshiruvchi Kseroks, Nestle, Djeneral motors, British petroleum kabi yirik xalqaro korporatsiyalar kiradi.

Markaziy banklar. Ularning funksiyalariga valyuta zaxiralarini boshqarish, ayirboshlash kursining darajasiga ta'sir qiluvchi valyuta intervensiyalarini amalga oshirish hamda milliy valyutadagi qo'yilmalarning foiz stavkalari darajalarini muvofiqlashtirish kiradi.

Jahon valyuta bozorlariga sezilarli ta'sir etadigan banklardan biri bu AQShning Markaziy banki, ya'ni Federal Zaxira Tizimidir (US Federal Reserve yoki qisqacha FED). Undan keyin Germaniyaning Markaziy banki – Bundesbank (Deutsche Bundesbank) va Buyuk Britaniya Markaziy banki – Angliya Banki (Bank of England boshqacha nomi Old Lady).

Xususiy shaxslar. Jismoniy shaxslar xorijiy turizm, ish haqi, pensiyalar, gonorarlar, naqd valyutani sotib olish va sotish borasida nosavdo operatsiyalarning keng turkumini amalga oshiradilar.

Valyuta birjalari. O'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan ayrim mamlakatlarda valyuta birjalari faoliyat ko'rsatadi. Ularning asosiy funksiyalari yuridik shaxslar uchun valyuta almashuvini amalga oshirish hamda bozor valyuta kursini shakllantirishdan iboratdir. Davlat odatda birja bozorining ixchamligidan foydalangan holda ayirboshlash kursining darajasiga faol ta'sir etadi.

Valyuta brokerlik firmalari. Ularning funksiyalariga xorijiy valyutani sotib oluvchisi va sotuvchisini o'zaro uchrashtirish hamda ularning o'rtasida konversiya yoki ssuda-depozit operatsiyalarini amalga oshirish kiradi. O'z vositachilik operatsiyalari uchun broker kompaniyalari bitim summasidan ma'lum bir foiz ko'rinishidagi brokerlik vositachilik haqini oladilar.

So'ralayotgan kurslar va stavkalar haqida axborotga ega bo'lgan broker kompaniyasi tuzilgan bitimlar bo'yicha real valyuta kurslari hamda real foiz stavkalar shakllanadigan joy bo'lib hisoblanadi. Tijorat banklari joriy kursning darajasi haqidagi axborotni broker firmalardan oladilar.

Jahon bozorida broker firmalari orasida Lasser Marshall, Bierbaum, Harlow Butler, Tullet and Tokyo, Coutts, Tradition va boshqa shu kabi kompaniyalar mashhurdir.

Rossiya Federatsiyasi bozorida konversiya va depozit operatsiyalari bo'yicha xizmatlarni Intermoney Financial Products, Banklararo moliyaviy uy, Rossiya xalqaro valyuta-fond birjasi, ADIKS firmasi kabi broker kompaniyalari ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi bozorida konversiya va depozit operatsiyalari bo'yicha xizmatlarni O'zbekiston Respublikasi valyuta birjasi hamda tijorat banklari ko'rsatadi.

1.3. Valyuta tizimi va uning asosiy funksiyalari hamda elementlari

“Valyuta” kategoriyasi milliy va jahon xo'jaligi o'rtasida aloqa hamda o'zaro munosabatlarni ta'minlaydi. Jahon valyuta tizimi jahon pullarini amaldagi shakllariga asoslangandir. Jahon pullari deb xalqaro munosabatlarga (iqtisodiy, siyosiy, madaniy) xizmat ko'rsatuvchi pullarga aytiladi.

Har bir mustaqil davlat o'z milliy pul tizimiga ega bo'lgani singari, o'zining valyuta tizimiga ham ega. Valyuta tizimi tashkiliy jihatdan valyuta munosabatlari, valyuta fondlari hamda ushbu munosabatlarni amalga oshishi, valyuta fondlarining shakllanishi, taqsimoti va qayta taqsimoti bilan bog'liq munosabatlarni amalga oshiruvchi hamda muvofiqlashtiruvchi davlat organlari yig'indisidan iboratdir.

Valyuta tizimi – bu, mamlakatlar o'rtasida valyuta munosabatlarini tashkil etish shaklidir.

Valyuta tizimi – bu, milliy qonunchilik yoki davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan valyuta munosabatlarini tashkil etish va muvofiqlashtirishning shaklidir.⁵

Valyuta tizimi – bu, davlatlararo shartnomalar va kelishuvlar bilan belgilanadigan, xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil etishning davlat-huquqiy shaklidir.⁶

Valyuta tizimi – bu, xo'jalik aloqalarini baynalmillatlashuvi asosida tarixan shakllangan, valyuta amali bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir.

Valyuta tizimining mohiyati, tashkil etilish shakllari va roli jamiyatning iqtisodiy tuzumi bilan belgilanadi.

Valyuta tizimi davlat, rezident va norezident shaxslarga tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun sharoit yaratib beradi. Subyektlarning ushbu faoliyati amalga oshishida valyuta qonunchiligi alohida ahamiyat kasb etadi.

⁵ Красавина Л.Н. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Москва, 2003г.

⁶ Бержанов С.А. “Валютная система, валютный рынок и валютные операции” Нукус, 1996г.

Valyuta qonunchiligi – bu, mamlakat ichkarisida valyuta qimmatliklari bilan bir mamlakat tashkilotlari va fuqarolari hamda boshqa mamlakat tashkilotlari va fuqarolari o‘rtasidagi shartnomalarni hamda mamlakat ichkarisidan xorijga va xorijdan mamlakat ichkarisiga milliy hamda xorijiy valyutalar va boshqa valyuta qimmatliklarini olib kirish, olib chiqish, o‘tkazish yo‘li bilan amalga oshirilishini tartibga soluvchi qonuniy me‘yorlar yig‘indisidir.

Xalqaro moliya munosabatlari rivojlanishida valyuta tizimining samarali tashkil etilishi va uning barqarorligi muhim o‘rin tutadi. Valyuta tizimi deganda, valyuta munosabatlarini tashkil etishning tashkiliy-huquqiy shakli tushuniladi. Valyuta tizimining holati mamlakatda valyuta munosabatlarini boshqarish va tartibga solish jarayoniga bevosita bog‘liq bo‘ladi.

Valyuta tizimining uchta asosiy shaklini ajratib ko‘rsatish mumkin:

– Milliy valyuta tizimi – ma‘lum bir mamlakat hududida valyuta munosabatlarini tashkil etish, tartibga solish bilan bog‘liq tadbirlar majmuasini ifodalaydi.

– Mintaqaviy valyuta tizimi – muayyan bir mintaqa doirasidagi mamlakatlar tashabbusiga ko‘ra tashkil etilgan valyuta tizimini ifodalaydi.

– Jahon valyuta tizimi – mamlakatlar o‘rtasidagi valyuta munosabatlarini amalga oshirish uchun tashkil etilgan, instrumentlar, shartnomalar, tartib-qoidalar va tashkilotlarning majmuasidir.

Valyuta tizimlari muayyan elementlarni o‘ziga qamrab olgan holda faoliyat yuritadi.

Milliy valyuta tizimi quyidagi elementlarni o‘zida mujassamlashtiradi:

- milliy valyuta;
- milliy valyutaning almashinish rejimi;
- milliy valyuta pariteti;
- milliy valyuta kurs rejimi;
- valyuta cheklavlari holati;
- mamlakatning xalqaro valyutaviy likvidligini tartibga solish;
- milliy valyuta bozorida operatsiyalarni yuritish tartibi.

Yuqorida zikr etilgan elementlar yig‘indisi xalqaro valyuta-kredit va hisob-kitob munosabatlarini amalga oshirish uchun davlat tomonidan belgilanadigan valyuta mexanizmidir.

Milliy valyuta va uning nomi milliy valyuta tizimining asosi bo‘lib hisoblanadi, u qonun asosida davlatning pul birligi sifatida belgilanadi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ishlatiladigan milliy pullar valyutaga aylanadi. Xalqaro hisob-kitoblarda odatda xorijiy valyuta, ya‘ni erkin muomalada yuradigan valyuta maqomiga ega boshqa mamlakatlarning pul birliklari ishlatiladi. Ushbu pul birliklari bilan deviz tushunchasi bog‘liq.

Deviz – bu, xorijiy valyutadagi har qanday to‘lov vositasidir. Xorijiy valyuta, valyuta bozorida oldi-sotdi obyekt bo‘ladi, xalqaro hisob-kitoblarda ishlatiladi, banklarda hisobvaraqlarda saqlanadi, ammo ushbu davlat hududida qonuniy hisob-kitob vositasi bo‘lib hisoblanmaydi (kuchli inflyatsiya davrlarini hisobga olmagan holda). Mamlakatda kuchli inflyatsiya va inqiroz holatida milliy valyutani nisbatan barqaror bo‘lgan xorijiy valyuta siqib chiqaradi, zamonaviy sharoitda bu AQSh dollari yoki Yevro bo‘lishi mumkin.

“Valyuta” kategoriyasi, milliy va jahon xo‘jaliklarining o‘zaro aloqasi hamda munosabatlarini ta‘minlaydi.

Milliy valyuta pariteti. Valyuta pariteti – bu, ikki valyuta o‘rtasidagi, qonuniy asosda belgilangan nisbat. Monometalizm davrida (oltin yoki kumush) valyuta kursining asosi bo‘lib tanga pariteti hisoblangan. Tanga pariteti – bu, turli mamlakatlar pul birliklarini zaminida yotgan metall sig‘imiga ko‘ra o‘zaro solishtirishdir. Tanga pariteti tushunchasi valyuta pariteti tushunchasi bilan mos keladi.

Oltin monometalizmi davrida valyuta kursi oltin paritetiga asoslangan edi. Bunda valyutalar zaminidagi rasmiy oltin miqdorlari bo‘yicha o‘zaro solishtiriladi edi. Bu sharoitda valyuta kursi ushbu oltin pariteti atrofida, oltin nuqtalar chegarasida, tartibsiz asosda tebranadi edi. Oltin nuqtalarning klassik mexanizmi 2 shart mavjudligi holatida amal qiladi edi, ya‘ni oltinning erkin asosdagi oldi-sotdisi va uning chetga cheklanmagan miqdorda erkin olib chiqilishi. Valyuta kursining tebranish chegaralari oltinni xorijga olib chiqish xarajatlari bilan belgilangan va amalda paritetdan $\pm 1\%$ -dan oshiq bo‘lmagan. Oltinni xorijga olib chiqish xarajatlariga fraxt, sug‘urta, kapitalga foiz yo‘qotishlari, probani aniqlash va boshqa shu kabi xarajatlar kirgan. Oltin standartini bekor qilinishi bilan oltin nuqtalar mexanizmi o‘z harakatini to‘xtatdi.

Oltin almashmaydigan kredit pullar sharoitida valyuta kursi asta-sekin oltin paritetidan uzoqlasha boshladi, chunki oltin muomaladan xazinaga siqib chiqarilgan edi.

1970-yilning o‘rtasigacha valyuta kursining asosi bo‘lib valyutalar zaminidagi oltin sig‘imi, ya‘ni rasmiy baho masshtabi va oltin paritetlar xizmat qilgan edi. Valyutalarning rasmiy baho masshtablari va oltin paritetlari Ikkinchi jahon urushidan so‘ng Xalqaro Valyuta Fondida qayd etiladigan bo‘ldi. Valyutalar o‘zaro nisbatining o‘lchovi kredit pullarda ifodalangan oltinning rasmiy bahosi edi. Ushbu baho boshqa tovarlar baholari bilan birgalikda milliy valyutalar qadrsizlanish darajasining ko‘rsatkichi bo‘lib xizmat qildi. Davlat tomonidan qayd etiladigan oltin rasmiy bahosining o‘z haqiqiy (bozor) qiymatidan uzoq vaqt davomida sezilarli farqlanishi natijasida oltin paritetining sun‘iylik xarakteri kuchaydi.

1934–1976-yillar, ya'ni 40 yil mobaynida baho masshtabi va oltin pariteti oltinning rasmiy bahosi asosida belgilangan edi. Ushbu baho AQSh G'aznaxonasi tomonidan 1934-yilda 1 unsiya oltin 35 AQSh dollari hajmida belgilangan va dollarning devalvatsiyasigacha o'zgarmasdan saqlanib kelgan. O'tkazilgan devalvatsiya natijasida 1971-yilning dekabrda oltinning rasmiy bahosi 38 dollargacha va 1973-yilning fevralida esa 42,22 AQSh dollarigacha ko'tarildi. Bretton Vuds valyuta tizimida, AQSh dollari standartning hukmronligi sharoitida, AQSh dollari boshqa davlatlar valyutalari kurslari hisob-kitobining hisoblash asosi bo'lib xizmat qilgan. Shu bilan birgalikda davlat tomonidan muvofiqlashtirish natijasida AQSh dollaridagi oltinning rasmiy bahosi ancha pasaytirib ko'rsatilgan va u oltinning bozor bahosidan sezilarli farq qilar edi. Oltinning bozor baholari: 1971-yilda – 40,8 AQSh dollari, 1973-yilda – 97 AQSh dollari, 1975-yilda – 160 AQSh dollari, 1976-yilda – 125 AQSh dollari, 1977-yilda – 148 AQSh dollari, 1978-yilda – 193,2 AQSh dollari edi.

1971-yilda AQSh dollarining rasmiy baho asosida oltinga almashtirilishini to'xtatilishi natijasida valyutalarning oltin sig'implari va oltin paritetlari sof nominal tushunchaga aylanib qoldi. Xalqaro Valyuta Fondi esa 1975-yilning iyul oyidan ularni e'lon qilishni to'xtatdi. Yamayka valyuta islohoti natijasida G'arb davlatlari rasmiy asosda valyuta kurslarining asosi sifatidagi oltin paritetidan voz kechdilar. Rasmiy oltin paritetlari bekor bo'lganidan so'ng tanga pariteti ham o'z ahamiyatini yo'qotdi. Zamonaviy sharoitda valyuta kursi valyuta paritetiga asoslangandir. **Valyuta pariteti** – bu, valyutalar o'rtasidagi qonuniy asosda belgilangan nisbat bo'lib, u ushbu paritet atrofida tebranib turadi.

Xalqaro Valyuta Fondining o'zgargan Ustaviga muvofiq valyutalarning paritetlari SDR yoki boshqa xalqaro valyuta birligida belgilanishi mumkin. 1970-yilning o'rtalaridan boshlab yangilik sifatida paritetlar valyuta savati (korzina) asosida belgilana boshlandi. Bu bir valyutaning o'rtacha tortilgan kursini boshqa bir qator valyutalar yig'masiga solishtirish usulidir. Valyuta savatining (korzina) AQSh dollari o'rniga ishlatilishi dollar standartidan ko'p valyutali standartga o'tish tendensiyasini aks ettiradi.

Milliy valyutaning konvertatsiya shartlari. Konvertatsiya – bu, milliy valyutani xorijiy valyutalarga almashinishidir. Konvertatsiya shartlariga ko'ra milliy valyutalar:

– erkin konvertatsiya qilinadigan. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlarda valyuta cheklavlari yo'q bo'lib, milliy valyutalar xorijiy valyutalarga erkin konvertatsiya qilinadi. Xalqaro Valyuta Fondining yangi tahrirdagi Ustaviga (1978) “erkin foydalaniladigan valyuta” tushunchasi kiritilgan. Xalqaro Valyuta Fondi ushbu toifaga AQSh dollari, Germaniya markasi, Yapon ienasi, Buyuk Britaniya funt sterlingi va Fransiya frankini

kiritdi. Haqiqatda olganda erkin konvertatsiya qilinadigan valyutalar deb to'lov balansining joriy operatsiyalari bo'yicha valyuta cheklovlari mavjud bo'lmagan davlatlar valyutalari hisoblanadi (bular asosan rivojlangan davlatlar va jahon moliyaviy markazlari shakllangan yoki Xalqaro Valyuta Fondi oldida valyuta cheklovlarini kiritmaslik majburiyatini o'z zimmasiga olgan ayrim rivojlanib borayotgan davlatlar);

– qisman konvertatsiya qilinadigan valyutalar, valyuta cheklovlari saqlanib qolgan mamlakatlarda mavjud bo'lib, milliy valyutaning xorijiy valyutalarga konvertatsiyasi davlat iqtisodiy siyosatidan kelib chiqqan holda birmuncha cheklanadi.

– xorijiy valyutalarga konvertatsiya qilinmaydigan (yopiq) valyutalarga bo'linadi. Ba'zi davlatlarda siyosiy sabablarga ko'ra milliy valyutalar xorijiy valyutalarga umuman konvertatsiya qilinmaydi (SSRI, Shimoliy Koreya, Kuba davlatlari), ya'ni rezident va norezident shaxslar uchun valyuta almashtirishga ruxsat yo'q.

Milliy valyuta kursining rejimi. Valyuta kursining quyidagi rejimlari mavjud:

– qat'iy belgilangan kurslar rejimi. Davlat o'z iqtisodiy siyosatidan kelib chiqqan holda ma'muriy tarzda milliy valyuta kursini qat'iy belgilab qo'yishi mumkin. Masalan, Bretton-Vuds sharoitidagi qat'iy belgilangan kurslar rejimi;

– kichik chegaralarda tebranadigan kurslar rejimi. Bu holatda davlat o'z iqtisodiy manfaatlaridan kelib chiqib, milliy valyuta kursini ma'lum bir chegaralarda tebranishidan manfaatdor bo'ladi va valyuta siyosatining instrumentlaridan foydalangan holda ushbu maqsadga erishadi;

– valyutaga bo'lgan talab va taklifning o'zgarishi asosida erkin suzadigan (tebranadigan) kurslar rejimi hamda ularning turli ko'rinishlari. Bunga Yamayka valyuta tizimi sharoitidagi erkin suzuvchi valyuta kurslari rejimini misol sifatida keltirishimiz mumkin.

Valyuta cheklovlarining mavjudligi yoki yo'qligi, valyuta nazorati. Valyuta cheklovlarining mavjud bo'lishi yoki bo'lmasligi davlatning iqtisodiy rivojlanganlik darajasi, iqtisodiy va moliyaviy siyosatiga bog'liq bo'lib, valyuta tizimining elementi hisoblanadi. Valyuta cheklovlari hukumat tomonidan qonuniy asosda milliy iqtisodiyot manfaatlarini himoyalash maqsadida kiritiladi.

Valyuta qimmatliklari bilan amalga oshirilayotgan operatsiyalarga cheklovlar Xalqaro Valyuta Fondi orqali davlatlararo muvofiqlashtirish obyektiga kiradi.

Mamlakat xalqaro valyuta likvidligini muvofiqlashtirish. Xalqaro valyuta likvidligi deganda mamlakatning xalqaro majburiyatlarini o'z vaqtida kreditor uchun maqbul bo'lgan to'lov vositalari bilan so'ndirishini ta'minlash yuzasidan qobiliyati tushuniladi. Xalqaro valyuta likvidligi jahon

xo'jaligi nuqtayi nazaridan jahon to'lov aylanmasini moliyalashtirish va kreditlash manbalari yig'indisini bildiradi va jahon iqtisodiyotini xalqaro zaxira aktivlari bilan ta'minlanganligiga bog'liqdir. Xalqaro valyuta likvidligi mamlakatning milliy iqtisodiyoti xususida esa uning to'lovga qobiliyatining ko'rsatkichi sifatida ishlatiladi.

Xalqaro valyuta likvidligi o'z ichiga quyidagi 4 asosiy komponentni oladi: mamlakatning rasmiy oltin va valyuta zaxiralari; SDRdagi hisobvaraqlar; Yevrodagi hisobvaraqlar; XVFDagi zaxira pozitsiyasi (a'zo-mamlakatning xorijiy valyutadagi shartsiz kreditni kvotasining 25% chegarasida avtomatik ravishda olish huquqi). Rasmiy oltin-valyuta zaxiralarning yillik tovar importi summasiga bo'lgan nisbati xalqaro valyuta likvidligining ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi. Ushbu ko'rsatkichning qimmatligi cheklangandir, chunki u kapitallar va kreditlarning xalqaro harakati bilan bog'liq notijorat xizmatlar hamda moliyaviy operatsiyalar bo'yicha ko'zda tutilgan barcha to'lovlarni hisobga olmaydi.

Xalqaro valyuta likvidligini valyuta tizimining elementi sifatida muvofiqlashtirish xalqaro hisob-kitoblarni zarur to'lov vositalari bilan ta'minlashdan iboratdir.

Xalqaro kredit muomala quollaridan foydalanish tartibini belgilash (reglamentatsiya). Xalqaro kredit muomala quollaridan foydalanish qoidalari soddalashtirilgan xalqaro me'yorlarga muvofiq ravishda amalga oshiriladi. Ushbu xalqaro me'yorlarga Jenevaning veksel va chek konvensiyalari kiradi. Xalqaro hisob-kitoblarning tartibga solinishi Hujjatli akkreditivlar va inkasso uchun qabul qilingan soddalashtirilgan qoidalar va udumlarga muvofiq ravishda milliy va jahon valyuta tizimlari darajasida amalga oshiriladi.

Mamlakatning xalqaro hisob-kitoblar tartibini belgilash (reglamentatsiya). Xalqaro hisob-kitoblarning tartibga solinishi milliy va jahon valyuta tizimlari darajasida Hujjatli akkreditivlar hamda inkasso uchun soddalashtirilgan qoida va udumlar asosida amalga oshadi.

Valyuta va oltin milliy bozorlari faoliyatining rejimi. Valyuta va oltin milliy bozorlari faoliyatining rejimi milliy hamda xalqaro muvofiqlashtirishning obyekti bo'lib hisoblanadi.

Mamlakat valyuta munosabatlarini boshqaruvchi va muvofiqlashtiruvchi milliy organlar. Bu valyuta tizimining muhim institutsional elementidir. Gap mamlakat valyuta munosabatlarini boshqaruvchi va muvofiqlashtiruvchi milliy organlar (Markaziy bank, Iqtisodiyot va Moliya vazirligi, ba'zi mamlakatlarda valyuta nazorat organlari) faoliyati haqida bormoqda. Milliy valyuta qonunchiligi ushbu davlat hududida milliy va xorijiy valyutadagi (egallik huquqi, olib kirish va olib chiqish, oldi-sotdi) operatsiyalarni muvofiqlashtiradi.

Nazorat savollari

1. Valyuta deganda nima tushuniladi?
2. Valyuta kodi tushunchasi va u nechta harf bilan belgilanadi?
3. Xalqaro valyuta munosabatlari deganda nima tushuniladi?
4. Baho masshtabi deganda nima tushuniladi?
5. Oltin demonetizatsiyasi deganda nima tushuniladi?
6. Jahon valyuta bozorining asosiy ishtirokchilari?
7. Tijorat banklari valyuta bozorining asosiy ishtirokchilari sifatida?
8. Tijorat banklari xorijiy valyutalar bilan operatsiyalarni amalga oshirish uchun maxsus ruxsatnoma olishlari kerakmi?
9. Oltinning xalqaro valyuta munosabatlaridagi ahamiyati qanday?

2-BOB. JAHON VALYUTA TIZIMI EVOLYUTSIYASI

2.1. Jahon valyuta tizimining asosiy maqsadi, funksiyalari va rivojlanish bosqichlari

2.2. Parij valyuta tizimi va uning o'ziga xos xususiyatlari

2.3. Genuya valyuta tizimining asosiy tamoyillari va xususiyatlari

2.4. Bretton-Vuds valyuta tizimining paydo bo'lishi, asosiy tamoyillari

2.5. Yamayka valyuta tizimi va uning standarti

2.6. Yevropa valyuta tizimining asosiy elementlari va rivojlanish bosqichlari

2.1. Jahon valyuta tizimining asosiy maqsadi, funksiyalari va rivojlanish bosqichlari

Jahon valyuta tizimining asosiy vazifasi, xalqaro savdo jarayonida va turli valyutalardagi hisob-kitoblarda xalqaro valyuta likvidligini ta'minlash iborat.

Jahon valyuta tizimi quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

– tartibga solish – valyutalar o'rtasidagi munosabatlarga ta'sir ko'rsatuvchi to'lov balansida yuzaga keladigan nomutanosibliklarni bartaraf etish;

– likvidlilik – zaxira birliklarini aniqlash hamda to'lov balansining nomutanosibliklarini qoplash uchun ularni qo'llash imkoniyatlari va tashkil etish shakllarini belgilash;

– boshqarish – xalqaro moliyaviy institutlarni tashkil etish va ularning vakolatlari orqali hisob-kitoblarning uzluksizligini ta'minlab borish.

Jahon valyuta tizimining asosiy maqsadlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

– mamlakatlar o'rtasidagi xalqaro hisob-kitoblarning uzluksizligini ta'minlash;

– mamlakatlar milliy valyutasi barqarorligini ta'minlashni qo'llab-quvvatlash;

– jahon xo'jaligining turli iqtisodiy tizimlari o'rtasida samarali mehnat taqsimotini ta'minlash;

– jahon ishlab chiqarishi umumiy hajmining o'sishiga va aholi bandlik darajasining oshishiga erishish;

– milliy iqtisodiyotlarda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash;

– *inflyatsiyani jilovlash* va tashqi iqtisodiy muvozanatni ushlab turish va boshq.

Jahon valyuta tizimiga esa quyidagi elementlar kiradi:

– xalqaro to'lov vositasi;

– valyuta kurslarini belgilash va saqlab turish mexanizmi;

– valyutalarni konvertatsiyalash shartlari;

- valyutaviy cheklashlarni davlatlararo tartibga solish;
- xalqaro valyutaviy likvidlikni ta'minlash va tartibga solish;
- xalqaro hisob-kitob shakllarini umumlashtirish;
- oltin va valyuta bozorlarida ishlash rejimlari;
- valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi davlatlararo institutlarning huquq va majburiyatlari.

Jahon valyuta tizimi rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan omillar sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin:

- mahsulot ishlab chiqarishning rivojlanish darajasi;
- xalqaro mehnat taqsimoti jadallashuvi darajasi;
- jahon bozori rivojlanish darajasi;
- xo'jalik yuritishning tizimlari rivojlanish darajasi.

Mamlakatlar o'rtasidagi ikki tomonlama iqtisodiy munosabatlarning ko'p tomonlama munosabatlar sifatida rivojlanishi bilan jahon valyuta tizimining ahamiyati yanada orta boshladi. Chunki, mamlakatlar o'rtasidagi xalqaro savdo, kredit, investitsiya va kapital harakati bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy munosabatlar jahon valyuta tizimi doirasida belgilangan muayyan tamoyillar asosida amalga oshirilardi.

Jahon valyuta tizimining samarali hamda barqaror faoliyat ko'rsatishi uning jahon xo'jaligi tuzilmasi va holatiga muvofiqlik darajasiga bevosita bog'liq bo'ladi. Xalqaro moliyaviy muhitda yuzaga kelgan bir qator o'zgarishlar hamda mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar rivojlanishining ta'siri natijasida jahon valyuta tizimining amal qilish tamoyillari ham o'zgardi.

Jahon valyuta tizimi rivojlanish jarayonida quyidagi bosqichlarini bosib o'tdi:

- Parij valyuta tizimi (1867-1914 y.y.);
- Genuya valyuta tizimi (1922-1929 y.y.);
- Bretton-vuds valyuta tizimi (1945-1976 y.y.);
- Yamayka valyuta tizimi (1976-yildan hozirgi davrgacha).

Jahon valyuta tizimining dastlabki bosqichlarida oltin andozasi (standart) tizimi amal qildi. Oltin andozasi tizimida mamlakatlar pul birliklari qiymatiga teng bo'lgan oltinning muayyan miqdori rasmiy tarzda o'rnatildi, pullar esa oltin tanga yoki banknota shakliga ega bo'ldi. Ular istalgan paytda rasmiy o'rnatilgan kurs bo'yicha oltinga almashinishi mumkin edi. Oltin andozasining to'liq amal qilishi uchun ikkita asosiy shart bajarilishi lozim edi: birinchidan, pul-kredit muassasalariga milliy valyutani oltinga istalgan miqdorda aniq stavka bo'yicha almashtirish majburiyati yuklatildi, ikkinchidan, alohida shaxslar uchun oltinni eksport va import qilish huquqining mavjudligi edi. Odatda, pul-kredit muassasalari tanga zarb qilish xarajatlarini qoplash uchun oltinni sotish va sotib olish narxlari o'rtasida

ma'lum bir farqni o'rnatgan edilar. Ushbu davrda oltin andozasining uchta shakli amalda bo'ldi:

- oltin tanga andozasi. Mazkur bosqichda oltin tangalar faol tarzda muomalada o'rin egalladi.

- oltin quyilma andozasi. Bu bosqichda oltin tangalar muomalada bo'lmadi hamda ularni erkin tarzda zarb qilish amalga oshirilmadi, pul-kredit muassasalarining majburiyati esa oltin quyilmalarni sotishdan iborat bo'ldi.

- oltin valyuta andozasi. Ushbu bosqichda pul-kredit muassasalari milliy pullarni xorijiy valyutalarga oltin andozasi asosida almashtirdilar.

Oltin andozasi tizimining o'ziga xos bo'lgan tomonlari quyidagicha edi:

- har bir valyuta oltin tarkibiga ega bo'lib, valyuta birligi muayyan miqdorda oltinga tenglashtirildi;

- valyutalarning oltin tarkibiga ko'ra ularning oltin paritetlari o'rnatildi, shunga muvofiq valyutalarning o'zaro kursi belgilandi;

- alohida davlat ichida va undan tashqarida valyutalarning oltinga erkin almashinuvi ta'minlandi. Davlat paritet qiymatiga ko'ra oltinni sotish va sotib olish majburiyatini oldi;

- oltin umumjahon puli sifatida tan olindi;

- oltinning erkin tarzda eksport va importi yo'lga qo'yildi;

- pulga bo'lgan ichki talab va milliy oltin zaxirasi o'rtasidagi muvofiqlik saqlab turildi.

Ushbu davrda oltin andozasiga asoslangan xalqaro hisob-kitoblar mexanizmi qat'iy belgilangan kurs rejimini o'rnatdi.

2.2. Parij valyuta tizimi va uning o'ziga xos xususiyatlari

Birinchi jahon valyuta tizimi XIX asrda oltin monometallizmi asosida, oltin tanga andozasi shaklida shakllangan. **Parij valyuta tizimida** oltin yagona jahon puli sifatida qabul qilingan. Mazkur valyuta tizimi, rasmiy ravishda 1867- yilda Parij konferensiyasida tan olindi va amal qila boshladi.

Oltin andozasi talabiga asosan banklar milliy valyuta birligiga oltin asosini berib, milliy valyutani oltinga sotish va sotib olish majburiyatini olganlar.

Oltin tanga andozasiga tegishli xususiyatlar quyidagilardan iborat edi: tovarlar narxining oltinda hisoblanishi, oltin tangalarning erkin muomalada bo'lishi va davlat zarbxonlari tomonidan cheklanmagan tarzda tangalarni zarb etilishi, nominalga ko'ra kredit pullarining oltin tangalarga erkin almashinuvi, oltinni olib kirish va olib chiqishda cheklovlar o'rnatilmaganligi, ichki bozorlarda qog'oz pullar oltin tangalar bilan bir qatorda muomalada bo'lishi. Oltin andozasi amalda bo'lgan davrlarda oltin paritetidan foydalanilgan.

Oltin pariteti – rasmiy oltin tarkibiga ko‘ra turli mamlakatlar pul birliklarining o‘zaro nisbatini ifodalaydi. Oltin pariteti valyuta kurslarini aniqlashda asos bo‘lib xizmat qilgan va 1976-yilda XVF tomonidan bekor etilgan. Ya’ni:

AQShda 1 troya unsiya oltin (31, 1 g.) = 20, 672 USD (\$)

Buyuk Britaniyada 1 troya unsiya oltin = 4,248 GBP (£)

Oltinning valyutalardagi qiymati valyuta kursini aniqlashga xizmat qilardi:

$$\$ 20, 672 / \text{£ } 4,248 = 4, 866, \text{ ya'ni } \text{£ } 1 = \$ 4, 866$$

Parij valyuta tizimi quyidagi tamoyillarga asoslangan edi:

- tizim asosini oltin tanga andozasi tashkil etishi;
- milliy pul birliklarining oltin tarkibi o‘rnatildi (Buyuk Britaniya – 1816-yildan, AQSh – 183- yildan, Germaniya – 1875-yildan, Fransiya – 1878-yildan);
- oltinga umumiy to‘lov vositasi sifatida jahon puli funksiyasi berildi;
- markaziy banklar tomonidan emissiya qilingan muomaladagi banknotalar oltinga erkin almashtirilgan. Almashinuv oltin paritetlari asosida amalga oshirilgan;
- valyutalar kursi moneta partitetidan “oltin nuqtalari” chegarasida og‘ishi mumkin edi ($\pm 1\%$ amalda qat‘iy belgilangan valyuta kurslari bo‘lgan);
- oltindan tashqari xalqaro aylanmada angliya funt sterlingi tan olingan;
- milliy oltin zaxiralari va ichki pul taklifi o‘rtasidagi o‘zaro nisbat ushlab turilgan;
- to‘lov balanslari taqchilligi oltin bilan qoplangan.

Mazkur davrda valyuta kurslarining barqarorligini mamlakatlar o‘rtasida oltinning erkin harakati ta‘minlagan. Oltin andozasining joriy etilishi har bir ishtirokchi davlatdan o‘z valyutasini oltinga qat‘iy belgilangan kurs bo‘yicha konvertatsiya qilishni talab etardi. Oltin tarkibini hisoblash yordamida aniqlangan valyuta ayirboshlash kursi har bir valyuta uchun oltin paritetini belgilaydi.

Parij valyuta tizimi amal qilgan sharoitda oltin ichki bozorlarda tanga ko‘rinishida muomalada bo‘lgan, bundan tashqari tijorat banklarining zaxiralari shaklida ham xizmat qilgan.

Oltin andozasi mamlakatlarda to‘lov balansini, pul muomalasini, xalqaro zaxiralarni, tashqi iqtisodiy aloqalarni hamda ishlab chiqarishni bir maromda tartibga solishda muhim rol o‘ynagan. Parij valyuta tizimida tashkil etilgan oltin tanga andozasi birinchi jahon urushiga qadar, to‘lov balansini va valyuta kursini tartibga solishning bozor mexanizmi amalda qo‘llangan davrda birmuncha samarali faoliyat ko‘rsatgan.

To'lov balansida taqchillik mavjud bo'lgan mamlakatlar deflyatsion siyosat o'tkazishga majbur bo'lganlar, bunda pul massasini oltinni chegaradan tashqariga chiqarish orqali qisqartirishga erishganlar.

Oltin andozasining afzalliklari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- valyuta kurslari keskin tebranishining mavjud emasligi;
- past inflyatsiya darajasi.

Parij valyuta tizimi doirasida tashkil etilgan oltin andozasi bir qator kamchiliklarga ega bo'lgan. Oltin andozasi jahon iqtisodiyotida muomaladagi pul massasi bilan oltin qazib olish va ishlab chiqarish o'rtasida bog'liqlikni yuzaga keltirdi. Ushbu sharoitda yangi oltin konlarini ochish va uni qazib olishni ko'paytirish transmilliy inflyatsiyaga olib kelgan. Aksincha, agar oltin ishlab chiqarish hajmi ishlab chiqarishning real hajmi o'sishidan orqada qolsa narxlar darajasining yalpi pasayishi kuzatilgan.

Shuningdek, oltin andozasi amal qilgan davrda milliy iqtisodiyotning ichki muammolarini bartaraf etishga yo'naltirilgan mustaqil pul-kredit siyosatini amalga oshirishning imkoni bo'lmagan. Oltin konvertirlanganlikni ushlab turgan holda pul emissiyasi orqali xarajatlarni moliyalashtirishga harakat qilgan xohlagan mamlakatda oltin zaxirasining xorijga chiqib ketishi holati ro'y bergan. Bu holat, barcha Yevropa mamlakatlarini birinchi jahon urushi davrida oltin andozasidan voz kechishga majbur etdi. Chunki, urush xarajatlarini moliyalashtirishni faqat qog'oz pullar emissiyasi hisobiga amalga oshirish mumkin edi.

Urush xarajatlarini qoplashda soliqlar, zayomlar bilan birga oltin ham jahon puli sifatida sarflandi. Ko'pgina mamlakatlar tomonidan valyuta cheklovlari o'rnatildi. Valyuta kurslari majburiy tarzda o'rnatilgan bo'lib, shu boisdan noreal edi. Urush boshlanishi bilan markaziy banklar oltinni almashtirishni to'xtatdi va xarajatlarni qoplash uchun emissiyani oshirdilar. 1920-yilga kelib AQSh dollariga nisbatan funt sterling $1/3$ qismga, fransuz franki va italiya lirasi - $2/3$, nemis markasi esa - 96%ga qadrsizlandi.

Oltin andozasi bozor iqtisodiyoti sharoitlariga va rivojlanib borayotgan xo'jalik aloqalari ko'lamiga javob bermaganligi tufayli asta-sekinlik bilan barham topgan. Oltin tanga andozasi pul va valyuta tizimi sifatida amal qilishni to'xtatgan va jahon valyuta tizimini boshqa shaklda shakllantirishga ehtiyoj sezilgan.

2.3. Genuya valyuta tizimining asosiy tamoyillari va xususiyatlari

Birinchi jahon urushidan keyin mamlakatlar o'rtasidagi tashqi iqtisodiy aloqalarning qayta tiklanishi natijasida jahon valyuta tizimining yangi tamoyillarini ishlab chiqishga zarurat tug'ildi. Ushbu davrdan jahon valyuta tizimi rivojlanishining yangi bosqichi amal qila boshladi. Mazkur bosqich oltin quyilma andozasi yoki **Genuya valyuta tizimi** sifatida nom oldi.

1922-yilda Genuyada o'tkazilgan moliyaviy va iqtisodiy masalalar bo'yicha xalqaro konferensiyada rivojlangan mamlakatlardagi oltin zaxiralari tashqi savdo va boshqa operatsiyalar bo'yicha hisob-kitoblarni tartibga solish uchun yetarli emas deb ta'kidlandi. Xalqaro aylanmada oltin va funt sterlingdan tashqari AQSh dollaridan ham keng foydalanish tavsiya etildi. Xalqaro to'lov vositasi rolini bajarishga yo'naltirilgan ikkala valyuta ham deviz nomini oldi. Germaniya, Avstraliya, Daniya, Norvegiya kabi ko'pgina mamlakatlar oltin deviz standartiga qo'shilishdi.

Genuya valyuta tizimining asosiy tamoyillari ham oldingi Parij valyuta tizimi tamoyillariga o'xshash edi. Mazkur tizimda ham oltin oxirgi jahon puli sifatidagi rolini saqlab qoldi, shu bilan birgalikda oltin paritetlari ham qoldirildi.

Genuya valyuta tizimi quyidagi tamoyillarga asoslanib faoliyat ko'rsatgan:

1. Tizim asosini oltin va deviz valyutalar tashkil etdi. Ushbu davrda 30 ta mamlakatning pul tizimi oltin-deviz standartiga asoslandi. Biroq, zaxira valyuta mavqei rasmiy jihatdan hech bir valyutaga berilmadi, funt sterling va AQSh dollari ushbu sohada yetakchilik uchun raqobatlashdi.

2. Oltin paritetlari saqlab qolindi. Valyutalarning oltinga almashinuvi nafaqat bevosita yo'l bilan (AQSh, Fransiya, B.Britaniya) balki bilvosita, xorijiy valyutalar orqali ham amalga oshirildi.

3. Erkin suzuvchi valyuta kurslari rejimi qayta tiklandi.

4. Valyutani tartibga solish faol valyuta siyosati shaklida xalqaro konferensiyalarda amalga oshirildi.

Oltin deviz andozasi oltin andozasining muayyan shaklini ifodalab, bunda alohida milliy banknotalar oltinga emas, balki boshqa mamlakatlarning valyutalariga (oltin quyilmalarga almashinuvchi devizlarga) almashtiriladi.

Mazkur sharoitda, milliy valyutalarni oltinga almashtirishning ikkita asosiy usuli shakllandi:

- 1) bevosita – deviz rolini bajaruvchi (funt sterling, AQSh dollari) valyutalar uchun;

- 2) bilvosita – mazkur tizimning qolgan barcha valyutalari uchun.

Ushbu jahon valyuta tizimida erkin suzuvchi valyuta kurslari tamoyili qo'llanilgan. Genuya tizimining tamoyillariga muvofiq a'zo mamlakatlarning markaziy banklari milliy pul birliklari valyuta kurslarining mumkin bo'lgan tebranishlarini valyutani tartibga solish usullarini (asosan valyuta intervensiyasi) qo'llagan holda ushlab turishlari lozim edi.

Oltin deviz andozasining keng tarqalishi bir mamlakatni boshqalariga bog'liqligini kuchaytirdi. Biroq, oltin andozasining deviz shakli ko'p amal qilmadi. 1929–1931-yillardagi jahonda ro'y bergan inqiroz mazkur tizimni butunlay izdan chiqardi. Inqiroz o'z navbatida, deviz valyutalarga ham salbiy

ta'sirini ko'rsatdi. 1931-yilga kelib Buyuk Britaniya oltin andozasini bekor qilishga majbur bo'ldi, funt sterling esa devalvatsiya qilindi. Shuningdek, valyuta va iqtisodiy munosabatlarda Angliyaga bog'liq bo'lgan bir qator Yevropa davlatlari, Misr, Malayziya, Hindiston mamlakatlarining valyutalari muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Keyinchalik bu tizim Yaponiya va Fransiya tomonidan bekor qilindi. 1933-yilda esa AQSh hukumati banknotalarni oltinga almashtirishni hamda oltinning chegaradan chiqarilishini taqiqladi, dollar esa 41%ga devalvatsiya qilindi.

1930-yillarning o'rtalariga kelib jahon valyuta tizimining beqarorligi kuchaydi va ko'pgina mamlakatlar o'z valyutalarini devalvatsiya qilishdi. Valyuta sohasidagi inqiroz holati jahon valyuta tizimida islohotlarni amalga oshirishni taqozo etdi.

1926–1936-yillardagi jahon valyuta inqirozining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat edi:

- davriylik xususiyati: valyuta inqirozi jahon iqtisodiy va pul-kredit inqirozi bilan qo'shib ketdi;

- tuzilmaviy xususiyati: jahon valyuta tizimi tamoyillari – oltin deviz andozasi halokatga uchradi;

- davomiyligi: 1929-yildan 1936-yilgacha.

- ta'sir darajasi: qator valyutalar kursi 50-84%gacha pasaydi.

- rivojlanish holati: inqiroz turli paytda turli ta'sir orqali barcha mamlakatlar iqtisodiyotini izdan chiqardi.

Genuya valyuta tizimi doirasidagi jahon valyuta inqirozining bosqichlari:

Birinchi bosqich (1929-1930), agrar va mustamlaka mamlakatlar valyutalarining qadrsizlanishi orqali namoyon bo'ldi hamda jahon bozorida xomashyoga bo'lgan talab keskin qisqardi.

Ikkinchi bosqichda (1931-yilning o'rtalarida) jahon valyuta tizimining kuchsiz bo'g'ini xorijiy kapitalning qaytishi, rasmiy oltin zaxirasining kamayishi va banklarning bankrotlikka uchrashi tufayli Germaniya va Avstriyada yuzaga keldi. Germaniya valyuta cheklovlarini joriy etgan holda tashqi qarz bo'yicha to'lovlarni va markani oltinga almashinuvini bekor qildi. Amalda mamlakatda oltin andozasi bekor qilinib, markaning rasmiy kursi "muzlatildi".

Uchinchi bosqich, jahon iqtisodiy inqirozining kuchayishi tufayli 1931-yilda Buyuk Britaniyada oltin andozasining bekor etilishi orqali yuzaga chiqdi. Bu holatning bevosita sababi to'lov balansi holatining yomonlashuvi va tovarlar eksportining hamda "ko'rinmas" operatsiyalardan tushumning keskin qisqarishi tufayli mamlakat rasmiy oltin zaxirasining kamayishi bo'ldi. 1931-yilning 21 sentyabriga kelib funt sterlingning oltin quyilmalarga almashinuvi bekor qilindi, uning kursi esa 30,5%ga pasaydi. Bir vaqtning o'zida Britaniya hamdo'stlik davlatlari (Kanadadan tashqari) hamda Buyuk

Britaniya bilan yaqin savdo aloqalariga ega bo'lgan mamlakatlar valyutalari devalvatsiya qilindi. Germaniyadan farqli ravishda, Buyuk Britaniyada funt sterlingning qadrini hamda Londonning jahon moliyaviy markazi sifatidagi mavqei ushlab turish maqsadida valyuta cheklovlari joriy etilmadi. Ushbu davrda Buyuk Britaniya devalvatsiyadan muvaffaqiyat qozondi, ya'ni Angliya eksportyorlari devalvatsion mukofot hisobiga valyuta dempingini amalda keng qo'lladilar va natijada Buyuk Britaniya to'lov balansining passiv saldosi qisqardi.

Valyuta inqirozining to'rtinchi bosqichida oltin andozasi iqtisodiy inqirozning shiddatli avj olishi natijasida AQShda bekor qilindi. Ushbu holatning bevosita sababi narxlarning notekis va shiddatli pasayishi bo'ldi va ommaviy bankrotlikni keltirib chiqardi. Banklarning yirik qismi (mamlakat banklari umumiy sonining 40%) bankrotlikka uchrashi tufayli AQShda pul-kredit tizimi izdan chiqdi va dollar banknotalarini oltinga almashtirish bekor etildi. AQSh milliy korporatsiyalari raqobatbardoshligini oshirish maqsadida valyuta urushlarini joriy etish uchun oltin sotib olish yo'li bilan dollar kursini pasaytirish siyosatini o'tkazdilar. 1934-yil yanvariga kelib dollar oltinga nisbatan 40%ga qadrsizlandi va 41%ga devalvatsiya qilindi, oltinning rasmiy narxi esa

1 troya unsiyasiga 20,67 dollardan 35 dollarga ko'tarildi. AQSh o'z milliy valyutasining xalqaro o'rmini mustahkamlash maqsadida xorijiy markaziy banklar uchun oltinni dollarga mazkur narxda almashtirish majburiyatini oldi. Mazkur davrda amalga oshirilgan dollarning devalvatsiyasi AQSh eksportini birmuncha rag'batlantirdi, lekin iqtisodiy turg'unlik sharoitlarida mamlakatda mahsulotlar narxi bir qadar oshib ketdi.

Beshinchi bosqichda, 1936-yil oxirlariga kelib valyuta inqirozining markazi boshqa mamlakatlarga qaraganda oltin andozasini ko'proq qo'llab-quvvatlagan Fransiyada yuzaga keldi. Jahon iqtisodiy inqirozi Fransiyani boshqa mamlakatlarga nisbatan kechroq o'z domiga tortdi hamda bu mamlakatda funt sterling va dollarlarni oltinga almashtirish jarayoni tezlik bilan amalga oshirildi. Oshib borayotgan oltin zaxirasiga tayangan holda Fransiya oltin andozasini saqlab qolish maqsadida oltin blokiga yetakchilik qildi. Fransiyaning oltin andozasiga tarafdorligi uning tarixiy rivojlanish xususiyatlari bilan izohlanadi.

Iqtisodiy inqiroz to'lov balansi passivligini, davlat byudjeti taqchilligini hamda mamlakatdan oltinning chiqib ketish holatlarini yuzaga keltirdi. Oltin andozasining sun'iy ushlab turilishi firmalarning raqobatbardoshligini pasayishiga sabab bo'ldi. Fransiya eksporti hajmi keskin qisqarib ketdi va natijada hukumat tomonidan banknotalarni oltin quyilmalarga almashtirish bekor etildi, frank esa 25%ga devalvatsiyaga qilindi.

Inqiroz natijasida Genuya valyuta tizimi barqarorligini yo'qotdi. Ichki aylanmada banknotalarni oltinga almashinuvi bekor qilinishiga qaramasdan,

AQSh, Fransiya, Buyuk Britaniya markaziy banklarining kelishuviga ko'ra oltinning valyutaga tashqi almashinuvi saqlab qolindi.

Oltin valyuta andozasining inqirozi valyutaviy chalkashliklar davrida, xususan, dollarning devalvatsiyasi hamda London xalqaro iqtisodiy konferensiyasi doirasidagi muzokarlarda muvaffaqiyatsizliklarning kuchayishi tufayli sodir bo'ldi.

Jahon valyuta tizimi valyuta bloklariga ajraldi. Valyuta bloki – xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasida yagona siyosat olib boruvchi yetakchi mamlakat boshchiligidagi moliyaviy, iqtisodiy munosabatlarda o'zaro aloqador mamlakatlar guruhidir.

Valyuta bloklari uchun quyidagi xususiyatlar xosdir:

- bog'liq bo'lgan valyutalar kursi guruhga boshchilik qiluvchi mamlakatlar valyutasiga birlashtirildi;
- blokga kiruvchi mamlakatning xalqaro hisob-kitoblari yetakchi mamlakat valyutasida amalga oshirildi;
- blokka kiruvchi mamlakatlarning valyuta zaxiralari yetakchi mamlakatda saqlandi.

Asosiy valyuta bloklari – funt sterling bloki – 1931-yilda hamda dollar bloki esa 1933-yilda Buyuk Britaniya va AQSh oltin standartidan voz kechganidan keyin yuzaga keldi. Sterling bloki tarkibiga Kanada va Nyufundlenddan tashqari Britaniya ittifoqiga kiruvchi mamlakatlar kirishdi. Shuningdek, mazkur blokka Syangan hududi hamda Britaniya bilan iqtisodiy jihatdan aloqador yaqin bo'lgan mamlakatlar – Misr, Iroq va Portugaliya ham kirishdi. Keyinchalik unga Daniya, Norvegiya, Shvetsiya, Finlandiya, Gretsiya va Eron ham qo'shilishdi. Dollar blokiga esa, AQSh, Kanada hamda Markaziy va Janubiy Amerikaning ko'pgina amerika kapitali keng tarqalgan davlatlari kirishdi.

1933-yilda London xalqaro iqtisodiy konferensiyasida oltin standartini saqlashga harakat qilayotgan mamlakatlar (Fransiya, Belgiya, Gollandiya, Shveysariya, Italiya, Chexoslovakiya, Polsha) oltin blokini tashkil qilishdi. Ushbu blok ishtirokchilari o'zlarining valyutalarini o'zgarmas oltin tarkibini sun'iy ushlab turishdi va oltin standartidan voz kechgan hamda valyutalarini devalvatsiya qilgan mamlakatlarning valyuta dempingidan zararga uchrashdi. Oltin bloki asta-sekinlik bilan 1935-yilda parchalandi va Fransiya 1936-yilda oltin standartidan voz kechishi bilan o'z faoliyatini butunlay to'xtatdi. Valyuta urushlarining vositalaridan biri bo'lib barqarorlashtirish fondlari xizmat qildi, mazkur fondlardan eksportni rag'batlantirish maqsadlarida milliy valyuta kursini pasaytirishda foydalanilgan. Bunday fondlar Buyuk Britaniyada

1932-yilda, AQShda 1934-yilda, Belgiyada 1935-yilda, Kanadada 1935-yilda, Gollandiyada 1936-yilda tashkil etilgan.

Ikkinchi jahon urushi xalqaro valyuta va iqtisodiy munosabatlarning to'liq izdan chiqishiga sabab bo'ldi. Xalqaro savdo va xalqaro moliya munosabatlarining asosi butkul o'zgarib ketdi. Mazkur o'zgarishlar natijasida mamlakatlar tomonidan yangi jahon valyuta tizimini tashkil etishga tashabbus qilindi.

2.4. Bretton-Vuds valyuta tizimining paydo bo'lishi va asosiy tamoyillari

Bretton-Vuds valyuta tizimi (*Bretton Woods system*) – ikkinchi jahon urushidan keyin shakllangan va milliy valyuta tizimlarini yetakchi mamlakatlar valyuta tizimiga moslashtirishga asoslangan jahon valyuta tizimidir. Mazkur jahon valyuta tizimi 1944-yil 22-iyulda Bretton-Vudsdagi (Nyu-Xempshir shtati) xalqaro konferensiyada qabul qilindi. Shuningdek, ushbu tizim doirasida Xalqaro valyuta fondi va Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki kabi tashkilotlarni tashkil etish qarori qabul qilindi.

Bretton-Vuds tizimi – savdo hisob-kitoblari va pul munosabatlarini tashkil etishning xalqaro tizimidir. Bu oltin deviz andozasidan erkin savdo orqali valyutalarning talab va taklifi muvozanatini o'rnatuvchi Yamayka tizimiga o'tish bosqichi bo'ldi. Bretton-Vuds tizimida oltin bilan bir qatorda AQSh dollariga jahon puli funksiyasi berildi.

Bretton-Vuds tizimini tashkil etishdan maqsad:

- xalqaro savdo hajmini qayta tiklash va oshirish;
- tashqi savdo balansidagi vaqtinchalik qiyinchiliklarga barham berish uchun davlatlarga moliyaviy resurslar ajratish;
- barqaror almashuv kurslariga ega bo'lgan, xalqaro valyuta tizimini tashkil etish;
- qattiq valyuta nazorati bekor qilinishi va barcha valyutalarning konvertirlanishiga erishish.

Bretton-Vuds tizimining oqibati: mamlakatlar iqtisodiyotining dollarlashuvi, ushbu holat pul massasini milliy nazorat ostidan chiqib ketishiga olib keldi.

Bretton-Vuds tizimi quyidagi asosiy tamoyillarga ko'ra amal qildi:

- xalqaro hisob-kitoblarda oltin o'zining oxirgi pul funksiyasini saqlab qoldi;
- dollar yoki oltindagi qat'iy belgilangan valyuta paritetlari o'rnatildi;
- asosiy valyutaning kursi (AQSh dollari) oltinga nisbatan qat'iy belgilandi;
- asosiy valyutaga nisbatan ishtirokchi mamlakatlar valyutalari uchun qat'iy belgilangan almashinuv kurslari o'rnatildi;
- markaziy banklar milliy valyutalarning asosiy valyutaga nisbatan barqaror kursini ($\pm 1\%$) valyuta intervensiyalari yordamida saqlab turishdi;

– valyuta kurslarini revalvatsiya yoki devalvatsiya orqali o'zgartirish mumkin edi;

– tizimning tashkiliy bo'g'inlari sifatida Xalqaro valyuta fondi va Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki tashkil etildi.

AQSh dollari uchun 1 troya unsiya 35 dollar nisbatda oltin standarti o'rnatildi. Natijada AQSh zaiflashgan raqobatchisi Buyuk Britaniyani ortda qoldirgan holda valyuta ustunligini oldi. Amalda xalqaro valyuta tizimining dollar ustunligiga asoslangan dollar standarti yuzaga keldi.

XX asrning o'rtalarida jami dunyo oltin zaxirasining 70%i AQShga tegishli bo'ldi. Dollar – oltinga almashinuvchi valyuta zaxira aktivlari, valyuta intervensiyalari va xalqaro hisob-kitoblarda ustunlik qiladigan vosita hamda valyuta paritetlarida asos bo'ldi. Bir vaqtning o'zida AQShning milliy valyutasi jahon puli sifatida faoliyat ko'rsatdi.

AQSh dollarining barqarorligi so'zsiz ravishda AQShning iqtisodiy yetakchiligi hamda uning oltin zaxiralariga monopol tarzda egaligi orqali ta'minlandi. Valyutalarning bozor kursi paritetdan 1% chegarada tebranishi mumkin edi. Bretton-Vuds valyuta tizimi barqaror, keskin tebranishlarga uchramaydigan valyuta kurslarini o'rnatish asosida yuzaga keldi.

Xalqaro valyuta fondiga a'zo mamlakatlar o'zlarining valyuta kurslarini dollarga yoki oltinga nisbatan belgiladilar, o'z navbatida dollar oltinga bog'langan edi. Shuning uchun oltinning dollardagi bahosi barcha narx hisob-kitoblari uchun asos bo'ldi. Barcha jahon narxleri dollarda belgilana boshladi. Xalqaro to'lov vositalari asosiy zaxira valyutasi sifatida AQSh dollari va oltindan tashkil topgan bo'lishi kerak edi. Markaziy banklar o'zlaridagi dollarni AQSh g'aznachiligidan qat'iy belgilangan kurs bo'yicha oltinga almashtirishlari mumkin edi.

Odatda, Bretton-Vuds tizimi 1944-yildan 1971-yilgacha davr mobaynida mavjud bo'lgan bo'lsa ham, haqiqatda mazkur tizim 1959- va 1968-yillar o'rtasidagina muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatgan xolos. 1946-yildan 1959-yil yanvargacha valyuta kurslari barqarorlashtirish kreditlari hisobiga ushlab turilgan. 1959-yildagina G'arbiy Yevropa mamlakatlarining valyutalari erkin konvertatsiyalanishi bilan Bretton-Vuds tizimi to'liq miqyosda faoliyatini boshlagan.

Bretton-Vuds valyuta tizimining inqirozga uchrash sabablari:

– AQSh iqtisodiyotining berqarorligi va u bilan bog'liq ziddiyatlarning rivojlanishi. 1967-yilda iqtisodiy o'sishning pasayishi bilan sodir bo'lgan valyuta inqirozining boshlanishi;

– Inflyatsiyaning kuchayishi jahon narxleri va kompaniyalarning raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi hamda "issiq" pullarning spekulativ ko'chishini rag'batlantirdi. Turli mamlakatlarda inflyatsiyaning turli sur'atlari valyuta kurslari dinamikasiga ta'sir ko'rsatdi, pullarning xarid qobiliyatini pasayishi esa kurslarning keskin o'zgarishiga sharoit yaratdi;

– 1970-yillarda spekulativ operatsiyalar mamlakatlar o‘rtasidagi “issiq” pullar harakatini tezlashtirgan holda valyuta inqirozini yanada kuchayishiga sabab bo‘ldi. “Issiq” pullarning shiddatli oqimi ko‘rinishidagi dollar ortiqchaligi bir mamlakatdan boshqasiga kirib kelishi valyuta bozorlarida keskin o‘zgarishlarni keltirib chiqardi. Shuningdek, mazkur davrda milliy to‘lov balanslarida beqarorlik holati kuchaydi. Bitta mamlakatdagi surunkali taqchillik (ayniqsa AQSh, Buyuk Britaniya) va boshqalaridagi (Germaniya, Yaponiya) ijobiy qoldiqning yuzaga kelishi valyuta kurslarining keskin tebranishini kuchaytirdi;

– Bretton-Vuds tizimi tamoyillarining jahon maydonida kuchlar nisbati o‘zgarishiga nomuvofiqligi. Milliy valyutalarni qo‘llashga asoslangan valyuta tizimi jahon xo‘jaligi baynalmillashuvi bilan qarama-qarshilikka keldi. Ushbu qarama-qarshilik AQSh va Buyuk Britaniya iqtisodiy holatining zaiflashishiga muvofiq kuchayib bordi. Chunki ular zaxira valyutasi mavqeidan foydalangan holda to‘lov balanslarining taqchilligini milliy valyuta emissiyasi evaziga pasaytirishdi. Bu holat, ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarning manfaatlariga zid bo‘ldi;

– TMKlarning valyuta sohasidagi roli: TMK turli valyutalardagi yirik miqdordagi qisqa muddatli aktivlarga ega bo‘ladi, mazkur aktivlar ular faoliyat ko‘rsatayotgan mamlakatlar markaziy bankining valyuta zaxiralaridan ham ortiq bo‘lishi mumkin. Ushbu mablag‘lar milliy nazoratdan chiqishi va oqibatda foyda ko‘rish maqsadida valyutaviy spekulatsiyalarda ishtirok etishi mumkin.

Bir tomondan xalqaro savdo uchun kengayib borayotgan ehtiyojlar yirik miqdordagi pul massasini talab etdi, boshqa tomondan esa, ushbu pul massasi oltin valyuta zaxirasi bilan ta‘minlangan bo‘lishi kerak edi. Ushbu ziddiyatning mohiyati Triffen dilemasi (Triffin Dilemma) yoki paradoksi sifatida ifodalangan. 1960-yillar boshlarida Robert Triffin Bretton-Vuds tizimining muhim ziddiyatini bayon etgandi. Uning mohiyati quyidagicha edi: asosiy valyutaning emissiyasi emitent mamlakatning oltin zaxirasiga muvofiq bo‘lishi kerak. Oltin zaxirasi bilan ta‘minlanmagan haddan tashqari emissiya asosiy valyutani oltinga almashinuviga zarar yetkazishi hamda unga bo‘lgan ishonchni pasayishiga olib kelishi mumkin. Lekin, asosiy valyuta xalqaro shartnomalarning o‘sib borayotgan miqdoriga xizmat ko‘rsatish uchun xalqaro pul massasi ko‘payishini ta‘minlashga yetarli miqdorlarda chiqarilishi lozim. Shuning uchun, uning emissiyasi emitent mamlakatning cheklangan oltin zaxirasi o‘lchamiga qaramasdan sodir bo‘lishi kerak.

Shunday ekan, tobora jadallashib borgan qarama-qarshilik mavjud valyuta tizimi asosini isloh etish zaruriyatini yuzaga keltirdi. 1944-yilda o‘rnatilgan tuzilmaviy tamoyillar 60-yillar oxiriga kelib jahon iqtisodiyotida kuchlar nisbati o‘zgarishiga, jahon savdosi hamda ishlab chiqarish sharoitlariga javob bermay qo‘ydi.

Inqirozning fundamental sabablari nimalarda namoyon bo'ldi? Mazkur tizim AQShning oltin zaxirasi xorijiy dollarlarni oltinga almashinuvini ta'minlagan holdagina faoliyat ko'rsatishi mumkin edi. AQShning oltin zaxirasi mamlakatdan yirik miqdorda chiqib keta boshladi, hukumat tomonidan oltin chiqib ketishini to'xtatishga qaratilgan turli choralarni qo'llanilishiga qaramasdan, mazkur jarayon tashqi omillar ta'sirida yanada tezlashardi. Dollarlarni oltinga almashtirish imkoniyati butunlay cheklangan edi, uni faqat rasmiy darajada va faqat bitta joyda AQSh G'aznachiligida amalga oshirish mumkin edi. Xususan, 1949-yildan 1970-yilgacha bo'lgan davr oralig'ida AQSh oltin zaxirasi hajmi ikki barobardan ortiq darajada kamayib ketdi. Mazkur jarayon AQSh va Fransiya hukumati o'rtasida dollarni oltinga almashtirish xususidagi muzokaralardan keyin yanada avj oldi. Qo'llanilgan barcha himoya tadbirlariga qaramasdan AQSh hukumati dollarning oltin bilan ta'minlanishi bo'yicha qabul qilingan xalqaro majburiyatini bir tomonlama bekor qildi.

70-yillarning boshlarida oltin zaxiralarini Yevropa foydasiga qayta taqsimlash batamom sodir bo'ldi, xalqaro aylanmada esa ko'p miqdorda naqd va naqdsiz ko'rinishdagi AQSh dollari muomalasi saqlanib qoldi.

Bretton-vuds valyuta tizimi inqirozining yuzaga kelish shakllari:

- xalqaro likvidlilik muammolarining kuchayishi;
- "valyutaviy spekulyatsiya operatsiyalarining kuchayishi", beqaror valyutalarni ularning devalvatsiyasi kutilganda yoppasiga sotish hamda revalvatsiyaga nomzod bo'lgan valyutalarni sotib olish;
- "oltin bilan bog'liq spekulyatsion operatsiyalarning kuchayishi", beqaror valyutalardan oltinga qochish hamda uning narxini o'z-o'zidan oshishi;
- rasmiy oltin valyuta zaxiralarini keskin tebranishi;
- fond birjalaridagi va valyuta kurslaridagi keskin o'zgarishlar, kutilganda qimmatli qog'ozlar kursining pasayishi;
- milliy va davlatlararo darajada valyutani tartibga solishning faollashuvi;
- valyutalarning yoppasiga revalvatsiya va devalvatsiya qilinishi;
- markaziy banklarning faol valyuta intervensiyasi, jumladan, bir nechta mamlakatlar o'rtasida kelishilgan holda amalga oshirilishi.

Inqiroz rivojlanishining muhim sanalari:

1. 1968-yil 17-mart. Oltinning ikkilamchi bozori o'rnatildi. Xususiy bozorlarda oltinning narxi talab va taklifga muvofiq tarzda erkin belgilandi. Mamlakatlar markaziy banklari uchun rasmiy bitimlar bo'yicha dollarning oltinga rasmiy kurs bo'yicha 1 troya unsiyasi 35 dollardan almashinuvini saqlandi.

2. 1971-yil 15-avgust. AQSh prezidenti R.Nikson markaziy banklar uchun rasmiy kurs bo'yicha dollarni oltinga konvertatsiyasi vaqtinchalik taqiqlanganligini e'lon qildi.

3. 1971-yil 17-dekabr. Dollarning oltinga nisbatan devalvatsiyasi 7,89 %ni tashkil etdi. Oltinning rasmiy bahosi 1 troya unsiyaga 35 dollardan 38 dollarga, dollarning oltinga mazkur kurs bo'yicha qayta almashinuvisiz oshdi.

4. 1973-yil 13-fevral. 1 troya unsiyaga 42,2 dollargacha dollar devalvatsiyalandi.

5. 1976-yil 8-yanvar. Yamaykaning Kingston shahrida XVFA a'zolarining yig'ilishida yangi jahon valyuta tizimini tashkil etish to'g'risidagi yangi bitimi qabul qilindi.

Bretton-vuds tizimi amal qilgan davrda jahon iqtisodiyoti juda tez sur'atlarda rivojlandi. Ushbu davr "iqtisodiy mo'jiza" yillari bo'ldi: inflyatsiya past darajada saqlandi, ishsizlik darajasi qisqardi, aholi turmush darajasi yaxshilandi. Lekin, bir vaqtning o'zida mazkur tizimning asosi barbod bo'ldi. AQSh sanoatida mehnat unumdorligi Yevropa va Yaponiyaga qaraganda past bo'ldi. Bu esa, AQShga Yevropa va Yaponiya tovarlari eksportini o'sishiga olib keldi. Natijada, Yevropada "yevrodollar"ning yirik miqdori to'plandi. G'arbiy Yevropa banklari esa, ularni amerika g'aznachilik qog'ozlariga sarflashdi. Bu holat, AQShning tashqi qarzini o'sishiga olib keldi. "Yevrodollar"ning bir qismi 60-yillarning oxirida taqdim etildi, AQShning oltin zaxirasi esa kamayib ketdi va natijada dollarni oltinga nisbatan erkin almashinuvi bekor bo'ldi.

2.5. Yamayka valyuta tizimi va uning standarti

Yamayka valyuta tizimi – zamonaviy jahon valyuta tizimi bo'lib, alohida mamlakatlarning valyuta tizimlariga emas, balki huquqiy mustahkamlangan davlatlararo tamoyillarga asoslangandir. Yamayka valyuta tizimining o'ziga xos xususiyati erkin suzib yuruvchi valyuta kurslarini joriy etilishi bo'ldi.

Bretton-vuds tizimining inqirozi valyuta islohotlarining ko'pgina loyihalarini keltirib chiqardi: jumladan, jamoaviy zaxira birliklarini tashkil etish, tovar va oltin bilan ta'minlangan jahon valyutalarini chiqarish va oltin standartiga qaytish loyihalari.

Monetarizm tarafdorlari davlat aralashuviga qarshi bozor tomonidan tartibga solishni yoqlashdi, to'lov balansini avtomatik tarzda o'z-o'zidan tartibga solinish g'oyasiga asoslangan holda suzuvchi valyuta kurslari rejimi joriy etishni taklif qilishdi (M. Fridman, F. Maxlup va bosh.). Neokeynschilar J.M.Keynsning xalqaro valyutani tashkil etish to'g'risidagi oldingi g'oyasiga qaytishdi (R. Triffin, U. Martin, A. Dey, F. Peru, J. Denize). AQSh oltinni to'liq demonetizatsiya qilish va dollarning mavqeini qo'llab-quvvatlash

maqsadida xalqaro likvid vositani tashkil etish yo'lini tutdi. G'arbiy Yevropa, ayniqsa Fransiya dollarining yetakchiligini cheklash va XVF kreditlarini kengaytirish sari harakat qildi.

Valyuta inqirozidan chiqishga bag'ishlab jahon miqyosida bir qator konferensiyalar o'tkazildi. 1972–1974-yillarda XVF jahon valyuta tizimini isloh qilish loyihasini tayyorladi.

Mazkur loyiha 1976-yilda XVFga a'zo mamlakatlarning kelishuviga ko'ra Kingstonda o'tkazilgan konferensiyada rasmiy jihatdan kuchga kirdi. Yamayka valyuta tizimi asosiga oltin standartidan to'liq voz kechish tamoyili qo'yildi.

Mazkur tizimga muvofiq valyuta munosabatlari quyidagi tamoyillarga asoslangan holda amalga oshirilishi lozim:

- oltin andozasi tizimi rasman bekor qilindi;
- oltin demonetizatsiyasi belgilandi, uning jahon puli funksiyasi bekor qilindi;
- valyutani oltinga bog'lovchi oltin paritetlari taqiqlandi;
- markaziy banklarga bozor bahosi bo'yicha oltinni oddiy tovar sifatida sotish va sotib olishga ruxsat etildi;
- SDR (Special Drawing Rights) standarti joriy etildi, undan jahon puli sifatida, shuningdek, valyuta almashinuv kurslarini o'rnatish hamda rasmiy aktivlarni baholashda foydalanish ko'zda tutildi;
- alohida markaziy banklarga ichki pul siyosatini mustaqil o'tkazish imkoniyati kengaytirildi. Mamlakatlarning markaziy banklari valyutaning qat'iy belgilangan paritetini ushlab turish uchun valyuta bozorlari faoliyatiga aralashishga majbur emaslar. Biroq, ular valyuta kurslarini barqarorlashtirish uchun valyuta intervensiyalarini amalga oshiradilar;
- zaxira valyutalari sifatida AQSh dollari, Germaniya markasi, funt sterling, shveysariya franki, yaponiya iyenasi, fransuz franki rasman tan olindi (yevro muomalaga kiritilishiga qadar);
- erkin suzuvchi valyuta kurslari rejimi o'rnatildi, shuningdek, ularni jahon valyuta bozorida talab va taklif asosida shakllantirish belgilandi;
- davlatlarga valyuta kursi rejimini mustaqil belgilashga ruxsat etildi.

Yamayka bitimining barcha ishtirokchi mamlakatlari asosida valyutalarning oltin tarkibi yotgan qat'iy belgilangan valyuta kurslaridan valyuta bozorlaridagi talab va taklif ta'sirida muayyan chegaralarda erkin o'zgaruvchan suzuvchi valyuta kurslariga o'tishdi.

SDR o'zida xalqaro shartli hisob pul birliklarini ifodalaydi. SDRning emissiyasi XVF tomonidan amalga oshiriladi. SDR XVF to'lov birliklari sifatida va maxsus hisob raqamlarda yozish yo'li bilan xalqaro naqdsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishda qo'llaniladi. SDR funksiyasiga, to'lov balanslarini tartibga solish, rasmiy valyuta zaxiralarini to'ldirish, milliy valyutalar qiymatini taqqoslash kabilar kiradi. SDR hech qanday valyuta

yoki qarz majburiyati hisoblanmaydi. Ushbu to'lov vositasi 1969-yilda a'zo-mamlakatlarning mavjud zaxira aktivlariga qo'shimcha sifatida XVF tomonidan tashkil etilgandi. Tashkil etishdan asosiy maqsad, Bretton-vuds valyuta tizimi doirasida Triffin paradoksini bartaraf qilish edi.

SDR kursi har kuni e'lon qilinadi va beshta yetakchi valyutadan tashkil topgan savatning dollar qiymati asosida aniqlanadi. Ushbu valyutalar, AQSh dollari, yevro, yuan, iyena va funt sterlingdan iborat. Yevro muomalaga kirguniga qadar kurs beshta valyutadan tashkil topgan savatga bog'langan edi, ular, AQSh dollari, nemis markasi, fransuz franki, iyena va funt sterlingdir. Valyutalarning savatdagi og'irligi har besh yilda ko'rib chiqiladi.

Genuya valyuta tizimi doirasida egiluvchan almashinuv kurslariga o'tishdan quyidagi asosiy maqsadlar ko'zda tutildi:

- turli mamlakatlarda inflyatsiya sur'atlarini jilovlash;
- to'lov balanslarini muvozanatga keltirish;
- markaziy banklar mustaqil ichki pul siyosatini amalga oshirish

uchun imkoniyatlarni kengaytirish.

Zamonaviy valyuta tizimining faoliyat ko'rsatish mexanizmini quyidagicha ifodalash mumkin. XVFga a'zo mamlakatlar fondning asosiy kapitalidagi ulushiga ko'ra SDRning ma'lum ulushiga ega bo'lishadi. SDR faqat hisob birligi sifatida faoliyat ko'rsatadi, muayyan sharoitlarda uni milliy valyutaga aylantirish mumkin. Valyutalarning solishtirma og'irligi valyutalarning xalqaro savdo va to'lovlardagi solishtirma og'irligiga muvofiq aniqlanadi. XVF tasnifiga ko'ra mamlakat valyuta kurslarining quyidagi rejimlarini tanlashi mumkin: qat'iy belgilangan, suzib yuruvchi yoki aralash.

Qat'iy belgilangan valyuta kurs rejimi bir qator turlarga bo'linadi:

- Milliy valyuta kursi bitta ixtiyoriy tanlangan valyutaga nisbatan qat'iy belgilanadi. Milliy valyuta kursi tayanch kursga mutanosib ravishda avtomatik o'zgaradi. Odatda, mamlakatlar milliy valyutasi kursini AQSh dollari va yevroga nisbatan qat'iy belgilaydi.

- Milliy valyuta kursi SDRga nisbatan belgilanadi.

- "Savatli" valyuta kursi. Milliy valyuta kursi sun'iy ravishda tuzilgan valyuta savatiga bog'lanadi. Odatda, valyuta savatiga mazkur mamlakatning asosiy savdo sheriklari bo'lgan mamlakatlarning valyutalari kiritiladi.

AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Shveysariya va qator mamlakatlarning valyutalari "erkin suzish" rejimiga asoslangan. Lekin, mazkur mamlakatlarning markaziy banklari valyuta kurslarini ularning keskin tebranishini oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishadi. Aynan shuning uchun valyuta kurslarining "boshqariladigan" suzish rejimi qayd etiladi.

Yamayka valyuta tizimi mohiyatiga ko'ra Bretton-vuds tizimiga qaraganda birmuncha egiluvchan, valyuta kurslari hamda to'lov balanslari

beqarorligiga tezda moslashuvchan bo'lishi kerak edi. Biroq, suzuvchi valyuta kurslarini joriy etilishiga, dollar asosiy to'lov vositasi mavqeidan rasman mahrum bo'lishiga qaramasdan amalda u mazkur rolda qoldi, bu holatni, boshqa mamlakatlarga qiyoslash bo'yicha AQShning birmuncha qudratli iqtisodiy, ilmiy-texnik salohiyati ta'minladi.

Ko'pgina mamlakatlarda qat'iy belgilangan valyuta kurslari o'rniqa suzuvchi valyuta kurslarini joriy etish valyuta intervensiyasini o'tkazishdagi yirik xarajatlarga qaramasdan ularning barqarorligini ta'minlamadi. Ushbu rejim valyuta spekulatsiyalari, tasodifiy kapital ko'chishiga barham berish, turli mamlakatlarda inflyatsiya sur'atlari va to'lov balansini tezda boshqarishni ta'minlashga qobiliyatsiz bo'ldi. Bir qator mamlakatlar milliy valyutalarini boshqa valyutalarga bog'lash holatini davom ettirdilar.

2.6. Yevropa valyuta tizimining asosiy elementlari va rivojlanish bosqichlari

Yevropa valyuta tizimi – bu mintaqaviy valyuta tizimi bo'lib, Yevropa iqtisodiy integratsiyasi doirasida milliy valyutalar harakati bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar majmuasini o'zida ifodalaydi. Yevropa valyuta tizimi zamonaviy jahon valyuta tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. U uchta asosiy elementni o'z ichiga oladi:

– EKYu (European currency unit) standarti. EKYu – shartli jamoaviy valyuta bo'lib, Yevropa ittifoqiga kiruvchi, Yevropaning yetakchi mamlakatlarining 12 ta valyutasiga asoslanadi. Har bir valyutaning savatdagi og'irligi a'zo davlatning Yevropa ittifoqi YaMMda va ittifoq ichidagi eksportdagi ulushiga bog'liq holda aniqlanadi.

– Birgalikda suzuvchi valyuta kursi, mazkur kursni $\pm 2,25\%$ chegarada tebranishi belgilangan edi, 1993-yilda valyuta muammolarining kuchayishi bilan bog'liq holda tebranish doirasi $\pm 15\%$ gacha kengaytirildi (“Yevropa valyuta iloni”).

Intervensiya va valyuta kurslari mexanizmi. Yevropa valyuta tizimida intervensiya, valyutalar bilan bog'liq hisob-kitoblar va to'lov balanslarining vaqtinchalik taqchilligini qoplash uchun mamlakatlar markaziy banklariga kreditlar berish orqali davlatlararo mintaqaviy valyutani tartibga solish amalga oshiriladi. Yevropa valyuta tizimini tartibga solish va EKYuning emissiyasi 1994-yilgacha Yevropa valyuta hamkorlik fondi tomonidan, 1994-yildan esa, Yevropa valyuta instituti tomonidan amalga oshirildi.

1989-yilda J.Delor (Yevropa ittifoqi komissiyasi raisi) tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy va valyuta ittifoqini barpo etish dasturi G'arbiy Yevropa integratsiyasi rivojidagi keskin burilish bosqichi bo'ldi.

“Delor rejasi” doirasida quyidagi maqsadlar ko'zda tutilgan edi:

– umumiy bozorni tashkil etish, bozor mexanizmini takomillashtirish maqsadida raqobatni rag'batlantirish;

- qoloq hududlarni tarkibiy jihatdan bixillashtirish;
- inflyatsiyani jilovlash, narxlar darajasi va iqtisodiy o'sishni barqarorlashtirish, davlat byudjeti kamomadini cheklash hamda ushbu kamomadni qoplash usullarini takomillashtirish maqsadida byudjet-soliq siyosatini muvofiqlashtirish;
- pul-kredit va valyuta siyosatini muvofiqlashtirish uchun muayyan organni tashkil etish;
- yagona valyuta siyosati, qat'iy belgilangan valyuta kurslari va jamoaviy valyuta – EKYuni joriy etish.

1991-yildan Yevropa valyuta tizimida “Delor rejasi” asosida valyuta-iqtisodiy ittifoqni bosqichma-bosqich shakllantirishni nazarda tutuvchi Maastrix shartnomasi ishlab chiqildi va mazkur shartnoma doirasida 1999-yil 1-yanvardan yagona Yevropa valyutasini joriy etishga mo'ljallangan islohotlar amalga oshirildi.

Yevropa valyuta tizimiga kirish uchun dastlabki qadamlarni tashlashga Germaniya, Fransiya va Belgiya tayyor bo'lib ularning imkoniyatlari yuqori baholandi. Birmuncha past salohiyat bilan Avstriya, Ispaniya, Portugaliya, Italiya, Finlandiya, Irlandiya o'rin egalladi, Shveytsariya va Daniya esa ularga ergashdi. Valyuta ittifoqiga Buyuk Britaniyaning qo'shilishi dolzarb masala bo'ldi.

Valyuta ittifoqini shakllantirish va yagona valyutani joriy etish bo'yicha reja ishlab chiqildi. Birinchi bosqich 1998-yildan Markaziy bankni (Frankfurt-na-Mayne) tashkil etishdan boshlandi. Yevropa Markaziy bankiga quyidagi funksiyalar birlashtirildi:

- valyuta operatsiyalarini samarali tashkil etish;
- yevrohududga a'zo bo'lgan davlatlarning maxsus almashinuv resurslarini saqlash;
- to'lov hisob-kitob tizimi ustidan nazorat olib borish;
- yevrohududda pul emissiyasini tashkil qilish.

Yevrokengash “yevrohudud”ga kiruvchi mamlakatlarni aniqladi. Tanlash mezonlari sifatida quyidagilar o'rnatildi:

- Inflyatsiya sur'ati Yevropa Ittifoqining uchta narxlar darajasi eng barqaror mamlakatlarning o'rtacha inflyatsiya darajasidan 1,5 foiz punktga oshmasligi kerak.
- Davlat byudjeti taqchilligi YaIMning 3%dan oshmasligi kerak.
- Davlat qarzi YaIMning 60%dan oshmasligi lozim;
- Milliy valyutaning almashinuv kursi ikki yil mobaynida Yevropa valyuta tizimida amaldagi ($\pm 15\%$) tebranish chegarasidan chiqib ketmagan bo'lishi lozim.

Shu tarzda, “yevrohudud”ga 11 ta mamlakat kirdi – Avstriya, Belgiya, Germaniya, Gollandiya, Ispaniya, Irlandiya, Italiya, Lyuksemburg, Portugaliya, Finlyandiya, Fransiya. Gretsiya (mezonlarga javob bermaganligi

tufayli), Daniya (konstitutsion jihatdan nomuvofiqligi tufayli), Shvetsiya va Buyuk Britaniya “yevrohudud”ga kirmadi.

Ikkinchi bosqich 1999-yil 1-yanvardan boshlandi. “Yevrohudud”ga kirgan mamlakatlar milliy valyutalarining almashinuv kurslari yevroga nisbatan qat’iy belgilandi, yevro naqdsiz shaklda EKYuni birga bir nisbatda almashtirish asosida kiritildi.

Uchinchi bosqich 2002-yil 1-yanvardan boshlandi. Yagona namunada turli nominatsiyalarda yevro banknot va tangalarining muomalasi amalga oshirildi, ular a’zo-mamlakatlarning milliy valyutalari bilan parallel muomalada bo’ldi hamda asta-sekinlik bilan milliy pul birliklarini almashtirish sodir bo’ldi.

To’rtinchi bosqichda, 2002-yil 1-iyuldan. Ishtirokchi mamlakatlarning milliy valyutalari butunlay o’zlarining pul funksiyasini yo’qotdi.

2.1-jadval

“Yevro” valyutasi muomalada ishlatiladigan mamlakatlar

Mamlakat	Amalda bo’lgan valyutasi	O’tish muddati	Almashuv kursi
Evrohudud			
 Avstriya	avstriya shillingi	1-yanvar 1999	13,7603 ATS
 Belgiya	belgiya franki	1-yanvar 1999	40,3399 BEF
 Germaniya	nemis markasi	1-yanvar 1999	1,95583 DEM
 Irlandiya	irlandiya funti	1-yanvar 1999	0,787564 IEP
 Ispaniya	ispaniya pesetasi	1-yanvar 1999	166,386 ESP
 Italiya	italiya lirasi vatikan lirasi sanmariya lirasi	1-yanvar 1999	1936,27 ITL
 Lyuksemburg	belgiya franki lyuksemburg franki	1-yanvar 1999	40,3399 LUF
 Gollandiya	gollandiya guldengi	1-yanvar 1999	2,20371 NLG
 Portugaliya	portugaliya eskudosi	1-yanvar 1999	200,482 PTE
 Finlyandiya	finlandiya markasi	1-yanvar 1999	5,94573 FIM
 Fransiya	fransuz franki monak franki	1-yanvar 1999	6,55957 FRF
 Gretsiya	gretsiya dramasi	1-yanvar 2001	340,750 GRD
 Sloveniya	sloveniya tolari	1-yanvar 2007	239,640 SLT
 Kipr	kipr funti	1-yanvar 2008	0,585274 CYP
 Malta	malta lirasi	1-yanvar 2008	0,429300 MTL
 Slovakiya	slovakiya kronasi	1-yanvar 2009	30,1260 SKK
 Estoniya	estoniya kronasi	1-yanvar 2011	15,6466 EEK
 Latviya	latviya lati	1-yanvar 2014	0,702804 LVL

- qoloq hududlarni tarkibiy jihatdan bixillashtirish;
- inflyatsiyani jilovlash, narxlar darajasi va iqtisodiy o‘shishni barqarorlashtirish, davlat byudjeti kamomadini cheklash hamda ushbu kamomadni qoplash usullarini takomillashtirish maqsadida byudjet-soliq siyosatini muvofiqlashtirish;
- pul-kredit va valyuta siyosatini muvofiqlashtirish uchun muayyan organi tashkil etish;
- yagona valyuta siyosati, qat’iy belgilangan valyuta kurslari va jamoaviy valyuta – EKYuni joriy etish.

1991-yildan Yevropa valyuta tizimida “Delor rejasi” asosida valyuta-iqtisodiy ittifoqni bosqichma-bosqich shakllantirishni nazarda tutuvchi Maastrix shartnomasi ishlab chiqildi va mazkur shartnoma doirasida 1999-yil 1-yanvardan yagona Yevropa valyutasini joriy etishga mo‘ljallangan islohotlar amalga oshirildi.

Yevropa valyuta tizimiga kirish uchun dastlabki qadamlarni tashlashga Germaniya, Fransiya va Belgiya tayyor bo‘lib ularning imkoniyatlari yuqori baholandi. Birmuncha past salohiyat bilan Avstriya, Ispaniya, Portugaliya, Italiya, Finlandiya, Irlandiya o‘rin egalladi, Shveysariya va Daniya esa ularga ergashdi. Valyuta ittifoqiga Buyuk Britaniyaning qo‘shilishi dolzarb masala bo‘ldi.

Valyuta ittifoqini shakllantirish va yagona valyutani joriy etish bo‘yicha reja ishlab chiqildi. Birinchi bosqich 1998-yildan Markaziy bankni (Frankfurt-na-Mayne) tashkil etishdan boshlandi. Yevropa Markaziy bankiga quyidagi funksiyalar birlashtirildi:

- valyuta operatsiyalarini samarali tashkil etish;
- yevrohududga a‘zo bo‘lgan davlatlarning maxsus almashinuv resurslarini saqlash;
- to‘lov hisob-kitob tizimi ustidan nazorat olib borish;
- yevrohududda pul emissiyasini tashkil qilish.

Yevrokengash “yevrohudud”ga kiruvchi mamlakatlarni aniqladi. Tanlash mezonlari sifatida quyidagilar o‘rnatildi:

- Inflyatsiya sur‘ati Yevropa Ittifoqining uchta narxlar darajasi eng barqaror mamlakatlarning o‘rtacha inflyatsiya darajasidan 1,5 foiz punktga oshmasligi kerak.
- Davlat byudjeti taqchilligi YaIMning 3%dan oshmasligi kerak.
- Davlat qarzi YaIMning 60%dan oshmasligi lozim;
- Milliy valyutaning almashinuv kursi ikki yil mobaynida Yevropa valyuta tizimida amaldagi ($\pm 15\%$) tebranish chegarasidan chiqib ketmagan bo‘lishi lozim.

Shu tarzda, “yevrohudud”ga 11 ta mamlakat kirdi – Avstriya, Belgiya, Germaniya, Gollandiya, Ispaniya, Irlandiya, Italiya, Lyuksemburg, Portugaliya, Finlyandiya, Fransiya. Gretsiya (mezonlarga javob bermaganligi

tufayli), Daniya (konstitutsion jihatdan nomuvofiqi tufayli), Shvetsiya va Buyuk Britaniya “yevrohudud”ga kirmadi.

Ikkinchi bosqich 1999-yil 1-yanvardan boshlandi. “Yevrohudud”ga kirgan mamlakatlar milliy valyutalarining almashinuv kurslari yevroga nisbatan qat’iy belgilandi, yevro naqdsiz shaklda EK Yuni birga bir nisbatda almashtirish asosida kiritildi.

Uchinchi bosqich 2002-yil 1-yanvardan boshlandi. Yagona namunada turli nominatsiyalarda yevro banknot va tangalarining muomalasi amalga oshirildi, ular a’zo-mamlakatlarning milliy valyutalari bilan parallel muomalada bo’ldi hamda asta-sekinlik bilan milliy pul birliklarini almashtirish sodir bo’ldi.

To’rtinchi bosqichda, 2002-yil 1-iyuldan. Ishtirokchi mamlakatlarning milliy valyutalari butunlay o’zlarining pul funksiyasini yo’qotdi.

2.1-jadval

“Yevro” valyutasi muomalada ishlatiladigan mamlakatlar

Mamlakat	Amalda bo’lgan valyutasi	O’tish muddati	Almashuv kursi
Evrohudud			
 Avstriya	avstriya shillingi	1-yanvar 1999	13,7603 ATS
 Belgiya	belgiya franki	1-yanvar 1999	40,3399 BEF
 Germaniya	nemis markasi	1-yanvar 1999	1,95583 DEM
 Irlandiya	irlandiya funti	1-yanvar 1999	0,787564 IEP
 Ispaniya	ispaniya pesetasi	1-yanvar 1999	166,386 ESP
 Italiya	italiya lirasi vatikan lirasi sanmariya lirasi	1-yanvar 1999	1936,27 ITL
 Lyuksemburg	belgiya franki lyuksemburg franki	1-yanvar 1999	40,3399 LUF
 Gollandiya	gollandiya guldengi	1-yanvar 1999	2,20371 NLG
 Portugaliya	portugaliya eskudosi	1-yanvar 1999	200,482 PTE
 Finlyandiya	finlandiya markasi	1-yanvar 1999	5,94573 FIM
 Fransiya	fransuz franki monak franki	1-yanvar 1999	6,55957 FRF
 Gretsiya	gretsiya dramasi	1-yanvar 2001	340,750 GRD
 Sloveniya	sloveniya tolari	1-yanvar 2007	239,640 SLT
 Kipr	kipr funti	1-yanvar 2008	0,585274 CYP
 Malta	malta lirasi	1-yanvar 2008	0,429300 MTL
 Slovakiya	slovakiya kronasi	1-yanvar 2009	30,1260 SKK
 Estoniya	estoniya kronasi	1-yanvar 2011	15,6466 EEK
 Latviya	latviya lati	1-yanvar 2014	0,702804 LVL

 Litva	litva liti	1-yanvar 2015	3,4528 LTL
Yevropa ittifoqining a'zosi bo'lmagan, lekin EMB bilan kelishgan holda yevroni ishlatuvchi mamlakatlar			
 Andorra	fransuz franki ispaniya pesetasi	1-yanvar 1999 (norasmiy), 2012-yil 1-aprel (kelishuv asosida)	6,55957 FRF 166,386 ESP
 Vatikan	italiya lirasi vatikan lirasi sanmariya lirasi	1-yanvar 1999	1936,27 VAL
 Monako	frantsuz franki monak franki	1-yanvar 1999	6,55957 MCF
 San-Marino	italiya lirasi vatikan lirasi sanmariya lirasi	1-yanvar 1999	1936,27 SML
 Sen-Per va Mikelon	frantsuz franki	1-yanvar 1999	6,55957 FRF
Evroni norasmiy tarzda ishlatuvchi mamlakatlar va hududlar			
 Akrotiri Dekeliya	kipr funti	1-yanvar 2008	0,585274 CYP
 Kosovo	nemis markasi	1-yanvar 2002	1,95583 DEM
 Sen-Bartelmi	frantsuz franki	1-yanvar 1999	6,55957 FRF
 Sen-Marten	frantsuz franki	1-yanvar 1999	6,55957 FRF
 Chernogoriya	nemis markasi	1-yanvar 2002	1,95583 DEM

Yagona valyutadan foydalanish bir qator o'ziga xos xususiyatlariga ega. Bir tomondan yevro risklarni almashuv kurslari bilan bog'liq pasaytiradi, bu esa davlatlararo investitsiya munosabatlarini yengillashtiradi. Risk valyuta hududida amalga oshiriladigan investitsiya chegarasida valyuta kurslarining o'zgarishiga, hattoki, eksportga ham ta'sir ko'rsatib, yuqori riskli holatlar kompaniyalar va xususiy sektor valyuta risklaridan himoyalani uchun ishlab chiqilgan moliyaviy instrumentardan foydalanish yo'llarini qidirishga olib keladi. Yagona valyutani muomalaga kiritilishi bir valyutani boshqa bir valyutaga bank operatsiyalarini amalga oshirishdagi bank komissiya to'lovlarni olib tashladi. Bunday operatsiyalarda tejamkorlik minglab operatsiyalarni hisobga olganda sezilarsiz edi.

Ikkinchi tomondan nisbatan barqaror moliya bozori tashkil etildi. Oldingi holatga nisbatan yevrohududda yagona valyutani kiritilishi likvidlikni oshiradi hamda raqobatni kuchaytirib, tovarlarni Yevropa Ittifoqi doirasida taqsimlanishini yengillashtirdi. Shuningdek, hududda moliyaviy operatsiyalar bilan bog'liq xarajatlarni kamaytirdi.

Nazorat savollari

1. Valyuta tizimining qanday turlari mavjud?
2. Jahon valyuta tizimi qanday funksiyalarni bajaradi?
3. Milliy va jahon valyuta tizimining elementlarini izohlang?
4. Jahon valyuta tizimining asosiy maqsadlari nimalardan iborat?
5. Jahon valyuta tizimi rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan omillarni izohlang?
6. Oltin andozasi tizimi qanday shakllarda yuzaga keldi?
7. Parij valyuta tizimi qanday tamoyillarga asoslangan edi?
8. Genuya valyuta tizimining mohiyatini izohlang?
9. Bretton-vuds valyuta tizimiga xos bo'lgan xususiyatlar nimalardan iborat?
10. Yamayka valyuta tizimining asosiy jihatlarini izohlang?
11. Yevropa valyuta tizimining rivojlanish bosqichlarini ayting?

3-BOB. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI VALYUTA TIZIMI

3.1. Respublika valyuta tizimi va uning elementlari

3.2. O‘zbekistonda valyuta operatsiyalarini amalga oshirish tartibi

3.1. Respublika valyuta tizimi va uning elementlari

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 122-moddasiga asosan Respublika mustaqil o‘z moliya-kredit tizimiga ega. Ushbu qonundan kelib chiqqan holda O‘zbekiston o‘z milliy pul birligi “so‘m”, ya‘ni milliy valyutasi hamda valyuta tizimiga egadir. O‘zbekiston Respublikasi milliy valyuta tizimining qonunchilik asosida belgilanadigan elementlariga quyidagilar kiradi:

- 1) milliy valyuta va uning nomi;
- 2) milliy valyuta paritetini belgilash;
- 3) milliy valyutaning konvertatsiya shartlari;
- 4) milliy valyuta kursining rejimi;
- 5) xalqaro kredit muomala qurollaridan foydalanishni chegaralash (reglamentatsiya);
- 6) xalqaro zaxira aktivlari tarkibiy qismlari (komponentlari) o‘rtasidagi nisbatni aniqlash;
- 7) mamlakat xalqaro hisob-kitoblarini chegaralash (reglamentatsiya);
- 8) milliy valyuta va oltin bozorlari faoliyatini rejimi;
- 9) valyuta cheklavlari;
- 10) valyuta munosabatlariga xizmat ko‘rsatuvchi va ularni muvofiqlashtiruvchi milliy organlarni maqomi.

Yuqorida zikr etilgan elementlar yig‘indisi, xalqaro valyuta-kredit va hisob-kitob munosabatlarini amalga oshirish uchun davlat tomonidan belgilanadigan valyuta mexanizmidir.

Milliy valyuta va uning nomi – milliy valyuta tizimining asosi bo‘lib hisoblanadi, u qonun asosida davlatning pul birligi sifatida belgilanadi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ishlatiladigan pullar valyutaga aylanadi. Xalqaro hisob-kitoblarda odatda xorijiy valyuta ishlatiladi, ya‘ni boshqa mamlakatlarning erkin ayirboshlanadigan pul birliklari.

Milliy valyuta paritetini belgilash. Valyuta pariteti – bu, ikki valyuta o‘rtasidagi, qonuniy asosda belgilangan nisbatdir. Monometalizm davrida (oltin yoki kumush) valyuta kursining asosi bo‘lib tanga pariteti hisoblangan. Tanga pariteti – bu, turli mamlakatlar pul birliklarini o‘zidagi metall sig‘imiga ko‘ra o‘zaro solishtirish. Tanga pariteti tushunchasi valyuta pariteti tushunchasi bilan mos keladi.

Oltin monometalizmi davrida valyuta kursi oltin paritetiga asoslangan edi. Bunda valyutalar o‘z zaminidagi rasmiy oltin miqdorlari bo‘yicha o‘zaro solishtirililar edilar. Bu sharoitda valyuta kursi ushbu oltin pariteti atrofida,

oltin nuqtalar chegarasida stixiyali asosda tebranar edi. Oltin nuqtalarning klassik mexanizmi 2 shartning mavjudligi holatida amal qilar edi, ya'ni oltinni erkin asosdagi oldi-sotdisi va uning chetga cheklanmagan miqdorda erkin olib chiqilishi. Valyuta kursining tebranish chegaralari oltinni xorijga olib chiqish (transportirovka) xarajatlari bilan belgilangan va amalda paritetdan $\pm 1\%$ dan oshiq bo'lmagan. Oltinni xorijga olib chiqish xarajatlariga fraxt, sug'urta, kapitalga foiz yo'qotishlari, probani aniqlash va boshqa shu kabi xarajatlar kirgan. Oltin standartini bekor qilinishi bilan oltin nuqtalar mexanizmi o'z harakatini to'xtatdi.

Oltin almashmaydigan kredit qog'oz pullar sharoitida valyuta kursi asta-sekin oltin paritetidan uzoqlasha boshladi, chunki oltin muomaladan xazinaga siqib chiqarilgan edi.

1970-yilni o'rtalarigacha valyuta kursining asosi bo'lib valyutalarning zaminidagi oltin sig'imi, ya'ni rasmiy baho mashtabi va oltin paritetlari xizmat qilgan edi. Valyutalarning rasmiy baho mashtablari va oltin paritetlari, Ikkinchi jahon urushidan so'ng Xalqaro Valyuta Fondida qayd etiladigan bo'ldi. Valyutalar o'zaro nisbatining o'lchovi bo'lib kredit pulda ifodalangan oltinning rasmiy bahosi edi. Ushbu baho, boshqa tovarlar baholari bilan birgalikda, milliy valyutalarning qadrsizlanish darajasini ko'rsatkichi bo'lib xizmat qildi. Davlat tomonidan qayd etiladigan oltin rasmiy bahosini, uzoq vaqt davomida uning qiymatidan uzilib qolishi natijasida oltin paritetining sun'iylik xarakteri kuchaydi.

Milliy valyutaning konvertatsiya shartlari. Konvertatsiya – bu, milliy valyutani xorijiy valyutalarga ayirboshlanishi tushuniladi. Konvertatsiya shartlariga ko'ra milliy valyutalar:

– erkin konvertatsiya qilinadigan. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlarda valyuta cheklovlari yo'q bo'lib, milliy valyutalar xorijiy valyutalarga erkin konvertatsiya qilinadi. Xalqaro Valyuta Fondining yangi tahrirdagi Ustaviga (1978) “erkin foydalaniladigan valyuta” tushunchasi kiritilgan. Xalqaro Valyuta Fondi ushbu toifaga AQShning dollari, Germaniyaning markasi, Yaponiyaning iyenasi, Buyuk Britaniyaning funt sterlingi va Fransiyaning frankini kiritdi. Haqiqatda olganda erkin konvertatsiya qilinadigan valyutalar deb to'lov balansining joriy operatsiyalari bo'yicha valyuta cheklovlari mavjud bo'lmagan davlatlarning valyutalari hisoblanadi (bular asosan rivojlangan davlatlar va jahon moliya markazlari shakllangan yoki Xalqaro Valyuta Fondi oldida valyuta cheklovlari kiritmaslik majburiyatini o'z zimmasiga olgan ayrim rivojlanib borayotgan davlatlar);

– qisman konvertatsiya qilinadigan valyutalar, valyuta cheklovlari saqlanib qolgan mamlakatlarda mavjud bo'lib, milliy valyutani xorijiy valyutalarga konvertatsiyasi, davlat iqtisodiy siyosatidan kelib chiqqan holda, birmuncha cheklanadi;

– xorijiy valyutalarga konvertatsiya qilinmaydigan (yopiq) valyutalarga bo‘linadi. Ba’zi davlatlarda, siyosiy sabablarga ko‘ra, milliy valyutalar xorijiy valyutalarga umuman konvertatsiya qilinmaydi (SSRI, Shimoliy Koreya va Kuba davlatlari), ya’ni rezident va norezident shaxslar uchun valyuta almashtirishga ruxsat yo‘q.

Milliy valyuta kursining rejimi. Valyuta kursining quyidagi rejimlari mavjud:

– qat’iy belgilangan kurslar rejimi. Davlat o‘z iqtisodiy siyosatidan kelib chiqqan holda, ma’muriy tarzda, milliy valyuta kursini qat’iy belgilab qo‘yishi mumkin. Masalan, Bretton-Vuds sharoitidagi qat’iy belgilangan kurslar rejimi;

– kichik chegaralarda tebranadigan kurslar rejimi. Bu holatda, davlat o‘z iqtisodiy manfaatlaridan kelib chiqib, milliy valyuta kursini ma’lum bir chegaralarda tebranishidan manfaatdor bo‘ladi va valyuta siyosatining instrumentlaridan foydalangan holda ushbu maqsadga erishadi;

– bozorning valyutaga bo‘lgan talab va taklifini o‘zgarishi asosida erkin suzadigan kurslar rejimi va ularning turli ko‘rinishlari. Bunga, Yamayka valyuta tizimi sharoitidagi erkin suzuvchi valyuta kurslari rejimini misol sifatida keltirishimiz mumkin.

Xalqaro kredit muomala qurollaridan foydalanishni chegaralash (reglamentatsiya). Xalqaro kredit muomala qurollaridan foydalanish qoidalari, soddalashtirilgan xalqaro me’yorlarga muvofiq ravishda amalga oshiriladi. Ushbu, xalqaro me’yorlarga Jenevaning Veksel va Chek Konvensiyalari kiradi.

Xalqaro zaxira aktivlarining tarkibiy qismlari (komponentlari) orasidagi nisbatni aniqlash. Yuqorida qayd etilganidek xalqaro zaxira aktivlari to‘rt qism (komponent)dan iborat, ya’ni mamlakatning rasmiy oltin va valyuta zaxiralari, xalqaro hisob-kitob pul birliklaridagi hisobvaraqlar, Xalqaro Valyuta Fondidagi zaxira pozitsiyasi. Albatta mamlakat xalqaro likvidligini ta’minlash uchun ushbu komponentlar orasida muvofiq nisbat saqlanishini ta’minlashi kerak.

Mamlakat xalqaro hisob-kitoblarini chegaralash (reglamentatsiya). Xalqaro hisob-kitoblarning cheklanishi, milliy va jahon valyuta tizimlari darajasida, hujjatli akkreditivlar va inkasso uchun soddalashtirilgan qoida va udumlar asosida amalga oshadi.

Milliy valyuta va oltin bozorlari faoliyati rejimi. Valyuta va oltin bozorlarining rejimi milliy va xalqaro muvofiqlashtirishning obyekt bo‘lib hisoblanadi.

Valyuta cheklovlari. Valyuta cheklovlari mavjud bo‘lishi yoki bo‘lmasligi valyuta tizimining elementi bo‘lib hisoblanadi. Valyuta qimmatliklari bilan amalga oshirilayotgan operatsiyalarga cheklovlar ham Xalqaro Valyuta Fondi orqali davlatlararo muvofiqlashtirish obyektiga kiradi.

3.2. O'zbekistonda valyuta operatsiyalarini amalga oshirish tartibi

Respublikada "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi (21.12.1995 y.), "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi (11.12.2003 y.), "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi (25.04.1996 y.) O'zbekiston Respublikasining qonunlari, Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari, Markaziy bankning valyuta operatsiyalarini amalga oshirish uchun huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi qonunida mamlakatimizda amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarini amalga oshirish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishning asosiy me'zonlari belgilab berilgan. Qonun orqali valyuta boyliklari tushunchasiga, O'zbekiston Respublikasining rezidentlari va norezidentlariga, valyuta operatsiyalari, ya'ni joriy xalqaro operatsiyalar va kapital harakati bilan bog'liq valyuta operatsiyalari turlariga, chet el valyutasi bilan bog'liq bo'lgan hosila moliyaviy vositalarga, O'zbekiston Respublikasining valyutani tartibga soluvchi davlat organi, vakolatli banklar, valyuta operatsiyalarini amalga oshirishga doir cheklovlar, jismoniy shaxslarning valyuta boyliklari va ulardan foydalanilishi, O'zbekiston Respublikasi hududida chet el valyutasini sotib olish va sotish, milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan kursini belgilash tartibiga, rezidentlar va norezidentlarning hisobvaraqlarini yuritish, O'zbekiston Respublikasi hududida chet el valyutasida hisob-kitoblar va to'lovlarni amalga oshirish, naqd chet el valyutasi va milliy valyutani olib kirish hamda olib chiqish tartibiga, valyutani nazorat qiluvchi organlar, valyuta operatsiyalari bo'yicha hisobotni tayyorlashga aniqliklar kiritilgan.

Mamlakatimizda valyuta operatsiyalariga quyidagilar kiradi:

1. Valyuta boyliklariga bo'lgan mulk huquqining va boshqa huquqlarning o'zga shaxsga o'tishi hamda valyuta boyliklarini to'lov vositasi sifatida ishlatish bilan bog'liq operatsiyalar;
2. Valyuta boyliklarini O'zbekiston Respublikasida olib kirish va jo'natish, shuningdek, O'zbekiston Respublikasidan olib chiqish va jo'natish;
3. Xalqaro pul jo'natmalarini amalga oshirish;
4. Rezidentlar va norezidentlar o'rtasida milliy valyutadagi operatsiyalar.

Valyuta operatsiyalari joriy xalqaro operatsiyalarga hamda kapital harakati bilan bog'liq valyuta operatsiyalariga bo'linadi.

O'zbekiston Respublikasi hududida sof quyma oltin muomalasi tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Joriy xalqaro operatsiyalarga quyidagilar kiradi:

1. Tashqi savdo, boshqa joriy faoliyat olib borilishi, shu jumladan xizmatlar ko'rsatilishi munosabati bilan, shuningdek, odatdagi qisqa muddatli

bank va kredit mexanizmlari ishlashi munosabati bilan to‘lanishi zarur barcha to‘lovlar;

2. Foizlar va boshqa daromadlar ko‘rinishida, shu jumladan bank omonatlari, kreditlar hamda lizing bo‘yicha olinadigan foizlar va boshqa daromadlar shaklida, shuningdek, boshqa investitsiyalardan olinadigan sof daromad shaklida to‘lanishi zarur to‘lovlar;

3. Kreditlarni, qarzlarni uzish uchun yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar amortizatsiyasi uchun maqbul summalarni to‘lash;

4. Savdo bilan bog‘liq bo‘lmagan pul jo‘natmalarining maqbul summalari.

Savdo bilan bog‘liq bo‘lmagan pul jo‘natmalariga quyidagilar kiradi:

1. Ish haqi, stipendiyalar, pensiyalar, alimentlar to‘lash;

2. Xodimlarni O‘zbekiston Respublikasidan tashqariga xizmat safariga yuborish bilan bog‘liq xarajatlarni to‘lash;

3. Ta‘lim va davolanish uchun haq to‘lash;

4. O‘zbekiston Respublikasining xorijiy davlatlardagi diplomatiya va boshqa vakolatxonalari, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining davlatlararo yoki hukumatlararo tashkilotlar huzuridagi doimiy vakolatxonalari ta‘minoti uchun haq to‘lash;

5. Notarial va tergov harakatlari bilan bog‘liq to‘lovlar, shuningdek, bunday harakatlarni amalga oshirish va ishlarni sudlarda ko‘rish munosabati bilan davlat boji to‘lash;

6. Sudning, arbitrajning, shuningdek, tergov va boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organlarning qarorlari asosida pul mablag‘lari to‘lash;

7. Xalqaro kongresslar, simpoziumlar, konferensiyalarda, sport va madaniy tadbirlarda, shuningdek, boshqa xalqaro uchrashuvlar, ko‘rgazmalar va yarmarkalarda ishtirok etganlik uchun to‘lovlar, investitsiya bilan bog‘liq va moddiy xarajatlar bundan mustasno;

8. Dafn qilish bilan bog‘liq to‘lovlar;

9. Mualliflik haqini to‘lash, patent bojarini to‘lash va intellektual mulk sohasidagi litsenziya shartnomalarining majburiyatlari bo‘yicha haq to‘lash;

10. Xalqaro notijorat tashkilotlariga badallar;

11. O‘zbekiston Respublikasi markaziy banki tomonidan belgilanadigan boshqa operatsiyalar.

Mamlakatimizda joriy xalqaro operatsiyalar va chet el valyutasini ular bilan bog‘liq holda sotib olish yoki sotish cheklovlersiz amalga oshiriladi.

Kapital harakati bilan bog‘liq valyuta operatsiyalariga joriy xalqaro operatsiyalar hisoblanmaydigan barcha operatsiyalar, shu jumladan:

1. Investitsiya faoliyatini amalga oshirish;

2. Kreditlar olish va berish, lizing operatsiyalarini amalga oshirish;

3. Ko‘chmas mulkni sotib olish va sotish;

4. Xorijiy davlatlardan mablag'larni hisobvaraqlar va omonatlarga jalb etish hamda xorijiy davlatlarda mablag'larni hisobvaraqlar va omonatlarga joylashtirish kiradi.

O'zbekiston Respublikasiga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish va ularni repatriatsiya qilish, shuningdek, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni amalga oshirish munosabati bilan olingan huquqlardan foydalanish cheklovlarsiz amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasining diplomatiya va boshqa vakolatxonalarini ehtiyojlari uchun **O'zbekiston Respublikasidan tashqarida ko'chmas mulk obyektlarini olish va ularni ko'rish** bo'yicha kapital harakati bilan bog'liq valyuta operatsiyalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qaroriga binoan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida norezidentlar tomonidan ko'chmas mulkni olish va sotish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi hududida chet el valyutasidagi qimmatli qog'ozlar muomalasi, rezidentlar tomonidan chet el valyutasidagi qimmatli qog'ozlar sotib olinishi, shuningdek, rezidentlar chiqargan qimmatli qog'ozlarning norezidentlar tomonidan sotib olinishi tartibi qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bilan birgalikda belgilanadi.

Chet el valyutasi bilan bog'liq bo'lgan hosila moliyaviy vositalar (valyuta derivativlari) chet el valyutasi oldi-sotdisi bo'yicha shartnomalar bo'lib, ularda belgilangan majburiyatlar muayyan muddat o'tgach yoki chet el valyutasining qiymatiga yoxud uning kursi o'zgarishiga bog'liq ravishda bajarilishi mumkin.

Chet el valyutasi bilan bog'liq bo'lgan hosila moliyaviy vositalar bo'yicha operatsiyalar:

– vakolatli banklar tomonidan o'zaro yoki chet el banklari bilan cheklovlarsiz, ochiq valyuta mavqei limiti doirasida;

– agar shartnoma tuzish joriy xalqaro operatsiyalarni o'tkazish bilan bog'liq bo'lsa, banklarning mijozlari tomonidan vakolatli banklar orqali amalga oshiriladi.

Valyuta operatsiyalarini amalga oshirishga doir cheklovlar jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga hamda terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish maqsadida belgilanishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki iqtisodiy xavfsizlikka tahdid yuzaga kelganda valyuta operatsiyalarini amalga oshirishni vaqtincha to'xtatib qo'yishga yoki ularga doir cheklovlar joriy etishga haqli.

Milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan kursi. O'zbekiston Respublikasi hududida chet el valyutasini sotib olish va sotish bo'yicha operatsiyalar milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan chet el

valyutasiga bo'lgan talab hamda taklifning joriy nisbati asosida shakllanadigan almashuv kursi bo'yicha amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki valyuta operatsiyalari bo'yicha buxgalteriya hisobi, statistika hisoboti hamda boshqa hisobot maqsadlari uchun, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi hududida bojxona va boshqa majburiy to'lovlarni hisoblash uchun milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan kursini muntazam ravishda belgilab boradi.

O'zbekiston Respublikasining **“O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki”** to'g'risidagi qonunida uning **valyutani tartibga solish va xalqaro rezervlarni boshqarishning** asosiy tartibi belgilab berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki valyutani tartibga solish doirasida quyidagi vazifalarni amalga oshirishi belgilandi:

– ijro etish O'zbekiston Respublikasi hududida barcha shaxslar uchun majburiy bo'lgan valyutani nazorat qilishga doir normativ hujjatlar chiqaradi;

– banklarga chet el valyutasida operatsiyalar o'tkazish uchun litsenziyalar beradi va litsenziyalarni qaytarib oladi, ularning faoliyatini nazorat qiladi va tartibga solib boradi;

– valyuta birjasini litsenziyalashni amalga oshiradi va uning faoliyatini tartibga soladi;

– banklar uchun ochiq valyuta mavqei chegaralarini va boshqa iqtisodiy normativlarni belgilaydi;

– milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan kursini aniqlash tartibini belgilaydi;

– O'zbekiston Respublikasining xalqaro rezervlarini tasarruf etadi va boshqaradi.

Markaziy bankka o'z nomidan yoki Hukumat topshirig'iga ko'ra O'zbekiston Respublikasi nomidan chet elda joylashgan kliring muassasalari bilan kliring hamda to'lov bitimlari, shuningdek, har qanday shartnomalarni tuzish huquqi berilgan.

Markaziy bank o'zining balans hisobvaraqlarida O'zbekiston Respublikasining xalqaro rezervlarini, xususan oltin va boshqa qimmatbaho metallarni, naqd chet el valyutasini, chet el banklarida va xalqaro moliya tashkilotlarida hisobvaraqlar va depozitlarda bo'lgan chet el valyutasi qoldiqlarini, chet el hukumatlari, banklari va xalqaro moliya tashkilotlari chiqargan yoki kafolatlagan chet el valyutasidagi qimmatli qog'ozlarni shakllantirishi mumkin. Shu bilan birga, Markaziy bank O'zbekiston Respublikasining monetar hamda valyuta siyosatini amalga oshirish, xalqaro operatsiyalar bo'yicha hisob-kitoblarni ta'minlash uchun yetarli bo'lgan darajada xalqaro rezervlar saqlab turilishiga yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasining **“Banklar va bank faoliyati to'g'risida”**gi qonuni asosida mamlakatimizdagi **tijorat faoliyati bilan shug'ullanuvchi banklar** o'z faoliyatlarida chet el valyutasini naqd pul va

naqd bo'lmagan pul shakllarida yuridik hamda jismoniy shaxslardan sotib olish va ularga sotish operatsiyalarini amalga oshirishi, mijozlar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda o'zlari tanlagan bitta yoki bir necha bankda chet el valyutasida talab qilib olguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlarni ochishi mumkin.

Chet el valyutasida operatsiyalarni amalga oshirish uchun litsenziyaga ega bo'lgan banklar **vakolatli banklardir**. Vakolatli banklar:

– O'zbekiston Respublikasi hududida ochiq valyuta mavqei limiti doirasida chet el valyutasini sotib olish va sotish bo'yicha, shu jumladan hosila moliyaviy vositalar asosida chet el valyutasini sotib olish va sotish bo'yicha bevosita o'zaro, o'z mijozlari bilan hamda valyuta birjalari orqali, shuningdek, xalqaro bozorlarda operatsiyalarni amalga oshirishga;

– O'zbekiston Respublikasining banklarida va chet el banklarida vakillik hisobvaraqlariga hamda boshqa hisobvaraqlarga ega bo'lishga;

– naqd chet el valyutasini hamda chet el valyutasidagi to'lov hujjatlarini jismoniy shaxslardan sotib olish va ularga sotish operatsiyalarini amalga oshirish uchun ayirboshlash shoxobchalarini ochishga haqlidir.

Vakolatli banklar qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi hududida chet el valyutasini sotib olish va sotish yuridik shaxslar tomonidan vakolatli banklar orqali, jismoniy shaxslar tomonidan vakolatli banklar, ularning filiallari va ayirboshlash shoxobchalari orqali amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida barcha hisob-kitoblar va to'lovlar milliy valyutada amalga oshiriladi. Biroq, **mamlakatimiz hududida hisob-kitoblar va to'lovlarni chet el valyutasida amalga oshirishga** quyidagi hollarda yo'l qo'yiladi:

1. Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda kreditlarni olish va qaytarishda;

2. Vakolatli banklardagi omonatlarga pul mablag'lari qo'yishda, omonatlar bo'yicha foizlar to'lashda;

3. Bankning chet el valyutasidagi operatsiyalar bo'yicha vositachilik haqini undirishda;

4. Chet el valyutasida ifodalangan bank kafolatlarini berish va ular yuzasidan to'lovlarni amalga oshirishda;

5. Vakolatli banklar, ularning filiallari va ayirboshlash shoxobchalari orqali chet el valyutasini sotib olish va sotishda;

6. Yuridik shaxslarning ustav fondiga (ustav kapitaliga) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda valyuta boyliklarini kiritishda;

7. Xayriya maqsadlarida amalga oshiriladigan operatsiyalarda;

8. Meros huquqi bo'yicha valyuta boyliklarini olishda;

9. Bojsiz savdo do'konlaridagi hisob-kitoblar, shuningdek, xalqaro yo'nalishlarda tashishda transport vositalarining qatnov yo'llarida yo'lovchilarga tovarlar sotish va xizmatlar ko'rsatishdagi hisob-kitoblar bilan bog'liq operatsiyalarda;

10. Norezidentlar bilan tovarlarni boshqaga o'tkazish, ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish, axborotni, intellektual faoliyat natijalarini, shu jumladan ularga bo'lgan mutlaq huquqlarni boshqaga o'tkazish to'g'risida shartnomalar tuzish va ularni bajarish bilan bog'liq xizmatlar komissionerlar (agentlar) tomonidan ko'rsatilayotganda komissionerlar (agentlar) va komitentlar (prinsipallar) o'rtasida amalga oshiriladigan operatsiyalarda;

11. O'zbekiston Respublikasidan olib chiqilayotgan yoki O'zbekiston Respublikasiga olib kirilayotgan yukning tranziti, uni tashish bilan bog'liq xizmatlar ekspeditor, tashuvchi va fraxtchi tomonidan ko'rsatilayotganda transport ekspeditsiyasi, tashish hamda charter (fraxtlash) shartnomalari bo'yicha operatsiyalarda;

12. Qimmatli qog'ozlarni qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda sotib olish va sotishda;

13. Rezidentlar tomonidan rezidentlar hamda norezidentlardan plastik to'lov va kredit kartochkalari bo'yicha to'lovlarni qabul qilishda;

14. Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda sug'urta va qayta sug'urta shartnomalari bo'yicha o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshirishda;

15. Qonun hujjatlarida belgilangan boshqa hollarda.

Jismoniy shaxslarning **O'zbekiston Respublikasi hududiga naqd chet el valyutasini olib kirishi** cheklovlersiz amalga oshiriladi.

Rezident jismoniy shaxslar naqd chet el valyutasini olib chiqish huquqini tasdiqlovchi hujjatlarni ko'rsatmasdan qonun hujjatlarida belgilangan miqdordagi naqd chet el valyutasini O'zbekiston Respublikasidan bir yo'la olib chiqishlari mumkin.

Qonun hujjatlarida belgilangan miqdordan ortiq bo'lgan naqd chet el valyutasining rezident jismoniy shaxslar tomonidan olib chiqilishi ularda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yoki vakolatli banklar tomonidan beriladigan, O'zbekiston Respublikasidan naqd chet el valyutasini olib chiqish huquqini tasdiqlovchi hujjatlar bo'lgan taqdirda amalga oshiriladi.

Norezident jismoniy shaxslar bojxona deklaratsiyasiga muvofiq olib kirilgan naqd chet el valyutasi miqdoridagi naqd chet el valyutasini, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va vakolatli banklar tomonidan beriladigan, ularning naqd chet el valyutasini olib chiqish huquqini tasdiqlovchi hujjatlar bo'lgan taqdirda esa olib kirilgan naqd chet el valyutasidan ko'p bo'lgan miqdordagi naqd chet el valyutasini O'zbekiston Respublikasidan bir yo'la olib chiqishlari mumkin.

Vakolatli banklar tomonidan naqd chet el valyutasi va milliy valyutani olib kirish hamda olib chiqish O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ruxsatnomasi bo'lgan taqdirda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Hisob palatasi, Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi va Davlat bojxona qo'mitasi O'zbekiston Respublikasida valyutani nazorat qiluvchi organlardir.

Mamlakatimizda valyuta siyosatini liberallashtirish va valyuta munosabatlarini yanada rivojlantirish maqsadida 2017-yil 2-sentyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Valyuta siyosatini liberallashtirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5177 farmoni qabul qilindi. Mazkur farmon amaldagi valyutani tartibga solish tizimini tubdan isloh qilish, valyuta siyosatini liberallashtirish, barcha tadbirkorlik subyektlariga tashqi savdo faoliyatini amalga oshirishda teng sharoitlar yaratishga qaratilgan.

2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq hamda valyuta sohasini tartibga solishning bozor mexanizmlarini joriy qilish, respublika eksport salohiyatini oshirishni rag'batlantirish, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilish, mahalliy ishlab chiqaruvchilarning tashqi va ichki bozordagi raqobatdoshligini oshirish, mamlakatimizda investitsiya va ishbilarmonlik muhitini yaxshilash maqsadida valyuta bozorini yanada liberallashtirish sohasida davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlari etib quyidagilar belgilandi:

birinchidan, yuridik va jismoniy shaxslarning chet el valyutasini erkin sotib olish va sotish hamda o'z mablag'larini o'zining xohishiga ko'ra erkin tasarruf etish huquqlarini ro'yobga chiqarishni to'liq ta'minlash;

ikkinchidan, milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan kursini belgilashda faqatgina bozor mexanizmlarini qo'llash;

uchinchidan, valyuta resurslaridan foydalanishda bozor instrumentlarining rolini oshirish, valyuta bozorida barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun teng raqobat sharoitlarini yaratish, valyuta siyosatining noan'anaviy tarmoqlarda eksportni rivojlantirishda, mintaqaviy va xalqaro iqtisodiy hamkorlikni mustahkamlashda rag'batlantiruvchi rolini oshirish;

to'rtinchidan, sifatli ish o'rinlari va yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni bevosita rag'batlantirish uchun iqtisodiyotning barcha sektorlariga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar, bilim va texnologiyalar jalb etishga xizmat qiladigan ishbilarmonlik va investitsiya muhitini yaxshilash;

beshinchidan, milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashga qaratilgan qat'iy monetar siyosatni amalga oshirish, bu borada monetar instrumentlardan faol va moslashtirilgan holda foydalanish, davlat qimmatli qog'ozlari bozorini rivojlantirish, shuningdek, ochiq bozorda operatsiyalar

hamda davlat qimmatli qog'ozlarini banklar likvidligiga garovga berish bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirishni amaliyotga joriy qilish;

oltinchidan, monetar va fiskal siyosatni muvofiqlashtirish hamda Davlat byudjetining mutanosibligini ta'minlash orqali pul massasi haddan ziyod o'sishining oldini olish;

yettinchidan, bank tizimining barqarorligini ta'minlash va uning tavakkalchiliklarga bardoshlilikini, shu jumladan, valyuta siyosatini liberallashtirishning vujudga kelishi mumkin bo'lgan salbiy ta'sirini yumshatishga qaratilgan samarali choralarni qo'llash hisobiga oshirish;

sakkizinchidan, valyuta siyosatining yangi sharoitlarida tayanch tarmoqlar korxonalari samarali faoliyat yuritishi uchun ularni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash bo'yicha zarur chora-tadbirlar ko'rish;

to'qqizinchidan, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari turmush darajasiga valyuta siyosatini liberallashtirishning salbiy oqibatlarini kamaytirish imkonini beradigan har tomonlama ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bo'yicha manzilli chora-tadbirlarni amalga oshirish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining mazkur farmoni qabul qilinishiga mamlakatimiz eksport salohiyatini oshirish, ishbilarmonlik va investitsiya muhitini yaxshilash, xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga to'sqinlik qilayotgan qator muammo va kamchiliklar mavjudligi asosiy sabab bo'ldi. Jumladan, valyutani tartibga solishga haddan ziyod ma'muriy aralashuv, tashqi savdo faoliyatini amalga oshirishda iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va xo'jalik yurituvchi subyektlari uchun alohida imtiyoz va preferensiyalar mavjudligi oqibatida tadbirkorlik subyektlari o'rtasida biznesni yuritishga doir teng bo'lmagan shart-sharoitlar paydo bo'ldi hamda parallel chet el valyutasi bozori va ayirboshlash kursi vujudga keldi.

Valyuta kursi siyosatining tashqi savdoni rag'batlantirishdagi rolining susayishi mahalliy ishlab chiqaruvchilar tovar va xizmatlari narxlarining tashqi va ichki bozordagi raqobatdoshligini pasaytirdi.

Mamlakatimizda faqatgina bozor mexanizmlari asosida faoliyat ko'rsatadigan valyuta bozorini shakllantirish barcha banklarning mijozlar (yuridik va jismoniy shaxslar, shu jumladan, yakka tartibdagi tadbirkorlar) ehtiyojlarini qondirish maqsadida chet el valyutasini sotib olish va sotish uchun valyuta birjasi savdolarida erkin ishtirok etishini, shuningdek, mijozlarning chet el valyutasini sotib olish bo'yicha amaldagi tartib va texnik reglamentlariga rioya etgan holda o'z valyuta mablag'larini hech qanday cheklovsiz tasarruf etishini taqozo etadi.

Mazkur Farmon bilan yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan chet el valyutasi joriy xalqaro valyuta operatsiyalarini amalga oshirish uchun banklarda erkin sotib olinishi va sotilishi kafolatlanadi.

Xususan, yuridik shaxslar o'z mablag'larini banklarda joriy xalqaro valyuta operatsiyalarini, shu jumladan, tovar, ish va xizmatlar importi,

foydani repatriatsiya qilish, kreditlarni qaytarish, xizmat safari xarajatlarini to'lash va boshqa savdo xarakteriga ega bo'lmagan operatsiyalarni amalga oshirish uchun chet el valyutasiga cheklolrsiz erkin konvertatsiya qilishlari mumkin.

Ta'kidlash joizki, joriy xalqaro operatsiyalar bo'yicha to'lovlarni banklardagi hisobvaraqlar orqali amalga oshirishda xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan bozor kursida chet el valyutasini sotib olish imkoniyatining yaratilishi "yashirin" iqtisodiyotning qisqarishiga va pul mablag'larini bank aylanmasiga jalb qilishga xizmat qiladi.

Jismoniy shaxslar ham tijorat banklarining konversion bo'limlarida chet el valyutasini erkin sotib olishi, sotib olingan mablag'larni xalqaro to'lov kartalariga o'tkazib, ulardan xorijda hech qanday cheklolrsiz, shu jumladan, bank hisobvaraqlari orqali xorijda o'qish, davolanish va boshqa maqsadlardagi to'lovlar uchun foydalanishi mumkin.

Xalq iste'mol tovarlarini import qilish bilan shug'ullanuvchi yakka tartibdagi tadbirkorlar banklardagi hisobvaraqlarida savdo tushumini va boshqa daromadlarini jamg'arib borgan holda keyinchalik uni jismoniy shaxslar uchun o'rnatilgan tartibda, ya'ni sotib olingan valyuta mablag'larini xalqaro to'lov kartalariga o'tkazish va chet elda cheklolrsiz, shu jumladan, tovarlarni import qilish uchun ishlatishi mumkin.

Aholidan naqd chet el valyutasini sotib olish tijorat banklarining barcha filial va minibanklari tomonidan cheklanmagan miqdorda va sarsongarchiliksiz amalga oshiriladi.

Bundan tashqari, banklar tomonidan aholi bilan valyuta ayirboshlash operatsiyalarini sifatli amalga oshirilishini ta'minlash maqsadida:

jismoniy shaxslar tomonidan chet el valyutasini sotib olish va sotish tartibini soddalashtirish;

bayram va dam olish kunlarida valyuta ayirboshlash shoxobchalarining uzaytirilgan ish tartibini joriy qilish;

tijorat banklarining filiallari va minibanklarida, ayniqsa, yirik savdo markazlari va bozorlarda qo'shimcha valyuta ayirboshlash shoxobchalarini ochish;

konversion bo'limlar orqali chet el valyutasini sotishda olinadigan vositachilik haqi miqdorini imkon darajasida pasaytirish choralarini ko'rish;

xalqaro to'lov kartalaridan xorijda foydalanishda mavjud barcha cheklolrlarni bekor qilish nazarda tutilgan.

Shu bilan birga, mahsulot ishlab chiqaruvchi yakka tartibdagi tadbirkorlar va fermer xo'jaliklarining eksport faoliyatini rag'batlantirish maqsadida ularga chet el valyutasidagi daromadlarini o'z xohishiga ko'ra erkin tasarruf etish, bunda bank hisobvaraqlaridan naqd chet el valyutasini yechib olishgacha bo'lgan huquq beriladi.

Keyingi yillarda eksportchilarni rag'batlantirish uchun ko'plab ishlar amalga oshirildi, ularga soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha ko'plab imtiyozlar berildi, eksport faoliyatini tashkil etish bo'yicha qator tartibotlar bekor qilindi. Eksport borasida mavjud imtiyozlarga qaramasdan valyuta tushumini majburiy sotish talabi eksportni yanada rag'batlantirish yo'lida asosiy to'siq bo'lib, eksportchilar o'z valyuta tushumini to'liq tasarruf etish imkoniyatiga ega emas edi, bu esa eksportni qo'llab-quvvatlash borasida amalga oshirilayotgan siyosatga mos kelmaydi.

Shu sababli mazkur farmon bilan tovarlar (ish, xizmatlar) eksportidan tushgan valyuta tushumini majburiy sotish tartibi mulkchilik shakli yoki eksport qilinayotgan mahsulot turidan qat'iy nazar, barcha eksportchi tashkilotlar uchun butunlay bekor qilindi.

Bozor tamoyillari asosida valyuta resurslari oqimining samaradorligini oshirish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun qulay investitsiya va ishbilarmonlik muhitini shakllantirish, shuningdek, tashqi savdoda valyuta siyosatining rag'batlantiruvchi rolini oshirish maqsadida milliy valyutaning xorijiy valyutaga nisbatan ayirboshlash kursi faqatgina valyuta birjasining banklararo elektron savdolarida valyutaga bo'lgan talab va taklifdan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Bunda ayirboshlash kursini bozor mexanizmlari asosida shakllantirish maqsadida banklararo savdolarda Markaziy bankning ishtiroki kamaytiriladi. Alohida hollarda Markaziy bank ayirboshlash kursining haddan ortiq tebranishini bartaraf etish uchun xorijiy valyutani sotish yoki sotib olish operatsiyalarini amalga oshirishi mumkin.

Ayirboshlash kursini egiluvchan holda tartibga solish respublikaga keladigan barcha valyuta resurslari (eksport tushumi, transchegaraviy pul o'tkazmalari va boshqalar) oqimining rasmiy bozorga kelib tushishi orqali chet el valyutasiga bo'lgan jami talab va taklif mutanosibligini ta'minlash va oltin-valyuta zaxiralari hajmlarini avvalgidek yuqori darajada saqlab qolish imkonini beradi.

Ta'kidlash joizki, xorijiy valyutani erkin sotib olish va sotish imkoniyati va milliy valyuta ayirboshlash kursini bozor mexanizmlaridan foydalangan holda belgilash mamlakatimizda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning ichki va tashqi bozordagi raqobatdoshligi va rentabelligini oshirish bilan bir qatorda mamlakatimizda investitsiya va ishbilarmonlik muhitini yaxshilash, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni ko'paytirish, xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan yangi texnologiyalar va bilimlarni jalb qilish, eksport imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, ayirboshlash kursining liberallashtirilishi eksport imkoniyatlarini oshirishda kuchli rag'batlantiruvchi omil bo'lib, bu noan'anaviy soha va tarmoqlarda eksport hajmining ortishiga ko'maklashadi va ayirboshlash kursiga ta'sirchan tovar eksportchilarining moliyaviy holatini

nafaqat eksport hajmining oshishi, balki olingan daromadlarni milliy valyutaga qayta hisoblaganda vujudga keladigan foyda hisobidan ham tubdan yaxshilaydi.

Ayirboshlash kursi barqarorligini ta'minlashda pul-kredit ko'rsatkichlarining o'zgarishi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini inobatga olgan holda, Markaziy bankka monetar instrumentlardan faol va keng ravishda foydalanish orqali milliy valyutaning barqarorligini va inflyatsiyaning past darajada bo'lishini ta'minlash, pul massasi haddan ziyod va asoslanmagan holda o'sishining oldini olish, davlat xarajatlari va daromadlarining mutanosibligini ta'minlashga qaratilgan qat'iy monetar siyosat yuritish vazifasi yuklatilgan.

Farmonda ko'zda tutilgan fiskal chora-tadbirlarni ko'rish, ya'ni byudjet xarajatlarini qat'iy ravishda Davlat byudjetiga kelib tushgan daromadlar doirasida amalga oshirish, Davlat byudjetini profitsit bilan ijro etish imkonini beradi.

Bunda iqtisodiyotda narxlar o'zgarishi ustidan samarali nazoratni ta'minlash hamda monetar va fiskal siyosatni muvofiqlashtirish amaliyotini takomillashtirishga qaratilgan pul-kredit siyosatining yangi tamoyil va mexanizmlarini joriy qilish muhim o'rin tutadi.

Valyuta siyosatini liberallashtirish sharoitida bank tizimi barqarorligini ta'minlash borasida vujudga kelishi mumkin bo'lgan xatarlarni nazorat qilish alohida ahamiyat kasb etadi.

Bank tizimining barqarorligi nafaqat mijozlarning xorijiy valyutaga bo'lgan talabini qondirish nuqtayi nazaridan, balki kredit portfeli, depozit bazasi va ko'rsatilayotgan xizmatlar tarkibida kutilayotgan sifatli o'zgarishlar nuqtayi nazaridan ham muhimdir.

Shu munosabat bilan bank tizimining barqarorligi tijorat banklarining kapitallashuv darajasini saqlash, prudensial nazoratni kuchaytirish, shuningdek, valyuta siyosatini liberallashtirishning sodir bo'lishi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlarining oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali ta'minlanadi.

Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning dastlabki bosqichi sifatida davlat banklarining ustav kapitaliga 655 million AQSh dollari miqdorida mablag' kiritilganini ta'kidlash joiz. Banklarning likvidligini ta'minlash uchun ularga qayta moliyalashtirish kreditlarini berish mexanizmi joriy qilindi.

Prezident farmonida ilg'or xalqaro standartlarni hisobga olgan holda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan bank xatarlari to'g'risida barvaqt ogohlantirish, ularni baholashni takomillashtirishni o'z ichiga olgan qator bank nazorati va monitoringi instrumentlarini joriy qilish chora-tadbirlari nazarda tutilgan.

Shuningdek, mazkur farmonda:

xo'jalik yurituvchi subyektlarning hisobvaraqlaridagi chet el valyutasidagi mablag'larini qayta baholash natijasida vujudga keladigan moliyaviy natija soliqa tortish bazasiga kiritilmasligini ko'zda tutuvchi vaqtinchalik tartib joriy etish;

iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash, ularni soliqa tortish mexanizmini takomillashtirish, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi hamda banklarning kreditlarini restrukturizatsiya qilish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlarni ishlab chiqish belgilangan.

Xalqaro valyuta fondining baholariga ko'ra, valyuta siyosatini liberallashtirish o'rta va uzoq muddatli istiqbolda ish o'rinlarini yaratish va iqtisodiyotning o'sish sur'atlariga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Amalga oshirilayotgan islohotlarning qisqa muddatli istiqbolda aholining ijtimoiy ko'makka muhtoj qatlamlariga nisbatan vujudga kelishi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlarini yumshatish maqsadida aniq manzilli va shaffof ijtimoiy nafaqa va subsidiyalar joriy etish, kasanachilikka, tomorqa yer maydonlaridan samarali foydalanishga keng jalb qilish orqali ularning bandligini ta'minlash, shuningdek, kam ta'minlangan oilalarning turmush sharoitlarini imtiyozli mikro kreditlar ajratish orqali yaxshilash kabi chora-tadbirlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan.

Band bo'lmagan aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning ularni haq to'lanadigan jamoat ishlariga jalb qilish, jumladan, uy-joy fondi obyektlari va uy-joy kommunal infratuzilmasi, ko'chalar, yo'llar, mahallalar hududlari, ijtimoiy-madaniy ahamiyatdagi obyektlar, irrigatsiya tarmoqlarini obodonlashtirish va ta'mirlash, shuningdek, mavsumiy qishloq xo'jaligi ishlari va imkoniyati cheklangan shaxslarga yordam berishga jalb qilish ko'zda tutilgan yangi mexanizmi joriy qilinayotganini qayd etish lozim.

Valyuta ayirboshlash kursini liberallashtirishning tovar va xizmatlar, ayniqsa, xalq iste'moli tovarlariga ichki narx-navoning shakllanishiga ta'sirini kamaytirish maqsadida amaldagi bojxona me'yorlari va to'lovlari stavkalarini tubdan qayta ko'rib chiqish vazifasi belgilandi.

Bundan tashqari, ijtimoiy ahamiyatga ega oziq-ovqat tovarlarining asosiy turlariga narx-navoni monitoring va nazorat qilish Respublika va doimiy faoliyat yuritadigan hududiy komissiyalarga narxlarning barqarorligini va bozorlarning iste'mol tovarlari bilan tezkor to'ldirilishini ta'minlash vazifasi topshirildi.

Mazkur farmon bilan milliy valyutaga bo'lgan ishonchni kuchaytirishga qaratilgan qator normalar belgilandi. Keyingi yillarda ayrim tovar va xizmatlarni (avtomobillar, aviachiptalar va boshqalar) respublika hududida chet el valyutasiga sotish amaliyoti tadbirkorlar va aholiga noqulayliklar yaratib, ularning e'tiroziga sabab bo'layotgan edi.

Bundan tashqari, tovar va xizmatlar narxini chet el valyutasida o'rnatish holatlari ham Markaziy bank rasmiy kursi o'zgarishi oqibatida narxlarning milliy valyutaga hisoblanganda asossiz ravishda oshishiga olib kelayotgan edi.

Bundan buyon respublika hududida barcha tovarlar va xizmatlar uchun hisob-kitoblar va to'lovlar, davlat bojlarining undirilishi, tovar va xizmatlar narxlarining belgilanishi faqat milliy valyutada amalga oshiriladi.

Tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishiga qulay sharoitlar yaratish maqsadida mazkur farmon bilan chet el valyutasida ajratilgan kreditlarni bankning kredit siyosati va tomonlarning kelishuvi asosida milliy yoki chet el valyutasida qaytarilishiga ruxsat berildi.

Valyuta bozorini liberallashtirish jarayonida davlat iqtisodiy siyosatining mazkur farmonda belgilangan ustuvor yo'nalishlarining to'liq ijrosi ta'minlanishi barcha tashqi savdo faoliyati qatnashchilariga teng sharoit yaratadi hamda O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasining mavqeini kuchaytiradi, mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirishga, aholi bandligini ta'minlash va turmush darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Nazorat savollari

1. O'zbekistonda valyuta operatsiyalarini qanday tartibda amalga oshiriladi?

2. Joriy xalqaro operatsiyalar, shuningdek, savdo bilan bog'liq bo'lmagan pul jo'natmalari turlarini aytib bering?

3. Kapital harakati bilan bog'liq valyuta operatsiyalari amalga oshirish tartibini aytib bering?

4. Mamlakatimizda milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan kursi qanday belgilanadi?

5. O'zbekiston Respublikasi markaziy banki valyutani tartibga solish doirasida qanday vazifalarni bajaradi?

6. Chet el valyutasida operatsiyalarni amalga oshirish uchun litsenziyaga ega bo'lgan vakolatli banklar qanday valyuta operatsiyalarini amalga oshirishi mumkin?

7. O'zbekiston Respublikasi hududida chet el valyutasini sotib olish va sotish tartibi qanday amalga oshiriladi?

8. Mamlakatimiz hududida qanday hisob-kitoblar va to'lovlar chet el valyutasida amalga oshirilishi mumkin?

9. O'zbekiston Respublikasida valyutani nazorat qiluvchi organlarni aytib bering?

4-BOB. VALYUTA KURSI VA UNGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

- 4.1. Valyuta kursining mazmuni va turlari
- 4.2. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillar
- 4.3. Valyuta kursi o'zgarishining xalqaro iqtisodiy munosabatlarga ta'siri

4.1. Valyuta kursining mazmuni va uning turlari

Valyuta tizimining muhim elementi bo'lib valyuta kursi hisoblanadi, chunki xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi turli mamlakatlar valyutalari qiymat jihatidan taqqoslamasini o'lchashni talab etadi. Shuning uchun valyuta kursi quyidagilar uchun zarurdir:

– tovarlar va xizmatlar bilan savdoda, kapitallar va kreditlar xarakatida valyutalar bilan o'zaro almashinish uchun. Eksportyor tushum sifatida olingan xorijiy valyutani milliy valyutaga almashtiradi, chunki mazkur davlat hududida boshqa davlatlarning pul birliklari pul sifatida harakat qila olmaydi. Importyor esa xorijdan sotib olingan tovarlarga haq to'lash uchun milliy valyutani xorijiy valyutaga almashtiradi. Qarzdor shaxs tashqi qarzlari bo'yicha qarzdorligini so'ndirish va foizlarini to'lash maqsadida xorijiy valyutani milliy valyuta evaziga sotib oladi;

– milliy yoki xorijiy valyutalarda ifodalangan jahon va milliy bozorlar baholari hamda turli mamlakatlar qiymat ko'rsatkichlarini o'zaro solishtirish uchun;

– firmalar va banklarning xorijiy valyutadagi hisobvaraqlarini davriy asosda qayta baholash uchun.

Tovarlar va xizmatlar bilan xalqaro savdoning kengayishi ko'pchilik davlatlar chegaralarini geografik xaritada shartli chiziq'larga aylantirib yubordi. Biroq ushbu davlatlarning valyutalari mustaqil bo'lib, ularning iqtisodiyotlarini tarkibiy, ajralmas qismi bo'lib hisoblanadi. Valyutalari erkin konvertatsiya qilinadigan iqtisodiy tizimlarda valyuta kurslarining ayirboshlanish darajasi milliy eksport tarmoqlarining muvaffaqiyatini va boshqa mamlakatlardan import qilinadigan tovar hamda xizmatlar baholari darajasining hal qiluvchi omili bo'lib hisoblanadi.

Valyuta kurslarining muvozanatsizligi sharoitida banklar va tadbirkorlar ushbu muvozanatsizlik bilan bog'liq xavf-xatarlarni boshqarishda katta qiyinchiliklarni o'z boshidan kechiradi.

Valyuta savdosi bilan bog'liq bazis operatsiyalarni quyida ko'rib chiqish va ularni to'g'ri tushunish uchun ba'zi bir tushunchalarni o'rganib chiqishimiz lozim.

Valyuta sifatida banklarning xorijda xorijiy valyutada joylashtirilgan aktivlari hamda xorijda to'lovi amalga oshiriladigan xorijiy valyutadagi

cheklar va veksellar tushuniladi. Bunda gap faqat naqdsiz pullar haqida boradi.

Valyutaning qiymati tovarlar bilan savdodagi singari talab va taklifga bog'liq bo'lgan bahoda ifodalanadi. Ma'lum bir miqdordagi valyutaning bahosi boshqa bir valyutaning nisbiy birliklarida belgilanadi (milliy yoki xorijiy). Xorijiy valyutaning bahosi valyuta kursi deb ataladi.

Valyuta kursining qiymat kategoriyasi sifatidagi mohiyati. Valyuta kursi – bir mamlakat pul birligining xorijiy pul birliklarida yoki xalqaro valyuta birliklarida (SDR, EKYu – 1999-yilda Yevro bilan almashtirilgan) ifodalangan bahosidir.

Valyuta kursi (exchange rate) bir mamlakat pul birligining ikkinchi bir mamlakat valyutasiga nisbatan bahosi hisoblanadi.

Valyuta yoki ayirboshlash kursi ma'lum bir mamlakatni tashqi dunyo bilan bog'lab turadi, shuningdek, milliy iqtisodiyot holatini tashqi dunyo bilan taqqoslash, xalqaro iqtisodiy operatsiyalar samaradorligini baholash imkonini beradi. Valyuta kursi mamlakatning joriy iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy holati va istiqboldagi rejaları to'g'risidagi barcha ma'lumotlarni o'zida mujassam etadi. Iqtisodiyoti nisbatan ochiq mamlakatlar uchun valyuta kursi muhim ko'rsatkichlardan hisoblanadi. Chunki uning iqtisodiyotga bevosita yoki bilvosita ta'sir etadi, valyuta kursidagi keskin o'zgarishlar esa, milliy iqtisodiyotda inqirozli holatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Xususan, valyuta kursining o'zgarishi mamlakatdagi umumiy talab hajmiga, narxlar darajasiga, foiz stavkalar o'zarishiga, mamlakat ichidagi daromadlar taqsimotiga va iqtisodiyotning boshqa sohalariga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Milliy valyuta kursini amaldagi zamonaviy talablar va qonunchilik me'yorlariga mos ravishda o'rnatish tartibi **valyuta kotirovkasi** (currency quotation) deyiladi. Jahon amaliyotida 2 xil turli valyuta kotirovkalaridan foydalaniladi:

To'g'ri kotirovka — xorijiy valyuta birligi qiymatining milliy valyuta birligida ifodalanishi.

Teskari kotirovka — milliy valyuta birligi qiymatining xorijiy valyuta birligida ifodalanishi.

Ma'lum bir davriy oraliqda, belgilangan tartibda aniqlangan valyuta kursining eng kichik ko'rsatkichlari o'rtasidagi farq "**punkt**" deb yuritiladi.

To'g'ri va teskari kotirovkalar orasida quyidagi bog'liqlik mavjud:
 $S(\text{UZS}/\text{USD}) = 1/S(\text{USD}/\text{UZS})$

Turli anglashilmovchiliklarni sodir etmaslik uchun mavzuga tegishli keyingi holatlarni izohlashda to'g'ri kotirovkadan foydalanamiz.

Xalqaro hisob-kitoblarda **kross-kurs**lardan keng foydalaniladi. Kross-kurs uchinchi valyuta (USD) orqali ikki valyuta (UZS, JPY, GBP) o'rtasidagi kursni aniqlashdir.

Kross-kurslar ikki xil usulda aniqlanadi. Bunda bazaviy valyuta (USD va h.k.) va kotirovka qilinayotgan valyutalar (UZS, JPY, GBP va h.k.)dan foydalaniladi. Ya'ni valyuta kursidagi 1 birlikka teng valyuta bazaviy, boshqa ma'lum qiymatga teng valyuta esa, kotirovka qilinayotgan valyutadir. Masalan, 1 USD (bazaviy) = 8486 UZS (kotirovka qilinayotgan), yoki 1 GBP (bazaviy) = 1,4USD (kotirovka qilinayotgan).

1. Ma'lum ikki valyuta kursining bazasi bir xil valyuta bo'lsa, bunda ushbu kurslarning o'zaro nisbati orqali uchinchi valyuta kursi topiladi. Masalan, 1 AQSh dollariga 8486 so'm (UZS/USD) yoki 150 Yapon iyenasi (JPY/USD) almashtirib berilsa, unda $150 \text{ JPY} = 8486 \text{ UZS}$ bo'ladi va bundan $1 \text{ JPY} = 56,57 \text{ UZS}$ kelib chiqadi, ya'ni $1 \text{ JPY}/\text{UZS} = 56,57$ yoki $1 = 56,57 \text{ UZS}/\text{JPY}$.

Shunday qilib, 1-holat bo'yicha:

$$\frac{\text{UZS}}{\text{USD}}$$

Kross kurs $(\text{UZS}/\text{JPY}) = \frac{\text{JPY}/\text{USD}}{\text{UZS}/\text{USD}} = \text{UZS}/\text{JPY}$

2. Kross kursni topish uchun ishlatiladigan uchinchi valyuta ma'lum ikki valyuta kursining birida bazaviy ikkinchisida kotirovka qilinayotgan valyuta bo'lsa, bunda ushbu kurslarni o'zaro ko'paytirish orqali uchinchi valyuta kursi topiladi. Masalan, 1 AQSh dollari 8486 so'm (UZS/USD) va 1 Buyuk Britaniya funt sterlingi 1,4 AQSh dollari (USD/GBP) bo'lsa, unda $1 \text{ GBP} = 1,4 * 8486 \text{ UZS}$ bo'ladi va bundan $1 \text{ GBP} = 11880,4 \text{ UZS}$ kelib chiqadi, ya'ni $1 \text{ GBP}/\text{UZS} = 11880,4$ yoki $1 = 11880,4 \text{ UZS}/\text{GBP}$

Shunday qilib, 2 holat bo'yicha:

Kross kurs $\left(\frac{\text{UZS}}{\text{GBP}}\right) = \frac{\text{USD}}{\text{GBP}} * \frac{\text{UZS}}{\text{USD}}$

Valyutalarni oldi-sotdi qilish bo'yicha bitim tuzayotganda spot va forvard valyuta kurslaridan foydalaniladi.

Spot kurs (spot rate) – valyuta oldi-sotdi bitimini tuzish paytida belgilangan, valyuta bozoridagi talab va taklif asosida shakllangan, joriy valyuta kursi bo'lib, bu kurs bo'yicha tuzilgan bitimlarda uning ishtirokchilari kelishilgan valyutalarni qisqa vaqt (bitim tuzilgan kundan boshlab 2 ish kuni) ichida yetkazib berishni o'z zimmlariga oladilar.

Forward (muddatli) valyuta kursi (forward rate) – kelajakda, odatda, 2 ish kunidan ortiq muddatda valyutalarni o'zaro ayirboshlash uchun foydalaniladigan, joriy valyuta kursi asosida belgilangan muddat uchun taxminiy hisoblangan valyuta kursidir. Shartnomada belgilangan muddat kelganda, bitimda ko'rsatilgan kursdan joriy kurs farq qilsa, bundan bir tomon foyda oladi, boshqa tomon esa, zarar ko'radi.

Valyutalar bilan tuziladigan bitimlardan ikkita maqsad ko'zlangan bo'lishi mumkin, ya'ni:

– bitim ishtirokchilarini katta zarar ko'rishidan himoyalash yoki sug'urtalash;

– valyuta kurslari (forvard va spot kurslari) farqidan spekulyativ foyda olish.

Hozirgi kunda barcha turdagi xalqaro hisob-kitoblar bevosita banklar orqali amalga oshiriladi. Xalqaro hisob-kitob operatsiyalari bank daromadlarini oshirish manbalaridan biri hisoblanib, banklar o'z mijozlariga valyutalarni sotish yoki ulardan sotib olishda, 2 turli valyuta kurslarini belgilashadi, ya'ni ular **valyutalarni sotish va sotib olish kurslaridir**. Bankning valyutalarni sotish va sotib olish kurslari o'rtasidagi farq marja yoki spread deb nomlanadi va ushbu farq bankning valyuta operatsiyalari bilan bog'lik operatsion xarajatlarini qoplashi hamda unga foyda keltirishi lozim. Valyuta kurslari bo'yicha spread hajmi banklarda turli valyutalar va mijozlar bo'yicha bitim hajmiga qarab turlicha bo'lishi mumkin.

Xalqaro biznes natijalari nafaqat tegishli mamlakatlar valyuta kurslari, balki milliy va xorijiy bozorlardagi aniq bir mahsulot va xizmatlar turining narxi bilan ham eksport va import operatsiyalari hajmi qiymati aniqlanib, o'zaro taqqoslanadi. Shu jihatdan, valyuta kurslarining ikki turi, ya'ni real va nominal valyuta kurslari farqlanadi.

Valyuta kurslari o'zgarishining erkinlik darajasiga ko'ra valyuta kurslari qat'iy belgilangan, chegaralangan egiluvchan, suzuvchi valyuta kurslariga bo'linadi.

Qat'iy belgilangan valyuta kursida milliy valyutalar o'rtasidagi rasman o'rnatilgan nisbatining vaqtinchalik 2,25 foizdan oshmagan miqdorda tebranishga ruxsat beriladi.

Chegaralangan egiluvchan valyuta kursida milliy valyutalar o'rtasidagi rasman o'rnatilgan nisbatining belgilangan qoidaga muvofiq katta bo'lmagan miqdorda tebranishga ruxsat beriladi.

Suzuvchi valyuta kursi talab va taklif ta'sirida erkin o'zgaradigan almashuv kursi bo'lib, ma'lum sharoitlarda davlat valyuta intervensiyasi orqali unga ta'sir o'tkazishi mumkin.

Nominal valyuta kursi (nominal exchange rate) – bir milliy valyuta birligining xorijiy valyuta birligiga ifodalangan bozordagi bahosi yoki ikki valyuta o'rtasidagi joriy kursdir.

Real valyuta kursi (real exchange rate) – nominal valyuta kursi asosida ikki mamlakatdagi bir xil turdagi tovar va mahsulotlar narxlarini darajasini o'zaro nisbati orqali hisoblangan valyuta kursidir. Real ayirboshlash kursi xalqaro iqtisodiy nazariyada “savdo shartlari” (terms of trade)dan birini o'zida namoyon etadi. Jahon iqtisodiyotida milliy iqtisodiyotlarni, xususan, YaIM, YaMD (Yalpi milliy daromad)ni o'zaro solishtirish odatda, real valyuta yoki valyutalarning xarid quvvati pariteti (RRR) bo'yicha hisoblangan kurslari orqali amalga oshiriladi.

Real ayirboshlash kursi quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$S^* = S \frac{P_f}{P_d}$$

Bu yerda, S – nominal valyuta kursi; P_d – milliy pul birligida ifodalangan ichki bozordagi narxlar darajasi; P_f – chet eldagi narxlar darajasi (xorijiy valyutada hisoblangan).

Shuningdek, real valyuta kursi mamlakatdagi u yoki bu mahsulotning nisbiy narxlarini o'zida aks ettirgan holda, mamlakatning xalqaro savdodagi raqobatbardoshlik darajasini ham ifodalaydi.

Yuqorida keltirilgan misoldagi ma'lum bir tovarlar narxlari darajasi o'rniga foizlarda, yoki koeffitsiyentlarda ifodalangan mamlakatlarning iste'mol narxlari indeksi (consumer price index, CPI)ni, yoki inflyatsiya darajasini tegishli ravishda qo'ysak, mamlakatlar bo'yicha real valyuta kursini hisoblagan bo'lamiz.

Real valyuta kursi, nominal valyuta kursi va xorijiy mamlakatlardagi iste'mol narxlari indeksiga to'g'ri, milliy iqtisodiyotdagi iste'mol narxlari indeksiga esa teskari proporsional ravishda o'zgaradi.

Real valyuta kursining ortishi (ya'ni haqiqatda kamayishi, yuqoridagi misol bo'yicha 4 barobardan 3 barobarga tushishi) bu mamlakatda ishlab chiqarilgan ma'lum bir tovar narxining boshqa mamlakatga nisbatan ortganligini, ya'ni qimmatlashganligini anglatadi. Bu esa, o'z navbatida, ushbu mamlakatning mazkur mahsulot turi bo'yicha xalqaro raqobatbardoshligini pasayganligidan dalolat beradi.

Real valyuta kursining pasayishi (ya'ni haqiqatda ortishi yuqoridagi misol bo'yicha 4 barobardan 5 barobarga o'sishi) bu milliy pul birligida ifodalangan xorijiy mahsulotlar bahosining ortishini anglatib, milliy iqtisodiyotning xalqaro raqobatbardoshligini oshirib, mahsulotlar eksportini yanada kengayishiga sabab bo'ladi.

Agar mamlakatlardagi iste'mol mahsulotlarini va xizmatlarning narxlar darajasi bir xil bo'lsa, real valyuta kursi nominal valyuta kursiga teng bo'ladi.

Milliy valyutani qanday valyutaga kotirovka qilinishiga qarab valyutalar kursi turlicha bo'lishi mumkin. Ya'ni milliy valyuta kursi ma'lum bir turdagi xorijiy valyutaga nisbatan ortsa, boshqa bir turiga nisbatan pasayadi. Valyuta kursining ma'lum bir turdagi xorijiy valyutaga emas, balki kotirovka qilingan barcha turdagi yoki ma'lum bir guruh valyutalarga nisbatan oshishi yoki tushishiga, ya'ni dinamikasiga baho berish uchun samarali valyuta kurslari hisoblanadi. Mazkur valyuta kursini hisoblashda mamlakatning asosiy tashqi savdo hamkorlari bo'lgan mamlakatlar valyutalari olinadi, chunki eksportyorlar o'zlarining mahsulotlari va xizmatlari uchun to'lovlarni asosan ushbu valyutalarda qabul qiladi, shuningdek, bozorda importyorlar tomonidan ularga talab ko'p bo'ladi.

Nominal samarali valyuta kursi (nominal effective exchange rate, NEER) – bu mamlakatdagi valyuta operatsiyalarida tashqi savdoda asosiy hamkor bo‘lgan mamlakatlar valyutalarining salmog‘ini inobatga olgan holda hisoblangan, indeks ko‘rinishidagi valyuta kursidir.

NEER quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$E_n^e = \sum (P_n^E * W_i)$$

Bu yerda:

E_n^e – nominal samarali valyuta kursi;

\sum_i – i mamlakat ko‘rsatkichlari yig‘indisi;

i – tashqi savdoda hamkor mamlakat;

$$P_n^E = \frac{E_i}{E_0}$$

E_0 – tashqi savdo hamkori bo‘lgan har bir mamlakat bo‘yicha

bazaviy yil valyuta kursi (E_0)ga nisbatan joriy yildagi nominal valyuta kursi (E_i)ni o‘zgarish indeksi;

$W_i = \frac{EX_i + IM_i}{EX_{total} + IM_{total}}$ – asosiy hamkor mamlakatlar bilan qilingan savdosi ($EX_i + IM_i$)ning mamlakat tashqi savdosi ($EX_{total} + IM_{total}$)dagi salmog‘i.

Nominal samarali valyuta kurslarini hisoblashda ekspertlarning bahosi muhim ahamiyatga ega. Masalan, XVF metodologiyasi bo‘yicha nominal valyuta kurslarini hisoblash uchun quyidagi ko‘rsatkichlarni aniqlab olish zarur:

1. Qolgan barcha valyuta kurslari indekslari hisob-kitob qilinadigan bazaviy yilni tanlab olish;
2. Yil davomida shakllangan valyuta kurslarining o‘rtacha qiymatini hisoblash usulini belgilash;
3. Mamlakatning tashqi savdoda hamkor asosiy davlatlarini aniqlash;
4. Tashqi savdoda hamkor asosiy davlatlar bilan amalga oshirilgan xalqaro operatsiyalarning milliy tashqi savdo hajmidagi ulushini aniqlash;
5. Tashqi savdoda hamkor asosiy davlatlar valyutalariga nisbatan milliy valyutaning o‘rtacha yillik ayirboshlash kursi indeksini bazaviy yilga nisbatan hisoblash.
6. Tashqi savdoda hamkor asosiy davlatlar bilan amalga oshirilgan xalqaro operatsiyalarning milliy tashqi savdo hajmidagi ulushini ushbu davlatlar valyutalariga nisbatan hisoblangan milliy valyutaning o‘rtacha yillik ayirboshlash kursi indeksiga ko‘paytirish va natijalarni umumlashtirish.

Biroq, nominal samarali valyuta kursi nafaqat valyutalar qiymatidagi o‘zgarishlarni, balki hamkor davlatlardagi narxlarning o‘zgarish darajasini ham o‘zida mujassam etadi.

Real samarali valyuta kursi (real effective exchange rate, REER). Nominal samarali valyuta kursidan real tendensiyalarni aniqlash, ya'ni inflyatsiya ko'rsatkichlarini chiqarib tashlagan holda mamlakatlardagi ishlab chiqarish, iste'mol xarajatlarini solishtirish uchun real samarali valyuta kursi hisob-kitob qilinadi.

REER quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$E_r^e = \sum (P_r^E * W_i)$$

Bu yerda:

E_r^e – real samarali valyuta kursi;

\sum_i – i mamlakat ko'rsatkichlari yig'indisi;

i – tashqi savdoda hamkor mamlakat;

$$P_r^E = \frac{E_r}{E_0}$$

– tashqi savdo hamkori bo'lgan har bir mamlakat bo'yicha bazaviy yil valyuta kursi (E_0)ga nisbatan joriy yildagi real valyuta kursi (E_r)ni o'zgarish indeksi;

$W_i = \frac{EX_i + IM_i}{EX_{total} + IM_{total}}$ – asosiy hamkor mamlakatlar bilan qilingan savdosi ($EX_i + IM_i$)ning mamlakat tashqi savdosi ($EX_{total} + IM_{total}$)dagi salmog'i.

Agar milliy valyutaning real samarali kursi oshsa ushbu mamlakatning jahon bozoridagi raqobatbardoshligi kamayadi, ya'ni eksport tovarlari qimmatlashib, uning miqdori qisqaradi, import mahsulotlari esa, aksincha arzonlashib, miqdori ortib boradi.

Real samarali valyuta kursining rivojlanishi odatda nominal samarali valyuta kursining o'zgarish tendensiyasiga mos holatda harakatlanadi. Ular o'rtasidagi katta o'zgarishlar turli hamkor mamlakatlarda keskin holatda yuzaga kelgan yirik darajadagi inflyatsiya sur'atlari bilan bog'liq bo'ladi.

Valyutalarning xarid qobiliyati pariteti (purchasing-power parity (PPP)) asosida hisoblangan valyuta kursi – turli mamlakatlardagi sifati, miqdori va boshqa xususiyatlari bir xil bo'lgan mahsulotlar va xizmatlarning milliy valyutada ifodalangan qiymatni o'zaro tenglashtirish orqali aniqlanadigan valyuta kursidir.

Valyutalarning xarid qobiliyati bo'yicha kurslar odatda, iste'mol savati tovarlari narxlarini bo'yicha hisoblanadi, ya'ni:

$$PPP = \frac{P_A}{P_B}$$

Bu yerda, P_A – A mamlakat iste'mol savatidagi tovarlar va xizmatlarning jami bahosi; P_B – V mamlakat iste'mol savatidagi tovarlar xizmatlarning bahosi.

Biroq, valyutalarning xarid qobiliyati pariteti valyuta kurslari bilan bog'liq o'zgarishlarini o'zida to'liq aks ettira olmaydi. Buning asosiy sabablarini quyidagi holatlar bilan izohlash mumkin:

1. Har ikki mamlakat iste'mol savatidagi o'xshash tovarlarni bir xil deb hisoblanishi (ularni yetishtirish, yaratish yoki tayyorlash texnologiyalari va sharoitlari turlicha bo'lishi, natijada sifati va narxi ham farq qilishi mumkin);

2. Mamlakatlar iste'mol savatidagi tavarlar va xizmatlar turlari sonining har xilligi (bir mamlakatda 100 xil tovar va xizmatlar iste'mol savatiga kirsam, solishtiriladigan boshqa mamlakatda 500 xil va h.k.)

Valyutalarning xarid qobiliyati (yoki tovar) pariteti bilan birga mamlakatlarning valyuta munosabatlari taraqqiyotida **valyutalarning oltin va valyuta paritetlari** ham amalda bo'lgan. Valyutalarning oltin-valyuta paritetlari jahon valyuta tizimidagi fiksirlangan (qat'iy) belgilangan kurslar rejimi paytida davlatlarning muomaladagi milliy valyutasini uning oltin-valyuta zaxirasiga nisbati orqali topilgan nisbatga aytilgan. Masalan, oltin tanga standarti (Parij, 1876–1913-yillar) davrida 1 unsiya oltin AQShda \$20.67, Buyuk Britaniyada £4.2474ga tenglashtirilgan. Ya'ni ma'lum miqdordagi AQSh dollari yoki funt sterlingni bankka topshirilsa, belgilangan nisbat bo'yicha ular zaxiradagi oltinga almashtirib berilgan. Yoki, Bretton Vuds valyuta tizimi (AQSh, 1944–1976-yillar) davrida 1 unsiya oltin \$35ga almashtirib berilgan. Bu shakldagi valyutalarning oltin tarkibi valyutalarning oltin pariteti deb nom olgan. Shuningdek, valyutalarning oltin tarkibi, yoki oltin pariteti orqali valyuta kurslari ham aniqlangan. Xususan, $(\$20.67 / 1 \text{ unsiya oltin}) / (£4.2474 / 1 \text{ unsiya oltin}) = \$4.8665/£$.

4.2. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillar

Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillar juda ko'p, ularning ichida eng muhimlarini ko'rib chiqamiz.

1. Pul birliklarini sotib olish qobiliyatlari va inflyatsiya sur'ati. Valyutalarni sotib olish qobiliyati bo'yicha bir-biriga nisbatan o'lchanishi (sotib olish qobiliyatining pariteti) qiymat qonunini aks ettirgan holda valyuta kursining asosi bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli valyuta kursiga inflyatsiya sur'ati ta'sir etadi. Inflyatsiya sur'ati mamlakatda qanchalik yuqori bo'lsa, valyutasining kursi agarda boshqa omillar aks ta'sir ko'rsatmayotgan bo'lsa shunchalik past bo'ladi. Mamlakatda pullarning inflyatsiyali qadrsizlanishi inflyatsiya sur'atlari nisbatan pastroq bo'lgan mamlakatlar valyutalariga nisbatan ularning sotib olish qobiliyatini pasayishi hamda kursning tushish

tendensiyasini keltirib chiqaradi. Mazkur tendensiya odatda o'rtacha va uzoq muddatli holatlarda kuzatiladi. Valyuta kursining bixillashirilishi, sotib olish qobiliyati paritetiga muvofiqlashtirilishi o'rtacha 2 yil mobaynida amalga oshadi. Ushbu valyutalar kursi kunlik kotirovkasining sotib olish qobiliyati bo'yicha korrektirovka qilinmasligi hamda kursni shakllantiruvchi boshqa omillar bilan asoslanadi.

1980-yillarda valyuta kursini paritetidan 30 foizdan ziyodroq miqdorda og'ishining ko'pchilik holatlari yuzaga kelgan. Biroq valyutalarning chayqov va konyunktur omillardan tozalangan kurs nisbatlari pul birliklari sotib olish qobiliyati o'zgarishi bilan qiymat qonuniga muvofiq o'zgaradi.

Valyuta kursining inflyatsiya sur'atiga bog'liqligi tovarlar, xizmatlar va kapitallar bilan xalqaro almashuvining katta hajmiga ega mamlakatlarda nihoyatda kattadir. Ushbu valyuta kursining dinamikasi va inflyatsiyaning nisbiy sur'atlari o'rtasidagi eng yaqin aloqa eksport baholar zaminidagi kurs hisob-kitobida o'z aksini topishi bilan bog'liqdir. Jahon bozorining baholari baynalmilal qiymatning pul ifodalaridan iboratdir. Import baholari esa valyutalar sotib olish qobiliyati nisbiy paritetining hisob-kitobi uchun unchalik to'g'ri kelmaydi, chunki ko'p holatlarda ularning o'zi valyuta kursiga bog'liq bo'lib qoladi. Mazkur hisob-kitoblar uchun ulgurji baholar indeksi esa faqat ichki ulgurji savdosi va eksportning tarkibiy tuzilishi o'zaro o'xshash bo'lgan rivojlangan mamlakatlarga qo'l keladi. Boshqa mamlakatlarda esa ko'pgina import qilinayotgan tovarlar ushbu indeksga kirmaydi. Chakana baho zaminidagi o'xshash hisob-kitoblar holatni buzib ko'rsatishi mumkin, chunki ular jahon savdosining obyeksi bo'lmagan bir qator xizmatlarni o'z ichiga oladi. Oxir-oqibatda jahon bozorida milliy pu birliklari kurslarining haqiqiy sotib olish qobiliyatiga muvofiq stihiyali asosda bixillashtirish jarayoni amalga oshadi.

Haqiqiy valyuta kursi nominal kursni AQSh va Rossiya baholari darajalarining nisbatiga ko'paytmasi sifatida aniqlanadi (masalan, AQSh dollariga nisbatan Rossiya rubli). Ushbu xalqaro hisob-kitoblar zarur bo'lgan xorijiy valyutalarni tashqi iqtisodiy aloqalar ishtirokchilari tomonidan oldi-sotdisi yo'li bilan asoslanadi.

Valyuta kursi va pul birligining sotib olish qobiliyati o'rtasidagi muvofiqlik hamma vaqt ham kuzatilmaydi. Masalan, 1980-yil ichida AQSh dollarining kursi Doych markaga nisbatan 2%ga o'sgan, ammo shu bilan birgalikda ichki bozorda dollarni sotib olish qobiliyati 13%ga, doych markaniki esa 6%ga pasaygan. Buning sababi shundaki, valyutalarning kunlik kurslar kotirovkasi ularni sotib olish qobiliyatlariga nisbatan korrektirovka qilinmasligida va valyuta kurslariga boshqa omillarning ta'siridadir.

2. To'lov balansining ahvoli. Mamlakat to'lov balansining ahvoli valyutaga bo'lgan talab va taklifga, valyuta kursining darajasiga bevosita

ta'sir etadi hamda uning u yoki bu tarafga og'ib ketishiga olib keladi. Aktiv to'lov balansi mamlakat milliy valyuta kursining o'sishiga olib keladi, chunki unga xorijiy qarzdorlar tomonidan bo'lgan talab oshib boradi. Passiv to'lov balansi valyuta kursining pasayish tendensiyasini keltirib chiqaradi, chunki qarzdor shaxslar o'zlarining tashqi majburiyatlarini so'ndirish uchun milliy valyutani xorijiy valyutaga sotadilar. To'lov balansining barqarorsizligi tegishli valyutalarga bo'lgan talab va taklifning notekis o'zgarishiga olib keladi. Zamonaviy sharoitlarda to'lov balansiga va demak valyuta kursiga kapital xalqaro harakatining ta'siri kuchaydi.

3. Turli mamlakatlardagi foiz stavkalarining bir-biridan farqi. Mamlakatdagi hisob yuritishning o'rtacha foiz stavkasini ko'tarilishi xorijiy kapitallarni mamlakatga oqib kelishini rag'batlantiradi. Ushbu foiz stavkalarining pasayishi esa aksincha kapitallarni, shu jumladan milliy kapitallarni ham mamlakatdan chetga oqib ketishiga olib keladi.

Kapitallar ayniqsa "qaynoq" (chayqov) pullarning harakati (oqimi) mamlakatlar to'lov balanslari muvozanatsizligini kuchaytirib yuboradi.

Foiz stavkalari valyuta bozorlari operatsiyalari va ssuda kapitallari bozorlaridagi operatsiyalarga ta'sir etadi. Operatsiyalarni amalga oshirishda banklar maksimal foyda olish maqsadida milliy va xalqaro bozordagi foiz stavkalari farqlarini hisobga oladilar. Ular arzonroq kreditlarni xorijiy ssuda kapitallari bozorida sotib olib, xorijiy valyutani milliy ssuda kapitallari bozorida nisbatan yuqoriroq foiz ustidan joylashtirishga harakat qiladilar.

4. Valyuta bozorlari faoliyati va chayqov valyuta operatsiyalarining valyuta kursiga konyunktur ta'siri. Agarda biror- bir valyutaning kursi pasayib borsa, bozor ishtirokchilari uni nisbatan muvozanatliroq valyutaga almashtiradilar va bu bilan ular uning qadrsizlanishini tezlashtirib yuboradilar.

Valyuta bozorlari mamlakat iqtisodiyotida va siyosatida bo'layotgan o'zgarishlar, kurslar nisbatining tebranishiga ta'sir ko'rsatadi.

Yevrobozorda u yoki bu valyutadan foydalanish darajasi uning kursiga bevosita ta'sir etadi. Masalan, 2000-yilgacha Yevrobanklar operatsiyalarini 70-75% AQSh dollarida amalga oshishi AQSh dollariga bo'lgan talab ko'lamini belgilaydi. Hozirgi kunda ushbu banklar operatsiyalarida asosiy o'rinni yevro egallagan.

5. Yevrobozorda va xalqaro hisob-kitoblarda muayyan bir valyutadan foydalanish darajasi. Masalan, muomalaga yevro kiritilgunga qadar Yevrobanklar operatsiyalarining 60%i AQSh dollarlarida amalga oshirilgan va ushbu omil mazkur valyutaga bo'lgan talab hamda taklifni belgilagan. Valyuta kursiga xalqaro hisob-kitoblarda foydalanish darajasi ham ta'sir etadi. Masalan, 90-yillarda AQSh dollari zimmasiga xalqaro hisob-kitoblarning 50%i, tashqi qarzdorlikning 70%i (asosan rivojlanib borayotgan mamlakatlarning) to'g'ri kelgan. Shu sababli jahon baholarining,

davlatlar qarzdorliklari bo'yicha to'lovlarning muntazam ravishda o'sishi dollar kursini, uni sotib olish qobiliyatini pasayishi sharoitida ham o'sishiga ko'maklashadi.

6. Valyutalar kurs nisbatlariga yana **xalqaro to'lovlarning tezlashishi yoki sekinlashishi ham** ta'sir etadi. Masalan, muayyan valyutaning pasayishini ko'zda tutgan holda qarzdorlar zarar ko'rmaslik uchun kontragentlarga bu valyutadagi to'lovlarini tezlashtirishga harakat qiladilar. Agarda valyuta qadrining ko'tarilishi kutilsa aksincha ushbu valyutadagi to'lovlarni amalga oshirishni kechiktirilishi kuzatiladi. Jahon bozorida bunday taktika "lidz end legz" nomini olgan va u mamlakat to'lov balansi hamda valyuta kursiga ta'sir etadi.

7. **Jahon va ichki bozorlarda mamlakat milliy valyutasiga ishonch darajasi.** Ushbu ishonch mamlakat iqtisodiyotining ahvoli va siyosiy holat hamda yuqorida ko'rib chiqilgan valyuta kursiga ta'sir eta oladigan omillar bilan belgilanadi. Shu bilan birgalikda dilerlar iqtisodiy o'sish va inflyatsiyaning mazkur sur'atlaridan, valyutani sotib olish qobiliyatining o'sishidan, talab hamda taklifning o'zaro nisbatidan tashqari ularning dinamikasi istiqbolini ham hisobga oladilar. Ba'zida, mamlakatning savdo va to'lov balanslari holati yoki saylovlar natijalari to'g'risidagi ma'lumotlarni matbuotda chop etilishini kutish talab hamda taklifning o'zaro nisbatiga va valyuta kursiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Ayrim holatlarda valyuta bozorida imtiyozli yo'nalishlar vazirlar iste'fosi haqidagi mish-mishlar singari va boshqa shu kabi siyosiy yangiliklar foydasiga o'zgaradi.

Agarda mamlakatning iqtisodiy holati jahonda yuqori baholanayotgan bo'lsa, unda uning valyutasi kuchli hisoblanadi va iqtisodiy jihatdan kuchsizroq hisoblangan davlat valyutasiga nisbatan yuqoriroq bahoda sotilishi mumkin.

8. **Valyuta siyosati.** Valyuta kursining davlat va bozor tomonidan muvofiqlashtirilishini o'zaro solishtirish uning dinamikasiga ta'sir etadi. Valyuta kursining valyutaga bo'lgan talab va taklif mexanizmi orqali valyuta bozorlarida shakllanishi odatda kurs nisbatlarini keskin o'zgarishi bilan xususiyatlidir. Iqtisod, pul muomalasi, moliya va kredit holatining ko'rsatkichi hamda muayyan bir valyutaga bo'lgan ishonch darajasi bo'lmish aniq (real) valyuta kursi bozorda shakllanadi. Valyuta kursini davlat tomonidan muvofiqlashtirilishi mamlakatning valyuta-iqtisodiy siyosati vazifalaridan kelib chiqqan holda uning ko'tarilishi yoki pasayishiga qaratilgandir. Ushbu maqsadda ma'lum bir valyuta siyosati amalga oshiriladi.

4.3. Valyuta kursi o'zgarishining xalqaro iqtisodiy munosabatlarga ta'siri

Valyuta kursi milliy va jahon bozorlari qiymat ko'rsatkichlari o'rtasida aloqa instrumenti sifatida maydonga chiqqan holda xalqaro iqtisodiy

munosabatlar hamda takror ishlab chiqarishda faol rol o'ynaydi. Tadbirkor valyuta kursidan foydalangan holda o'z ishlab chiqarish xarajatlarini jahon bozoridagi baholar bilan taqqoslaydi. Ushbu tadbir alohida korxonaga yoxud butun bir mamlakatning tashqi iqtisodiy operatsiyalari natijasini aniqlash imkonini beradi. Jahon bozorida tovar sotilganda milliy mehnat mahsuli bo'lmish tovar qiymat o'lchovining baynalmilallashgan birligi sifatida jamoatchilik tomonidan tan olinadi. Jahon valyuta bozorida esa valyutalarning baynalmilallashgan qiymatining pariteti aniqlanadi. Valyutalar kurslari nisbati asosida ushbu mamlakatning jahon savdosidagi solishtirma og'irligini hisobga olgan holda samarali valyuta kursi hisoblanadi. Valyuta kursi eksport va import baholarining nisbati, firmalarning raqobatdoshligi, korxonalar foydasiga ma'lum bir darajada ta'sir etadi.

Valyuta kurslarining keskin tebranishi xalqaro iqtisodiy, shu jumladan valyuta-kredit va moliyaviy munosabatlar muvozanatsizligini kuchaytiradi hamda salbiy ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarga, ayrim davlatlarni zararlarga, ayrimlarini esa yutuqlarga olib keladi.

Boshqa omillarning aks ta'siri bo'lmagan paytda milliy valyuta kursi pasayganda eksportyorlar tushum sifatida olingan va qimmatlashgan xorijiy valyutani nisbatan arzonlashgan milliy valyutaga almashuvi hisobiga eksport mukofotini oladilar hamda tovarlarni o'rtacha jahon baholaridan past darajada sotish imkoniga ega bo'ladilar.

Milliy valyuta kursining pasayishi, yuqorida bayon etilgan imtiyozlardan tashqari, bir vaqtning o'zida importning qimmatlashishiga olib keladi. Bu esa mamlakat ichkarisida baholar o'sishiga, tovar olib kirish va iste'mol qilishni qisqarishiga hamda milliy tovar ishlab chiqarishni o'sishiga olib keladi. Valyuta kursining pasayishi milliy valyutada ifodalangan real qarzdorlikni kamayishiga, xorijiy valyutada ifodalangan tashqi qarzlar og'irligining kuchayishiga olib keladi. Xorijiy investorlar tomonidan mamlakat milliy valyutasida olinayotgan foyda, foizlar va dividendlarni chetga olib chiqish manfaatsiz bo'lib qoladi. Ushbu foyda reinvestitsiya qilinadi yoki mamlakat ichki baholari asosida tovarlar sotib olish hamda ularni eksport qilish uchun ishlatiladi.

Valyuta kursi ko'tarilsa mamlakat ichkarisidagi baholarning raqobatdoshligi hamda eksportning samaradorligi pasayadi. O'z navbatida ushbu jarayonlar eksport tarmoqlari hamda yalpi milliy ishlab chiqarishning qisqarishiga olib kelishi mumkin. Import esa aksincha kengayadi. Mamlakatga xorijiy hamda milliy kapitallarni oqib kelishi rag'batlantiriladi, xorijiy kapital qo'yilmalariga olingan foydalarni olib chiqilishi o'sadi. Qadrsizlanib borayotgan xorijiy valyutada ifodalangan mamlakat tashqi qarzining real summasi kamayadi. Valyutaning ichki va tashqi qadrsizlanishidagi, ya'ni uning kurs dinamikasi hamda sotib olish qobiliyati orasidagi uzilish xalqaro iqtisodiy munosabatlar uchun katta ahamiyatga ega. Agarda pulning ichki inflyatsion qadrsizlanishi valyuta kursining

qadrsizlanishidan sur'ati bo'yicha o'zib ketsa, o'zga shartlarning tengligi sharoitida milliy bozorda yuqori baholarda sotish maqsadida tovarlar importi rag'batlantiriladi. Agarda valyutaning tashqi qadrsizlanishi inflyatsiya hisobiga vujudga keladigan, uning ichki qadrsizlanishidan o'zib ketsa unda valyuta dempingi uchun sharoit yaratiladi. Boshqacha qilib aytganda, tashqi bozorlarda raqobatchilarni siqib chiqarish maqsadida tovarlarni o'rtacha jahon baholaridan past darajada ommaviy ravishda eksport qilish uchun sharoit tug'iladi.

Valyuta dempingi uchun quyidagilar xususiyatlidir: 1) eksportyor tovarlarni ichki bozorda inflyatsiya ta'sirida ko'tarilgan baholarda sotib olgan holda tashqi bozorda o'rtacha jahon baholaridan pastroq darajada ularni nisbatan muvozanatli bo'lgan valyutaga sotadi; 2) eksport baholarini pasaytirish manbasi bo'lib, tushum sifatida olingan nisbatan barqaror valyutani qadrsizlangan milliy valyutaga almashtirgan paytida hosil bo'ladigan kurslar farqi hisoblanadi; 3) tovarlarni ommaviy ravishda chetga olib chiqilishi eksportyorlarga nihoyatda yuqori darajadagi foydani ta'minlaydi. Demping bahosi ishlab chiqarish bahosidan yoki tannarxdan ham past bo'lishi mumkin. Biroq eksportyorlar uchun juda ham pasaytirib yuborilgan baho manfaatli emasdir, chunki xorijlik kontragentlar tomonidan tovarlar reeksporti natijasida milliy tovarlar bilan raqobatchilik vujudga kelishi mumkin.

Valyuta dempingi tovar dempingining ko'rinishlaridan biri bo'lgani hamda ularni tovarlarni past bahoda eksport qilish o'zaro birlashtirganiga qaramasdan ular bir-biridan tubdan farq qiladi. Agarda tovar dempingida ichki va eksport baholari o'rtasidagi farq asosan davlat byudjeti hisobiga qoplanadigan bo'lsa, valyuta dempingida u eksport mukofoti (kurslar farqi) hisobiga qoplanadi. Tovar dempingi birinchi jahon urushigacha paydo bo'lgan, bu davrlarda korxonalar tashqi bozorlarni zabt etishda asosan o'zlarining jamg'armalariga tayanganlar. Valyuta dempingi dastlab 1929–1933-yillarda jahon iqtisodiy inqirozi davrida qo'llanilgan. Bunga asosiy omil sifatida jahon valyuta inqirozining notekis rivojlanishi bo'lgan. Buyuk Britaniya, Germaniya, Yaponiya, AQSh davlatlari o'z valyuta kurslarini pasayishidan arzon tovarlar eksportini amalga oshirishda foydalangan.

1967-yilda avvalgi tariflar va savdolar to'g'risidagi Bosh kelishuvining (GAAT) konferensiyasida, demping, shu jumladan valyuta dempingi qo'llanilganligi uchun maxsus jazo choralari ko'zda tutilgan Antidemping kodeksi qabul qilingan edi. GAAT qoidalariga muvofiq dempingdan zarar ko'rgan davlat taalluqli tovar muomalasidan eksportyor mamlakat bozorining ichki bahosi va ushbu tovarning eksport bahosi o'rtasidagi farq sifatidagi maxsus antidemping import bojini olish huquqiga ega ekanligi ko'zda tutilgan. Eksport qilinayotgan tovarlarning raqobatdoshligi bugungi kunda ularning baho darajasiga emas, balki sifati va sotilishi, sotilganidan so'ng

ko'rsatiladigan xizmat hamda boshqa shu kabi xizmatlarning tashkil etilishiga bog'liqdir.

Shunday qilib, yalpi mahsulotning tashqi bozorlarda sotiladigan bir qismini mamlakatlar o'rtasidagi qayta taqsimotiga valyuta kurslarining o'zgarishi ta'sir etadi. Erkin suzadigan valyuta kurslari rejimi sharoitida bahoning shakllanishi va inflyatsiya jarayonlariga kurslar nisbatining ta'siri kuchayadi. Mavjud hisob-kitoblarga ko'ra 25 foizli eksport kvotasiga ega bo'lgan mamlakat valyutasi kursining 20 foizga pasayishi import qilinayotgan tovarlarning baholarini 16 foizga hamda buning oqibatida baholarning mamlakat miqyosida 4-6 foizga o'sishini keltirib chiqaradi. Erkin suzuvchi valyuta kurslari rejimi sharoitida ichki baholarga ta'sir etishning ushbu omili muntazam xarakterga ega bo'lib qolmoqda.

Erkin suzadigan valyuta kurslari rejimi sharoitida kapitallar, ayniqsa qisqa muddatli kapitallar harakatiga ular o'zgarishining ta'siri kuchaydi. Ushbu omil esa o'z navbatida ayrim davlatlarning valyuta-iqtisodiy holatiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Valyutasining kursi ko'tarilib borayotgan mamlakatga xorijiy kapitallarning oqib kelishi natijasida ssuda kapitallari va kapital qo'yilmalarining hajmi vaqtincha oshib ketishi mumkin. Ushbu o'sgan sarmoyalar mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish hamda davlat byudjeti kamomadini qoplash maqsadlariga ishlatilishi mumkin. Kapitallarni mamlakatdan oqib ketishi esa ularning kamomadini, investitsiyalar qisqarishini va ishsizlik kuchayishini keltirib chiqaradi.

Valyuta kursi tebranishining oqibatlari mamlakatning valyuta-iqtisodiy mavqeiga, uning eksport kvotasi xalqaro iqtisodiy munosabatlarda tutgan o'rniga bog'liq. Valyuta kursi mamlakatlar, milliy eksportyor va importyorlar o'rtasidagi kurash obyekti hamda davlatlararo nizolarning manbasi bo'lib xizmat qiladi. Ushbu sabablarga ko'ra valyuta kursining muammolari iqtisodiy fanda ahamiyatli o'rinni egallaydi.

Nazorat savollari

1. Valyuta kursi deganda nima tushuniladi?
2. Valyuta kursining mamlakat hamda jahon iqtisodiyoti uchun ahamiyati qanday?
3. Valyuta kursining qanday turlari mavjud?
4. Kross-kurs nima va u qanday aniqlanadi?
5. Kotirovka uslublarining qanday turlari mavjud?
6. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi qanday omillarni bilasiz?
7. Valyuta dempingi deganda nimani tushunasiz?
8. GAAT yoki VTO deganda nimani tushunasiz?

5-BOB. VALYUTA OPERATSIYALARI

5.1. Valyuta bozori va uning mohiyati

5.2. Valyuta operatsiyalarining mohiyati va uni amalga oshirishning asoslari

5.3. Muddatli valyuta operatsiyalari va ularning mohiyati

5.1. Valyuta bozori va uning mohiyati

Valyuta bozorlarida banklar va kompaniyalar valyuta operatsiyalarini, ya'ni valyutalarning oldi-sotdisini amalga oshiradilar.

Valyuta bozorlari – bu talab va taklif asosida turli xil valyutalar oldi-sotdi qilinadigan rasmiy markazlardir. Ya'ni, valyuta bozori – bu chet el valyutasini oldi-sotdisini va chet el valyutasidagi qimmatbaho qog'ozlarni, hamda valyutaviy kapitalni investitsiya qilish munosabatlarini amalga oshiruvchi iqtisodiy munosabatlarni namoyon qiluvchi markaz hisoblanadi. Valyuta bozori moliya bozorining muhim va asosiy qismini tashkil qiladi.

Valyuta bozorlaridagi operatsiyalarning asosi bo'lib, tashqi savdo bo'yicha xalqaro hisob-kitoblar, xalqaro turizm, kapitallar va kreditlarning davlatlararo harakati hamda chet el valyutasini oldi-sotdi qilish bilan bog'liq boshqa hisob-kitob operatsiyalari hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, milliy iqtisodiyotni faqat shu mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan barcha ehtiyojlarni qondirib bo'lmaydi. Demak, mamlakatlar o'rtasida eksport-import operatsiyalari albatta amalga oshishi yuz beradi.

Hozirgi zamon valyuta bozorlarining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, ular zamonaviy elektron aloqalar orqali bir-biri bilan uzviy bog'langan. Turli mamlakatlarda joylashgan xalqaro valyuta bozorlari valyutalarni oldi-sotdi qilish jarayonida bir-biriga nisbatan doimiy ta'sirda bo'ladi. Jahon valyuta bozorlari asosan valyutaviy cheklashlar bo'lmagan yoki zaif tarzda mavjud bo'lgan mamlakatlarda joylashgan.

Valyuta bozorlarining, asosan, 3 turini ko'rsatish mumkin, ular milliy, hududiy va jahon valyuta bozorlaridir.

Valyuta bozorida sotib oluvchi sifatida – talab va sotuvchi sifatida – taklif, bir-biri bilan uchrashadi. Sotib oluvchi yoki sotuvchi sifatida qatnashayotgan har qanday iqtisodiy subyekt, ya'ni davlat, xo'jalik subyekt yoki fuqaro o'zining moliyaviy qiziqishlariga ega bo'ladi. Bu moliyaviy qiziqishlar bir-biri bilan mos kelishi ham, mos kelmasligi ham mumkin. Manfaatlar bir-biri bilan mos kelgan taqdirda, valyuta qimmatliklarini oldi-sotdisi haqida bitim tuziladi. Shuning uchun, valyuta bozori valyuta qimmatliklarini sotuvchi va xaridorning qiziqishlarini namoyon qiluvchi o'ziga xos iqtisodiy instrument hisoblanadi.

Funksional nuqtayi nazardan qaraganda, valyuta bozorlari o'z vaqtida xalqaro hisob-kitoblarni, valyuta risklarini sug'urtalashni, valyuta zaxiralarini diversifikatsiyalashni, valyuta intervensiyasini amalga oshiradigan va valyuta bozorida qatnashuvchilarning kurslari o'rtasidagi farq natijasida keladigan daromadni o'zida namoyon qiladi.

Institutsional nuqtayi nazardan qaraganda, valyuta bozorlari vakolatli banklarning, investitsion kompaniyalarning, birjalar, brokerlik idoralari, chet el banklari tomonidan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarini o'zida namoyon qiladi. Tashkiliy-texnik nuqtayi nazardan qaraganda, valyuta bozori jahonning turli mamlakatlari bilan xalqaro hisob-kitoblar va boshqa valyuta operatsiyalarini bir-birini o'zaro bog'lovchi telegraf, telefon, teleks, elektron aloqa vositalari va shu kabi kommunikatsiya tizimlari yig'indisini o'zida namoyon qiladi.

Valyuta bozorida sotuvchi va xaridor o'rtasida chet el valyutasini oldi-sotdi qilishda dallol bo'lib, faqatgina **banklar** qatnashadilar. Valyuta bo'limining asosiy vazifasi bo'lib, o'zining mijozlariga ma'lum bir valyutadagi aktiv va kapitalarini boshqa bir xorijiy valyutaga konvertirlashni ta'minlash hisoblanadi. Bu jarayon "naqd bitim", ya'ni spot operatsiyasi yoki "muddatli bitimlar", ya'ni ularning keng tarqalgan shakli – forvard operatsiyalari shaklida bo'lishi mumkin.

Jahon valyuta bozorida valyuta oldi-sotdisi tunu-kun amalga oshiriladi. Bunga asosiy sabab, jahon hududiy valyuta bozorlarining turli soat millarida joylashganligi bilan bog'liqdir. Hozirgi vaqtda Osiyo – Tokio, Gonkong, Singapur, Melburndagi markazlari bilan, Yevropa – London, Frankfurt-na Mayne, Syurix, Amerika – Nyu-York, Chikago, Los-Andjeles valyuta bozorlari jahon valyuta bozorlarining asosiy qismini egallagan.

Xorijiy valyutadagi bitimlar dunyoning ko'plab banklarida, taxminan, ertalab soat 9⁰⁰ da boshlanadi, biroq, dilerlarning ish faoliyati bu bitimlarni tuzishdan kamida bir soat oldin boshlanadi. Har kuni ertalab, chet el valyutasi bo'yicha mas'ul xodim (bo'lim boshlig'i) o'zining xodimlarini bitimlar tuzish bo'yicha me'yoriy hujjatlar, hamda zaruriy ma'lumotlar va yangiliklar bilan ta'minlaydi.

Jahonning hududiy valyuta bozorlarida odatda barcha valyutalar kotirovka qilinmaydi, balki faqatgina, ushbu bozorda qatnashayotganlarga kerakli bo'lgan valyutalar, ya'ni mahalliy pul belgilari va bir qator yetakchi erkin konvertirlanadigan valyutalar, birinchi navbatda, zaxira valyutalar (AQSh dollari, Yaponiya iyenasi, yevro, Shveysariya franki va shu kabi valyutalar)dan keng foydalaniladi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda, kurs asosan, yirik banklar, xalqaro moliyaviy tashkilotlarning market-meykerlari tomonidan, kutilayotgan talab va taklif o'rtasidagi farqqa bog'liq holda o'rnatiladi.

Market-meykerlar – bu turli valyutalarni bitimlar bo‘yicha sotib olish va sotish kurslari kotirovkasini doimiy ravishda amalga oshiruvchi moliya muassasalari hisoblanadi.

Albatta, market-meykerlar faqatgina chet el valyutalarini milliy valyuta bilan solishtirmaydilar, balki ular milliy valyutaga tegmagan holatda chet el valyutalarini o‘zlarini kotirovkalarini ham amalga oshirishlari mumkin.

Umuman, ma‘lum bir valyutalarni emitenti bo‘lgan mamlakatlarda shu valyuta bo‘yicha market-meykerlar mazkur mamlakatda joylashgan bo‘ladi. Yevro bo‘yicha yetakchi market-meykerlarni Germaniyadan, Shveysariya franki bo‘yicha esa, Shveysariyadan topish mumkin. Market-meykerlar o‘zi mutaxassis bo‘lib hisoblangan valyutani oldi-sotdi kursi kotirovkasini amalga oshiradi.

Nisbatan kam banklar, butun dunyo bo‘yicha valyuta kotirovkasini beradilar, shunday bo‘lsada, Buyuk Britaniyaning keng tarmoqli kliring banklari kabilar o‘z mijozlariga keng ko‘lamda kotirovkalarini taklif etadi. Valyuta bozorida kam uchraydigan valyuta bilan bog‘liq operatsiyalarni tijorat banklarida diling bo‘limini o‘zi emas, balki qo‘shimcha bo‘limlar amalga oshiradilar. Kam uchraydigan valyutalar, asosan, valyuta bozori rivojlanmagan mamlakatlarda yoki chet el valyutasi bilan bog‘liq operatsiyalarga ma‘lum bir cheklovlar qo‘yilgan mamlakatlarda uchraydi. Albatta, bunday cheklovlar mamlakat hududiga valyuta kirib kelishiga emas, balki ko‘proq chiqib ketishiga joriy qilinishi keng qo‘llaniladi. Agar, banklar ushbu (kam qo‘llaniladigan) valyutalar bo‘yicha mijozlarning talablarini bajara olmasa, ular o‘zlarining filiallari yoki boshqa valyutalarda pul qabul qilish yoki to‘lovni amalga oshirish maqsadida vakillik banklardan foydalanadilar.

5.2. Valyuta operatsiyalarining mohiyati va uni amalga oshirishning asoslari

Jahon valyuta bozorida eng ko‘p amalga oshiriladigan operatsiyalar – bu, spot (“Spot”) operatsiyalaridir. Agarda jahon valyuta bozorida amalga oshirilayotgan barcha operatsiyalarni 100% deb olsak, ularning 70 foizidan ziyodi spot operatsiyalari zimmasiga to‘g‘ri keladi.

Naqd kassa bitimi deganda, odatda, spot operatsiyalari tushuniladi.

Spot operatsiyasi, qoida bo‘yicha, bitim kunini hisobga olmagan holatda, ikki ish kuni davomida valyutani ayirboshlash bitimini bildiradi.

Shuni alohida qayd etib o‘tish lozimki, valyuta operatsiyalari ichida eng ko‘p qo‘llaniladigani spot operatsiyalaridir va ushbu bozorlarda tijorat banklarining ulushi sezilarli darajada. Tijorat banklari tomonidan amalga oshirilayotgan valyuta operatsiyalarining tarkibiga qaraladigan bo‘lsa, unda spot operatsiyalari hajmi jami valyuta operatsiyalarining 80 foiz miqdorini tashkil etadi.

Shuning bilan birga, spot operatsiyalari tijorat banklarining valyuta operatsiyalari ichida eng ko'p riskka tortilgani bo'lib hisoblanadi. Bunga asosiy sabab, spot operatsiyalarining qisqa muddatlilik va ularni sug'urtalashning imkoniyatini yo'qligidir. Shu sababli, tijorat banklariga **valyuta pozitsiyalari bo'yicha limitlar** joriy etilgan.

Vakolatli banklarning ochiq valyuta pozitsiyasi yuritilishi haqidagi hisobotni tahlil qilishning zarurati Markaziy Bank tomonidan respublikadagi mavjud vakolatli banklarning valyutaviy risklari kamaytirilishiga qaratilgan siyosati bilan izohlanadi.

Valyuta pozitsiyasiga limit har bir davlatning iqtisodiy holati va mamlakat moliyaviy tizimining o'ziga xosligidan kelib chiqib o'rnatiladi.

Xorijiy valyutalar qator sabablarga ko'ra spot shartlari asosida oldi-sotdi qilinadi. Xususan, import mahsulotlari, shuningdek, chet el aktivlari (obligatsiya, ko'chmas mulk va h.k.) uchun to'lovlarni amalga oshirish, chet elga sayohat yoki xizmat safarlarini moliyaviy ta'minlash va boshq. Spot operatsiyalari orqali banklar o'z mijozlarining xorijiy valyutadagi ehtiyojlarini qondiradi, arbitraj (spekulyativ) operatsiyalarni amalga oshiradi, xorijiy valyutadagi qisqa muddatli kapital harakatini yuzaga keltiradi.

Spot shartlari asosida valyutalar savdosida keng tarqalgan usullardan biri marja asosidagi savdo hisoblanadi. Spot bitimida marja boshlang'ich kapital vazifasini bajarib, dilerlik yoki kliring, birja, savdo markazi uchun o'tkaziladigan operatsiyalarga garov rolini bajaradi. Savdo tashkilotchisiga taqdim etilganidan so'ng uni kredit "yelkasi" yoki "richagi" orqali bir necha barobar (1:30, 1:40, 1:50 yoki 1:100 va h.k.)ga oshirgan holda valyutalar savdosini amalga oshirish mumkin. Natijada, qo'yilgan summadan bir necha barobar katta mablag' bilan valyutalar oldi-sotdi operatsiyalari amalga oshirib, qo'yilgan marjadan ko'p bo'lmagan zarar bilan katta miqdordagi foydani olish mumkin bo'ladi. Kurslar o'zgarishidan ko'rilgan zarar hajmi birjaga qo'yilgan marjadan chegirib (ayirib) olinadi, natijada garov ta'minotningiz kamayib boradi. Aksincha, spot bitimida valyuta kurslari tebranishidan foyda ola boshlasangiz, ular marja ustiga qo'shilib boradi.

Arbitraj operatsiyalari – valyuta kurslari farqidan foyda olish maqsadida amalga oshiriladigan spekulyativ operatsiyalardan biridir. Bunda odatda, arbitrajyor ma'lum bir qisqa vaqt oralig'ida turli joylardagi valyuta bozorlarida shakllangan bir turli valyuta kurslari farqidan foyda oladi. Ya'ni, bir joydan valyutani arzon sotib olib, boshqa bir joyda qimmatroqqa sotadi. Bu kabi, qisqa muddatli valyuta arbitraji operatsiyalarida risk darajasi uzoq muddatli valyuta operatsiyalariga nisbatan kam bo'ladi. Arbitrajyorlar valyuta bozordagi kurslarning o'zgarish tendensiyalarini aniqlash maqsadida doimo ularni kuzatib boradilar, yirik banklar faoliyati natijalarini proznozlash, bozorga keskin ta'sir ko'rsatuvchi omillarni tahlil qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar.

Ayni bir yoki turli moliya markazida ma'lum bir qisqa vaqt oralig'ida bozor kursi o'rtacha kursdan sezilarli darajada farq qilsa, u holda turli narxlar natijasida foyda olish maqsadida jarayonni amalga oshiruvchi valyuta arbitraj operatsiyalarining davomiyligi orqali kurslar muvozanatga keltiriladi, ya'ni o'zaro tenglashtiriladi, tartibga solinadi. Shu orqali valyuta biznesi pul tizimini muhim tartibga soluvchisi sifatida harakat qiladi.

Agar arbitrajda ikkita valyuta ishtirok etsa, ikki tomonlama, uchta valyuta ishtirok etsa, uch tomonlama arbitraj deb nomlanadi. Uch tomonlama arbitraj kross-kurslar natijasida aniqlangan, turli bozorlardagi valyuta kurslarining o'zaro mos kelmasligi hisobiga amalga oshiriladi va undan foyda olinadi.

Masalan, bir bozorda quyidagi valyuta kurslari shakllangan: 1 USD = 1.6 CHF (Shveysariya franki); 1 USD = 27.5 RUR (Rossiya rubli); 1 CHF = 16.5 RUR. Mazkur holat bo'yicha quyidagi tartibda arbitraj operatsiyasini amalga oshirib foyda olish mumkin:

1. AQSh dollarini Rossiya rubliga sotiladi (1 USD = 27.5 RUR).
2. Rossiya rubliga Shveysariya franki sotib olinadi ($1.67 \text{ CHF} (27.5/16.5) = 27.5 \text{ RUR}$).
3. Shveysariya frankiga yana AQSh dollari sotib olinadi $1.67 \text{ CHF} = 1.04 \text{ USD} (1.67/1.6)$.

Ushbu operatsiyadan ko'rilgan foyda 0.04 AQSh dollarini tashkil etadi. Bu qiymat bitim summasi qanchalik katta bo'lsa, shunchalik yiriklashib boradi.

Ikki tomonlama arbitraj kabi uch tomonlama arbitraj ham qaysi moliyaviy markazda valyuta kursi past bo'lsa, shu yerda valyutaga bo'lgan talabni doimo ortib borishiga sabab bo'ladi. Qayerda valyuta kursi qimmat bo'lsa, shu yerda valyutalar taklifi ortib boradi. Natijada, valyutaviy arbitraj operatsiyalari oqibatida global valyuta bozorida muvozanatli kurs shakllanib boradi, moliyaviy markazlarda valyuta kurslari o'rtasidagi farqlarning yo'qolishi hisobiga ularning o'zaro integratsiyasi yanada kuchayadi va yagona xalqaro valyuta bozorining ko'lamini ortishiga sharoit yaratiladi.

Xalqaro kompaniyalarning moliyaviy menejerlari kam xarajat va risk bilan valyuta bozoridagi qisqa va uzoq muddatli arbitraj operatsiyalari orqali kompaniyaga qo'shimcha foyda keltirishlari mumkin.

5.3. Muddatli valyuta operatsiyalari va ularning mohiyati.

Muddatli bitimlar bilan bog'liq operatsiyalar

Tijorat banklarining muddatli bitimlari deb, belgilangan muddatda, ammo ikki ish kunidan keyin amalga oshiriladigan operatsiyalarga aytiladi.

Muddatli valyuta operatsiyalari deb, valyutalarni yetkazib berish hamda ular bo'yicha hisob-kitoblarni kelgusida amalga oshirish sharti bilan shartnoma tuzilgan kun kursi asosida valyutani sotib olish yoki sotish

tushuniladi. Ushbu operatsiyalar odatda valyuta kursi o'zgarishidan sug'urta qilishda yoki chayqov foydasini olishda ishlatiladi.

Amaliyotda muddatli bitimlarning keng tarqalgan quyidagi turlari mavjud:

- forvard valyuta bitimlari;
- moliyaviy fyuchers bitimlari;
- valyuta opsiioni;
- svop operatsiyalari.

Forvard valyuta bitimi – bu, valyuta bo'yicha bitim imzolangan sanadan boshlab, ikki ish kunidan keyin amalga oshiriladigan to'lovni nazarda tutuvchi bitimdir. Bu bitim aniq bir sanada yoki ikki sana orasida amalga oshirishni nazarda tutishi mumkin.

Quyidagilar ushbu bitimning ayrim o'ziga xos bo'lgan jihatlari mavjud:

a) bu voz kechib bo'lmaydigan va majburiy shartnomadir. Bitim tuzilgandan keyin mijoz bitimdan voz kechishga haqqi yo'q. Mijoz shartnomada ko'rsatilgan chet el valyutasini sotib olishi yoki sotishi shart.

b) bu bitim chet el valyutasidagi aniq bir summani tashkil etadi. Mijoz bitimda ko'rsatilgan summadan ko'proq valyutani sotib olishga ham, sotishga ham haqqi yo'q.

c) bitim kelajakdagi aniq bir sanada bajarilishi shart (ikkita aniq sananing orasida). Mijozda forvard bitimi bajarilish sanasini uzoqlashtirishga ham, yaqinlashtirishga ham vakolat yo'q.

Forvard valyuta bitimining shartlari qattiq hisoblanadi va agar mijoz uning shartlarini bajara olmasa, bank mijozning forvard valyuta bitimidagi majburiyatlarni bajarmasdan ketib qolishiga yo'l qo'ymaydi, balki bitimning muddatini "uzaytiradi" yoki bank o'z hisobidan majburiy ravishda "so'ndiradi".

Forvard valyuta bitimi *qat'iy belgilangan* yoki *opsionli* bo'ladi.

a) **qat'iy belgilangan forvard valyuta bitimi** – bu kelajakdagi aniq bir sanada bajarilishi shart bo'lgan bitimdir. Masalan, 1 sentyabrda tuzilgan qat'iy belgilangan ikki oylik forvard valyuta bitimi, ya'ni ikki oydan so'ng amalga oshiriladigan bitim;

b) **opsionli forvard bitimi** – bu, mijozning xohishiga ko'ra yoki bitim tuzilgan vaqtdan uning bajarilishigacha bo'lgan davrning ichida xohlagan vaqtda yoki ikkita aniq sana davomida amalga oshiriladigan bitimdir.

Qayd etib o'tish lozimki, forvard valyuta bitimi sof valyuta opsiionlaridan farq qiladi. Valyuta opsiioni mijozga kelishilgan bitim shartlarini bajarish va bajarmaslik huquqlarini beradi. Forvardli opsiion esa, mijozga uni bajarmaslik huquqini bermaydi.

Valyutalar bo'yicha fyuchers bitimlari – bu kelajakdagi ma'lum bir sanaga ma'lum hajmdagi valyutani oldindan belgilangan kurs bo'yicha oldi-

sotdi qilish bitimidir. Bu jihatlari bilan ular forvard valyuta bitimlariga o'xshaydilar, biroq, forvard bitimlaridan farqli o'laroq, ular:

a) juda oddiy tarzda bekor qilinadi;

b) valyutalar savdosi bo'yicha bitim qat'iy belgilangan standart summaga tuziladi (masalan, AQSh dollariga fyuchers bo'yicha 25000 funt sterling, AQSh dollariga fyuchers bo'yicha 125000 yevro va h.k.);

c) rasmiy birjalarda sotiladi;

d) fyuchers sotuvchilari fyuchers majburiyatlari bajarilishini kafolatlash uchun birja dilerlariga "pullik marja"ni to'lashni ko'zda tutishlari kerak.

Bitimning tugallanishigacha qayta baholanish natijasida yuzaga keluvchi taqchillikni qoplashga kiritilishi lozim bo'lgan **marja tizimi** – kafolatning a'zolik badalini ta'minlaydi.

Birjaga a'zo bo'lish yoki birjada operatsiyalarni amalga oshirish istagini bildirgan har qanday tomon birjada bitimlarni amalga oshirishning huquqiy va amaliy jihatlari bilan tanishishi lozim. Yana shuni hisobga olish kerakki, tashkilot yoki rasmiy shaxs nomidan birjada qatnashayotgan birja a'zosi o'zining birjaga birinchi kiritgan marjasidan ko'proq marjani talab etishi mumkin. Bunga sabab, har kuni marjaga kerak bo'lgan mablag'ni so'rab, tashkilotni bezovta qilmaslikdir. Bu asosan, bozor nihoyatda tez o'zgaruvchan va nobarqaror holatda bo'lganida namoyon bo'ladi.

Valyuta opsioni. Valyuta opsioni uning xaridoriga ma'lum bir huquqni beradi, ayni paytda, uning zimmasiga kelajakdagi ma'lum muddatda belgilangan narx bo'yicha xorijiy valyutaning muayyan miqdorini xarid qilish yoki sotish majburiyatini yuklamaydi. Opsionni sotuvchi xaridor oldida kelajakdagi muayyan muddatda qat'iy belgilangan narx bo'yicha muayyan miqdordagi xorijiy valyutalarini xarid qilish va sotish majburiyatlarini o'z zimmasiga oladi. Opsion xaridori (shuningdek, opsiyon egasi deb nomlanadi) ushbu operatsiyani amalga oshirish huquqini olish evaziga belgilangan miqdordagi pulni – vositachilik haqini to'laydi. Opsion oldindan belgilangan muddatgacha kuchga ega bo'ladi. Ushbu muddat **ekspiratsiya sanasi** deb ataladi.

Valyuta opsioni birinchi marta 1982-yili Filadelfiya birjasida amalga oshirilgan edi. Opsiondan investitsiya portfelining muhim elementi va sug'urtalashning samarali usuli sifatida foydalanish uchun uning qanday ishlashini bilish lozim.

Opsionlarning quyidagi *ikkita asosiy turi* mavjud:

- "koll-opcion" yoki xarid qilish uchun opsiyon;
- "put-opcion" yoki sotish uchun opsiyon.

Masalan, koll-opcionning xaridori 1 AQSh dollariga 2300 so'm nisbatdagi kurs bo'yicha 100 AQSh dollarini sotib olish huquqiga ega bo'ladi. Put-opcionning xaridori esa, xuddi o'sha shartlarda oldindan belgilangan muddatda, masalan, joriy oying 30 sanasiga qadar ushbu narxlar

bo'yicha AQSh dollarini sotish huquqiga ega. Opsionning sotuvchisi koll-opcion holatida opsianni bajarishi, ya'ni sotishi lozim. Put-opcion holatida esa, opcion xaridori buni talab qilsa, muayyan tovarni sotib olishi shart, "hisob-kitob" opsianni bajarilgan holda foyda (zararlar) pul shaklida hisoblanadi.

Valyuta opsioblari valyuta riskini kamaytirish va oldini olish maqsadida foydalaniladi.

Agar ayirboshlanish kursining yaxshi tomonga o'zgarishi yuz bersa, opcion import qiluvchi (eksport qiluvchi) undan daromad olish imkoniyatini tug'diradi (bunda u forvard valyuta bitimlaridan import qiluvchi (eksport qiluvchi)ning qat'iy belgilangan kursga bog'lanib qolishining oldini oladi).

Shuningdek, opsioblarning Amerika va Yevropa turlari mavjud.

Amerika opsioblari deb, odatda, opsianni harakat muddatini hohlagan vaqtida bajarilishiga aytiladi. Shuning uchun, opsianni harakat muddati uning birinchi va oxirgi hisob-kitob sanasi orasida o'rnatiladi.

Yevropa opsioblari deb, odatda opsioblarning faqat hisob-kitobning ma'lum bir oxirgi aniq davrida bajarilishiga aytiladi. Opcion bitimi bo'yicha hisob-kitobni amalga oshirish uchun ikki ish kuni olinadi.

Valyuta opsioblari turli moliya institutlarida rasmiylashtirilishi mumkin, xususan bankning mijozlari uchun yoziladigan – **birjadan tashqari opsioblari** va opcion birjalaridan sotib olish mumkin bo'lgan –**birja opsioblari**.

Birjadan tashqari opsioblari odatda bank tomonidan ishbilarmon mijozga yozilib, ularning eng asosiy kamchiligi – muomalasining yo'qligi hisoblanadi. Mijoz opsianni bajarilish sanasigacha ushlab turishi yoki uni bajarishi, yoki uning muddatini o'tib ketishiga yo'l qo'yishi kerak.

Valyuta opsioblarning ommabopligi o'sib, undan foydalanish borgan sari kengayib bormoqda. Banklar o'z mijozlariga ularni sotishda faol qatnashishga harakat qiladilar.

Lekin, **valyuta opsioblarning** quyidagi **kamchiliklari** mavjuddir:

1. Baho. Valyuta opsioblari kompaniyalarni nafaqat yomon holatlardan, hatto, valyuta risklaridan ham himoya qiladi, balki ularga valyuta kurslarining "ijobiy" o'zgarishidan foydalanish imkoniyatini beradi. Bu xizmat so'zsiz qimmatli hisoblanadi. Mukofotning bahosi valyuta bilan qoplangan umumiy summaning 5 foiz atrofini tashkil qiladi, shunday bo'lsada, summaning aniqligi kutilayotgan kursning ayirboshlanishi o'zgarishiga bog'liqdir.

2. "Oldindan" to'lovning zarurligi. Valyuta opsioblari uning tuzilish vaqtida to'lanadi. Bu barcha kompaniyalarga yoqmaydi, chunki ular opsianni amalga oshirishni istasalar ham, ular har doim naqd pulga ega bo'lmaydilar.

3. Savdo opsionlarini barcha valyutalarga nisbatan olib bo'lmaydi, shunday bo'lsada, birjadan tashqaridagi opsionlar har qanday erkin konvertirlanadigan valyutaga erkin tarzda sotiladi.

4. Birjadan tashqari opsionlarning muomalasi mavjud emasligi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, muddatli operatsiyalar tijorat banklari uchun risk darajasi kam hisoblanadigan operatsiyalardan biri hisoblanadi. Chunki, ular mazkur operatsiyalarni xedjirlashlari, ya'ni sug'urta qilish imkoniyatiga egadirlar.

Valyutaviy svop operatsiyalari – valyutalarni qayta sotib olish sharti bilan sotish, ya'ni ma'lum bir muddat valyutalarni o'zaro almashinish operatsiyasidir. Valyutalarni xaridorga dastlabki sotish joriy, ya'ni spot kurs bo'yicha, qayta sotib olish operatsiyasi esa, forvard kursi bo'yicha amalga oshiriladi. Kelajakdagi forvard valyuta kursi **LIBOR (London Interbank Offered Rete – LIBOR, London banklararo foiz stavkasi)** orqali hisoblanadi. Svop bitimida valyutalarni sotish va ularni qaytarib sotib olish kurslarining har ikkalasi ham ko'rsatiladi.

Svop kelishuvida bitim summasi va amal qilish muddati bo'yicha hech qanday cheklovlar mavjud emas. Mazkur holat, korxonalariga opsion yoki fyuchers operatsiyalariga qaraganda uzoq muddatli svop operatsiyalarini amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Svop bitimlarining korxonalar uchun yana bir afzalligi valyuta riskini kamaytirish maqsadida valyuta zaxiralarini ma'lum muddat davomida diversifikatsiyalash imkonini beradi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar Markaziy banklari o'zining valyuta zaxiralari va kursining barqarorligini ta'minlash, valyuta intervensiyalarini amalga oshirish maqsadida boshqa mamlakatlar Markaziy banklari bilan turli shakldagi svop operatsiyalarini amalga oshiradilar. Gold-svop operatsiyalari bunga misol bo'ladi. Bunda ba'zi mamlakatlar markaziy banklari valyuta kursi barqarorligini ta'minlash maqsadida boshqa jahonda yetakchi markaziy banklar bilan svop liniyalarini yo'lga qo'yishgan.

Svop bitimining o'ziga xos afzalliklari bilan bir qatorda, kamchiliklari ham mavjud. Xususan ularni quyidagilarda ko'rish mumkin.

1. Svop bitimini tuzishni xohlovchi, ya'ni valyutalarni qayta sotishni xohlovchi kontragentni topishning qiyinligi.

2. Kelishuv ikki tomonlama bitim shaklida rasmiylashtirilganligi bois, uni to'xtatish, yoki bekor qilish ikki tomonning roziligi bilan amalga oshiriladi.

3. Svop bozorida bitimni kafolatlovchi tomon bo'lmaydi. Bu esa, tomonlar o'zaro bir-birlarining to'lovga qobilligiga ishonch hosil qilgan holda bitimni tuzishi kerakligini ko'rsatadi.

4. Bozordagi yakka, kichik ishtirokchilar uchun svop bitimini tuzish imkoniyati har doim ham bo'lmaydi. Svop bitimi odatda, yirik transmilliy tashkilotlar, davlatlar va xalqaro moliyaviy institutlar o'rtasida tuziladi.

Nazorat savollari

1. Valyuta operatsiyalarining qanday turlari mavjud?
2. Spot operatsiyalari bu qanday operatsiyalar?
3. Kross-kurs nima va u qanday hisoblanadi?
4. Valyuta pozitsiyasi nima va u necha qismdan iborat?
5. Muddatli operatsiyalarning qanday turlari mavjud?
6. Forvard operatsiyalariga ta'rif bering?
7. Forvard operatsiyalarining amalga oshirilishidan asosiy maqsad?
8. Fyuchers operatsiyalariga tushuncha bering?
9. Fyuchers operatsiyalarini amalga oshirilishidan asosiy maqsad?
10. Forvard va fyucherslarning bir-biridan asosiy farqlari?
11. Opsion nima va uning asosiy maqsadi?
12. Opsionning qanday turlari mavjud?
13. Svop nima va uning asosiy maqsadi?
14. Valyuta arbitraji nima va uning asosiy maqsadi?
15. Valyuta arbitrajining qanday turlari mavjud?

6-BOB. MARKAZIY BANKNING VALYUTA SIYOSATI

- 6.1. Valyuta munosabatlarini bozor va davlat tomonidan tartibga solinishi
- 6.2. Valyuta siyosatining mohiyati va asosiy shakllari
- 6.3. Valyuta kursi rejimlari va uning tasnifi
- 6.4. Rivojlanayotgan mamlakatlarning valyuta siyosati

6.1. Valyuta munosabatlarini bozor va davlat tomonidan tartibga solinishi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xalqaro valyuta munosabatlarini bozor va davlat tomonidan muvofiqlashtirilishini jahon tajribasi ko'rsatadi. Valyuta bozorida valyutalarga talab va taklif hamda valyuta kurslarining bir-biriga nisbati shakllanadi. Bozor orqali muvofiqlashtirish qiymat hamda talab va taklif qonunlariga bo'ysungandir. Ushbu qonunlarning valyuta bozoridagi raqobatchilik sharoitidagi harakati valyuta almashuvlarining nisbiy ekvivalentligi, xalqaro moliyaviy oqimlarni tovarlar, xizmatlar, kapitalar, kreditlar harakati bilan bog'liq jahon xo'jaligi ehtiyojlariga mosligini ta'minlaydi. Bozordagi baho mexanizmi va valyuta kursi dinamikasining daraklari orqali iqtisodiy agentlar valyuta sotib oluvchilarning ehtiyojlari hamda taklif imkoniyatlari haqida ma'lumot oladilar. Demak, bozor valyuta operatsiyalari holati haqidagi ma'lumotlar manbasi sifatida maydonga chiqadi.

Biroq davlat azaldan valyuta munosabatlarining jahon xo'jalik aloqalaridagi muhim rolini hisobga olgan holda dastlab bilvosita, keyinchalik esa bevosita valyuta munosabatlariga aralashib kelgan. Oltin standartini XX asrning 30-yillarida bekor qilinishi natijasida oltin nuqtalar mexanizmining valyuta kursini stixiyali muvofiqlashtiruvchisi sifatidagi harakati to'xtadi. Kurs nisbatlarining katta va keskin o'zgarishi hamda valyuta inqirozlari og'ir ijtimoiy iqtisodiy oqibatlarni keltirib chiqargan holda milliy va jahon iqtisodiyotlariga salbiy ta'sir etdi.

Valyutani bozor va davlat tomonidan muvofiqlashtirilishi bir-birini to'ldiradi. Raqobatchilikka asoslangan bozor rivojlanishida rag'batlantiruvchi omillarni keltirib chiqaradi, davlat esa valyuta munosabatlarini bozor tomonidan muvofiqlashtirilishining salbiy oqibatlarini bartaraf etishga qaratilgan. Bu ikki muvofiqlashtiruvchilar orasidagi chegara aniq bir holatdagi manfaat va yo'qotishlar bilan belgilanadi. Shu sababli ularning orasidagi nisbat tez o'zgaruvchidir. Inqirozli larzalar, urushlar, urushdan so'nggi vayronagarchiliklar sharoitida valyuta munosabatlarining davlat tomonidan muvofiqlashtirilishi ustunlik qiladi. Valyuta-iqtisodiy sharoitni yaxshilanishi bilan valyuta operatsiyalari borasida erkinlashtirish yuz beradi, ushbu jarayondagi bozor raqobatchiligi rag'batlantiriladi. Ammo davlat

valyuta munosabatlari ustidan kuzatuv va cheklovlarni amalga oshirish maqsadida doim valyuta nazoratini o'z qo'lida saqlab qoladi.

Bozor iqtisodiyotini muvofiqlashtirish tizimida muhim o'rinni valyuta siyosati egallaydi. Valyuta siyosati – bu, mamlakatning joriy va strategik maqsadlariga muvofiq xalqaro valyuta va boshqa iqtisodiy munosabatlari jarayonida amalga oshiriladigan chora-tadbirlar majmuidir.⁷ Ushbu siyosat iqtisodiy o'sish barqarorligini ta'minlash, ishsizlik va inflyatsiya o'sishini sekinlashtirish, to'lov balansi muvozanatini qo'llab-quvvatlash sharoitida iqtisodiy siyosatning eng muhim maqsadlariga erishishga qaratilgandir.

Valyuta siyosatining yo'nalishlari va shakllari mamlakatlarning valyuta-iqtisodiy holati, jahon xo'jaligining evolyutsiyasi, jahon arenasidagi kuchlar joylashishi bilan belgilanadi. Turli tarixiy bosqichlarda birinchi qatorga valyuta siyosatining aniq vazifalari chiqadi: valyuta inqirozini bartaraf etish va valyuta barqarorligini ta'minlash; valyuta cheklovlari, valyutani erkin ayirboshlanishiga o'tish, valyuta operatsiyalarini erkinlashtirish hamda shu kabilar. Valyuta siyosati mamlakatlar o'zaro aloqalari tamoyillarini aks ettiradi: nisbatan kuchsiz (birinchi navbatda rivojlanib borayotgan) hamkorlar kamsitilishini keltirib chiqaruvchi hamkorlik va kelishmovchiliklar, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashuv va h.k.

Rasmiy aqida darajasiga ko'tarilgan ma'lum bir nazariya valyuta siyosatining asoslanishi bo'lib xizmat qiladi. Yuridik nuqtayi nazardan valyuta siyosati valyuta qonunchiligi bilan rasmiylashtiriladi. Valyuta qonunchiligi – bu, mamlakatda va uning tashqarisida valyuta qimmatliklari bilan operatsiyalarni amalga oshirishni muvofiqlashtiruvchi huquqiy me'yorlar to'plamidir.⁸ Ushbu atama valyuta muammolari bo'yicha davlatlar o'rtasidagi ikki va ko'p tomonlama valyuta kelishuvlarini ham o'z ichiga oladi. Zamonaviy valyuta kelishuvlarining tarixiy shakllaridan biri Lotin tanga ittifoqi edi (1865-1926y.y.). Uning maqsadi a'zo-mamlakatlar yagona pul birligini o'rnatish edi. Bunda bir mamlakatning tanga pullari boshqa mamlakatlarda qonuniy to'lov vositasi bo'lib hisoblanar edi. 1857-yildagi Parij Konvensiyasi oltin-tanga standartiga asoslangan birinchi jahon valyuta tizimi shakllanishini asoslab berdi. Keyinchalik Genuyadagi konferensiya oltin-deviz standarti shakllanishini asosladi. 1944-yil Bretton-Vuds valyuta kelishuvi esa urushdan so'nggi valyuta tizimining tamoyillarini mustahkamladi. Yamayka valyuta kelishuvi zamonaviy valyuta tizimining tamoyillarini o'rnatdi. Hududiy birlashmalar doirasida ham valyuta bitimlari tuzildi. Masalan, XX hamda XXI asrlar bo'sag'alarida yagona valyuta "Yevro"ga asoslangan Yevropa iqtisodiy va valyuta ittifoqi, Yevropa valyuta tizimi tuzildi.

⁷ Красавина Л.Н. «Международные валютно-кредитные и финансовые отношения» Москва «ФИС» 2001г.

⁸ Красавина Л.Н. «Международные валютно-кредитные и финансовые отношения» Москва «ФИС» 2001г.

Valyuta siyosatini amalga oshirishning vositalaridan biri – bu, valyutani muvofiqlashtirishdir. Valyutani muvofiqlashtirish – bu, davlat tomonidan xalqaro hisob-kitoblar va valyuta operatsiyalarini o‘tkazish tartibini chegaralashdir; u milliy, davlatlararo hamda hududiy darajalarda amalga oshiriladi.⁹ To‘g‘ridan-to‘g‘ri valyuta muvofiqlashtirilishi qonuniy dalolatnomalar va ijro hokimiyatining xatti-harakatlari bilan amalga oshiriladi. Bilvosita muvofiqlashtirish – bozor iqtisodiy agentlarining xatti-harakatlariga iqtisodiy, xususan valyuta-kredit ta’sir usullaridan foydalangan holda amalga oshiriladi. Xo‘jalik aloqalarining globallashuvi davlatlararo valyuta muvofiqlashtirilishining rivojiga ko‘maklashdi. U quyidagi maqsadlarni ko‘zlaydi: jahon valyuta tizimi tarkibiy tamoyillarini cheklash, alohida mamlakatlar valyuta siyosatining muvofiqlashtirilishi, valyuta inqirozi asoratlarini bartaraf etishdagi hamkorlikdagi chora-tadbirlar, yetakchi davlatlar tomonidan o‘z valyuta siyosatlarini boshqa mamlakatlarga nisbatan o‘zaro kelishib olishi. Hududiy valyuta muvofiqlashtirilishi iqtisodiy integratsion birlashmalar, masalan Yevropa Ittifoqi doirasida rivojlanib borayotgan davlatlarning hududiy guruhlarida amalga oshadi.

Valyuta muammolari bo‘yicha hal qiluvchi qarorlarning tayyorlanishi va qabul qilinishi hamda amalga oshirilishini valyuta siyosati belgilaydi. Valyuta munosabatlarini muvofiqlashtirish quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

a) xususiy korxonalar, birinchi navbatda nihoyatda katta valyuta resurslariga ega va valyuta operatsiyalarida faol ishtirok etadigan milliy hamda xalqaro banklar va korporatsiyalar;

b) milliy davlat (Moliya Vazirligi, Markaziy bank, valyuta nazorati organlari);

d) davlatlararo darajada.

Valyuta, kredit va moliya siyosatlarini muvofiqlashtirish shaklidagi davlatlararo muvofiqlashtirish quyidagi sabablar bilan asoslanadi:

a) o‘z ichiga valyuta, kredit, moliya munosabatlarini olgan holda milliy iqtisodiyotlarning o‘zaro bog‘liqligini kuchayishi;

b) bozor va davlat tomonidan muvofiqlashtirishning o‘zaro nisbatini xo‘jalik munosabatlarini erkinlashtirish sharoitlarida bozor foydasiga o‘zgarishi;

d) jahonda kuchlar nisbatining o‘zgarishi; AQShning yakka hukmronligini barham topishi hamda uni jahonda hamkorlik va raqiblikning uch markazi (AQSh, G‘arbiy Yevropa, Yaponiya) hukmronligi bilan almashinilishi. Shu bilan birgalikda yangi industrial davlatlar sifatidagi yosh raqobatchilarning maydonga chiqishi;

⁹ Красавина Л.Н. «Международные валютно-кредитные и финансовые отношения» Москва «ФИС» 2001г.

e) valyuta kurslari, foiz stavkalarining tebranishi, davriy neft shoklari, birja, valyuta va bank inqirozlari hamda boshqa shu kabilar sababli barqarorsizligi bilan ajralib turadigan jahon valyuta, kredit, moliya bozorlarini yirik masshtablari.

Davlatlararo valyuta muvofiqlashtirishning organi bo'lib XVF hisoblanadi, XX asrning 70-yillarini o'rtalaridan boshlab esa muntazam ravishdagi, ishtirokchilari cheklangan oliy darajali yig'ilishlar ham uning qatoriga qo'shildi. Ushbu yig'ilishlar o'tkazilishining sabablaridan biri jahon energetik inqirozi bo'lib, bunda rivojlangan davlatlar tomonidan neft baholari o'sishining salbiy oqibatlarini oldini olish maqsadida o'zaro kelishilgan chora-tadbirlar ko'rilishi lozim edi. Shu paytdan boshlab yuqori darajadagi yig'ilishlarda jahonning dolzarb iqtisodiy va siyosiy masalalari muhokama etila boshladi. Yuqori darajadagi yig'ilishlarning birinchisi 1975-yilning noyabr oyida Fransiyaning Rambuye shahrida olti yetakchi davlat ishtirokida o'tkazilgan. 1976-yildan boshlab "yettilikning" (AQSh, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya, Kanada) har yillik yig'ilishlari o'tkaziladi.

6.2. Valyuta siyosatining mohiyati va asosiy shakllari

Bozor iqtisodiyoti bilan bog'liq jarayonlarni boshqarishda, milliy valyutaning xalqaro mavqeini belgilashda va mamlakatning joriy hamda kelajakdagi iqtisodiy munosabatlari tizimida valyuta siyosati muhim rol o'ynaydi. U "ko'p qirrali bashorat" (iqtisodiy rivojlanish barqarorligini ta'minlash, ishsizlikning oldini olish va inflyatsiyani jilovlash, to'lov balansining aktivligini saqlab turish) muhiti hisoblangan iqtisodiy siyosatning asosini egallashda, yetakchi o'rin egallaydi.

Valyuta siyosatining shakli va o'rni, mamlakatning valyuta-iqtisodiy holati, jahon xo'jaligining evolyutsiyasi, jahon maydonidagi o'rni bilan aniqlanadi.

Valyuta siyosati – valyuta muammolarini hal etish bo'yicha qarorlar tayyorlash, qabul qilish va tatbiq etishdan iboratdir. Mamlakatlararo valyutani boshqarish tashkiloti bo'lib XVF hisoblanadi.

Valyuta siyosati huquqiy jihatdan valyutaviy qonunlar asosida tartibga solinadi. Bularga huquqiy darajadagi chegaralarning o'rnatilishi, mamlakat ichkarisida va mamlakat tashqarisida valyuta qimmatliklari bilan bo'ladigan munosabatlarni tartibga solish, yana valyutaviy muammolar bo'yicha ikki tomonlama va ko'p tomonlama, mamlakatlararo valyutaviy kelishuvlarni tuzish kiradi.

Valyutani tartibga solishning bevosita yo'li qonuniy hujjatlar va hukumatning ijro organlari orqali amalga oshirilishi hisoblansa, **bilvosita yo'l** bilan bozor agentlarining iqtisodiy harakatlanishiga, iqtisodiy usullar, xususan, valyuta-kredit usullari bilan ta'sir etiladi.

Xalqaro tartibga solishda valyuta, kredit va moliya siyosati quyidagi sabablar bilan shakllangan:

Milliy iqtisodiyotda valyuta, kredit va moliya munosabatlarining bir-biriga o'zaro bog'liqligi.

Xo'jalik munosabatlarini erkinlashtirish sharoitida bozor va davlat boshqaruvining bozor tomon yuz tutishi.

Jahon siyosiy va iqtisodiy maydonida asosiy kuch hisoblangan uchta asosiy hamkorlik va qarama-qarshi markazlarning tashkil topishi: AQSh, G'arbiy Yevropa va Sharqiy Osiyo (Yaponiya, Xitoy, Koreya, Singapur, Malayziya).

Jahondagi yetakchi valyutalar, kredit va moliya bozorlari, ya'ni suzib yuruvchi kurslar, foiz stavkalari, birja inqirozlari va boshqalar o'zgarishining beqarorligi.

Ichki milliy iqtisodiy siyosatning, shuningdek, valyuta, kredit, moliya, bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lmagan va ularning xalqaro xo'jalikdagi integratsiyalashuvi.

Valyuta siyosati maqsad va amalga oshirish muddatiga ko'ra *tarkibiy va joriyga* bo'linadi. **Tarkibiy valyuta siyosati** – jahon valyuta tizimi tarkibini o'zgartirishga qaratilgan uzoq muddatli tadbirlar majmuidir. Tarkibiy valyuta siyosati, joriy valyuta tizimiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. **Joriy valyuta siyosati** – valyuta kursi, valyuta operatsiyasi, valyuta bozorining faoliyati va oltin bozorini qisqa vaqtda tezkorlik bilan boshqarishdir.

Valyuta siyosatining quyidagi shakllari mavjud: diskont, deviz siyosati va uning ko'rinishlari: valyuta intervensiyasi, valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish, valyutaviy cheklashlar, devalvatsiya, revolvatsiya.

Diskont (foiz stavkasi) siyosati. Markaziy bankning foiz siyosati, odatda milliy valyutaning amaldagi massasiga ta'sir ko'rsatish, ya'ni uni kamaytirish yoki ko'paytirish orqali valyuta kursiga ta'sir etish mexanizmidir. Foiz stavkasi ssuda kapitalining yillik daromadini uning mutloq kattaligiga nisbatidan kelib chiqadi. Foiz o'zining iqtisodiy ma'nosi bo'yicha, ssuda kapitalidan foydalanganlik uchun to'lanadigan qo'shimcha qiymatdir. Foiz stavkalari odatda foyda me'yori orqali aniqlanadi, lekin amaliyotda foiz stavkasi darajasi ssuda kapitalariga bo'ladigan talab va taklifdan kelib chiqadi. Bu talab va taklif bir qancha fundamental iqtisodiy hamda boshqa, ya'ni davriy o'zgarishlar, inflyatsiya darajasi, iqtisodiyotga davlatning aralashuv darajasi, Markaziy bank va davlatning byudjet-soliq siyosati va h.k. omillarga bog'liq.

Foiz stavkalari tarkibi asosida obyektiv tarzda pul bozori stavkasi yotadi. Ya'ni, tijorat banklari kreditlarining foiz stavkalari asosida Markaziy bankning qayta moliyalash kreditlari stavkalari, pul bozori vositalari, shuningdek, banklararo kredit va depozit bozori foiz stavkalari, turadi.

Pul-valyuta bozorining stavkalar tarkibini asosiy elementlariga xazina veksellari stavkalari kiradi. Ba'zan bu mamlakatlarda rasmiy foiz stavkasidan past bo'ladi. Chunki, xazina veksellariga kafolatlovchi sifatida hukumatning o'zi turganligidir. Shuningdek, hukumatning o'zi kafolat beruvchi sifatida turganligi uchun bu veksellar eng likvidli aktivlar toifasiga kiradi.

Xalqaro ssuda kapitallari bozorining rivojlanishi bilan LIBOR stavkasiga o'xshash boshqa stavkalar paydo bo'ldi: PIBOR (Parij), SIBOR (Singapur), NIBOR (Nyu-York, Norvegiya), KUBOR (Quvayt), LYuKSIBOR (Lyuksemburg) va shu kabilar.

Bularning barchasida valyutadagi foiz stavkalari "tenglashish" an'anasiga ega, chunki ular Yevrobozorda hududiy jihatdan yaqin joylashgan.

Deviz siyosati. Markaziy bankning deviz siyosati muomaladagi xorijiy valyuta miqdoriga ta'sir etish orqali valyuta kursiga ta'sir ko'rsatish, shuningdek, chet el valyutasidagi aktivlar barqarorligini ta'minlashga qaratiladi.

Valyuta intervensiyasi. Markaziy bankning deviz siyosatining eng keng tarqalgan shakli, valyuta intervensiyasi hisoblanadi.

Markaziy bankning milliy valyuta kursiga ta'sir etish maqsadida valyuta bozorida chet el valyutalarini sotib olish yoki sotishiga **valyuta intervensiyasi** deyiladi.

Hozirgi davrda valyuta intervensiyasidan ko'zlangan maqsad – valyuta kursining qisqa vaqt oralig'ida, kutilmaganda yuzaga keladigan keskin tebranishlarga barham berish hisoblanadi. Markaziy banklar valyuta kursini istalgan darajada o'zgartirish imkoniyatiga ega emas, chunki ular valyuta bozorlarida tijorat banklari bilan raqobat qila olmaydilar. Chunki, tijorat banklari, har yili ulkan miqdordagi mablag'larni valyuta kursining o'zgarishini chamalash, valyuta risklarini boshqarish maqsadlariga sarflaydilar. Buning ustiga, Markaziy banklar tijorat tuzilmalariga xizmat ko'rsatmaydilar. Shu sababli, valyuta intervensiyasidan maqsad valyuta kursining keskin tebranishlari oqibatlarini yumshatish hisoblanadi.

Valyuta intervensiyasi rasmiy oltin-valyuta zaxiralari yoki Markaziy banklarning banklararo "SVOP" bitimlari hisobiga amalga oshiriladi.

Valyuta intervensiyasi XIX asrdan boshlab qo'llanila boshladi. Masalan, Gollandiya Markaziy banki, Avstriya-Venger banki milliy valyuta kursini barqaror tarzda ushlab uchun undan foydalanishgan. Oltin monometallizmi bekor qilingandan so'ng, valyuta intervensiyasidan foydalanish keng tarqaldi. 1929–1933-yilgi jahon iqtisodiy inqirozi yuzaga kelgan sharoitda, Markaziy banklar valyuta dempingiga ko'mak berish uchun o'z valyutalari kursini tushirish maqsadida valyuta intervensiyasidan foydalandilar.

Valyuta intervensiyasi o'tkazishning moddiy bazasi vazifasini, 1930-yillarda AQSh, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya, Kanada va boshqa

mamlakatlarda tashkil qilingan, maqsadli valyuta fondlari – oltin, chet el va milliy valyutalarda tashkil etilgan davlat fondlari o‘tagan. Hozirgi sharoitda bu fondlarning roli va yo‘nalishi ayrim davlatlarda alohida xususiyatga egadir.

Brettonvud tizimi doirasida valyuta intervensiyasi, asosan, qat’iy belgilangan kurslar qadrini ushlab turish maqsadida o‘tkazilardi. Intervensiyani o‘tkazishda asosiy valyuta AQSh dollari bo‘lgani uchun, AQSh boshqa davlatlarga uning kursini ma’lum darajada ushlab yuzasidan majburiyat qo‘ydi. Yamayka tizimida suzib yuruvchi valyuta kurslariga o‘tilgandan so‘ng, valyuta intervensiyasi, asosan, kurslar tez tebranishining oldini olish maqsadida o‘tkaziladigan bo‘ldi.

Hozirgi vaqtda, har qanday intervensiyaning oxirgi maqsadi, valyuta bozoridagi vaziyatni barqaror ushlab hamda valyuta kurslari tez tebranishining oldini olishdan iborat. Valyuta bozoridagi barqaror holat, birinchi navbatda, tashqi iqtisodiy aloqalarni, shu jumladan, butun iqtisodiyotni rivojlanishini ta’minlaydi.

Valyuta intervensiyasining uzoq muddatli maqsadlari sifatida, hukumat tomonidan bozordagi holatni, mamlakatning asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlari bilan moslash, xususan, milliy valyuta kursining oshib yoki tushib ketishining oldini olish, iqtisodiyotni xalqaro valyuta-kredit konyunkturasi salbiy ta’siridan saqlashlarini ko‘rsatish mumkin.

Ko‘pgina Markaziy banklar mamlakatning oltin-valyuta zaxiralari bilan o‘tkaziladigan operatsiyalarga ehtiyotkorlik bilan yondashmoqdalar va kamroq xarajat talab qiladigan usullardan foydalanishga intilmoqdalar.

Oxirgi yillar davomida, yetakchi mamlakatlar bir necha marta muvofiqlashgan valyuta intervensiyasini o‘tkazdilar. Bundan shu narsa aniq bo‘ldiki, alohida mamlakatlarning shartli intervensiyasiga nisbatan muvofiqlashgan intervensiyaning natijasi ta’sirchanroqdir.

Devalvatsiya – milliy valyutaning chet el valyutalariga yoki xalqaro hisob-kitob pul birliklariga nisbatan qadringning tushishidir. Ya’ni, ayni paytda $1 \text{ USD} = 2200 \text{ UZS}$ bo‘lsa, ma’lum bir muddat, masalan 6 oydan so‘ng $1 \text{ USD} = 2300 \text{ UZS}$ bo‘lishi, milliy valyutaning xorijiy valyutaga nisbatan devalvatsiyasi hisoblanadi.

Devalvatsiyaning kelib chiqishiga sabab bo‘lib, inflyatsiyaning kuchayishi va mamlakat to‘lov balansining salbiy qoldiqqa ega bo‘lishi hisoblanadi.

Devalvatsiya siyosati mamlakat to‘lov balansi yomonlashganda va mamlakatga import oqimi sezilarli darajada ko‘payganda amalda qo‘llash iqtisodiyotga ijobiy ta’sir etadi.

Demak, devalvatsiyani qo‘llash shart-sharoiti yuzaga kelganda, uni darhol amalga oshirish lozim, aks holda sun’iy ravishda kursning qat’iy

ushlab turilishi, butun iqtisodiyotga sezilarli darajada talofat yetkazishi **mumkin**.

Revalvatsiya – milliy valyutaning chet el valyutalariga yoki hisob-kitob **pul birliklariga nisbatan qadrini oshirishdir**. Revalvatsiya qadri kuchli **valyutalarga nisbatan qo‘llaniladi**.

Inflyatsiyaning nihoyatda past darajada bo‘lishi, uzoq vaqt davomida **mamlakat to‘lov balansining aktiv bo‘lishi**, hamda milliy firma va **kompaniyalarning jahon savdo bozorida raqobatbardoshligining ortishi**, **revalvatsiyani keltirib chiqaradi**. Revalvatsiya devalvatsiyaga nisbatan jahon **amaliyotida kamroq qo‘llaniladi**.

Odatda, **valyutaviy cheklashlar** deganda, chet el valyutasi hamda valyuta qimmatliklari bilan bo‘ladigan operatsiyalarga davlat tomonidan cheklashlarni joriy qilishga aytiladi. Hozirgi vaqtda, deyarli barcha rivojlangan mamlakatlarda valyutaviy cheklashlar mutlaqo olib tashlangan, ayrimlarida esa, uning zaif ko‘rinishini kuzatish mumkin. Masalan, Buyuk Britaniyada 1979-yildan buyon valyutaviy cheklashlar mutlaqo yo‘q.

Valyutaviy cheklashlar mamlakatlar hududidan oltin va valyuta qimmatliklari chiqib ketishining oldini olishda, shu asosda, chet el valyutalariga bo‘lgan talabni tartibga solish maqsadida qo‘llaniladi.

6.3. Valyuta kursi rejimlari va uning tasnifi

Mamlakatlarda **valyuta kursi rejimini tanlash**, uning shartlariga amal qilish ham valyuta **siyosatining bir ko‘rinishi hisoblanadi**.

Valyuta kursi rejimlarini tasniflash borasida iqtisodchi olimlar tomonidan hanuzgacha yagona to‘xtamga kelinmagan. Biroq valyuta kursining xilma xil rejimlari qat‘iy belgilangan va suzuvchi rejim oralig‘idan joy olishi ta‘kidlanadi. Boshqacha aytganda, kurs rejimlari keng ma‘noda qat‘iy belgilangan, suzuvchi va oraliq rejimlardan tarkib topadi.

XVF tomonidan valyuta kursi rejimlari a‘zo mamlakatlarning amaldagi valyuta tartibidan kelib chiqqan holda tasniflangan bo‘lib, uning 8 turi qayd etilgan.

1. Alohida qonuniy to‘lov vositasiga ega bo‘lmagan valyuta rejimlari (Exchange arrangements with no separate liegal tender). Boshqa davlat milliy valyutasi, mamlakatda yagona qonuniy to‘lov vositasi sifatida amal qiladi (rasmiy dollarlashuv) yoki mamlakat monetar yoki valyutaviy ittifoqqa a‘zo bo‘lishi natijasida bir valyuta ittifoqi hududida amal qiladi. Mazkur rejimni joriy etilishi oqibatida mamlakat monetar organlari monetar siyosat ustidan nazorat olib borish vakolatidan mahrum bo‘ladi.

2. Valyuta boshqarmasi rejimlari (Currency board arrangements). Bunday monetar rejimda mamlakat monetar organi tomonidan milliy valyutani qat‘iy belgilangan almashuv kursida muayyan xorijiy valyutaga ayirboshlash majburiyati qonun bilan belgilab qo‘yiladi. Bunday rejimda

milliy valyuta emissiyasiga, mumomalaga chiqarilayotgan valyuta xorijiy valyutalar bilan to'liq ta'minlangandagina ruxsat beriladi. Bu o'z navbatida qat'iy monetar siyosat qo'llash imkoniyatini pasaytiradi va markaziy bankning monetar nazorat va so'nggi kreditor kabi an'anaviy funksiyalarini cheklab qo'yadi.

3. An'anaviy qat'iy bog'lab qo'yish rejimlari (Conventional fixed peg arrangements). Mamlakat o'z valyutasini boshqa mamlakat valyutasiga yoki valyutalar savatiga +/- 1%ga yoki undan kam marja (farq) doirasida, bog'lab qo'yadi. Odatda, valyuta savatiga kiritilgan valyutalar mamlakatning asosiy savdo hamkorlariga tegishli bo'ladi. Valyutalarning savatdagi vazni esa, savdo, xizmatlar va kapital oqimining jo'g'rofiy taqsimotiga asoslanadi. Monetar organ qat'iy belgilangan valyuta paritetini valyuta siyosatining turli vositalari yordamida tartibga solib turadi.

4. Gorizontol chegaralar doirasida bog'langan valyuta kurslari (Pegged exchange rates within horizontal bands). Valyuta qiymati qat'iy belgilangan markaziy kurs atrofida +/- 1%dan ko'proq muayyan tebranish marjasi doirasida ushlab turiladi yoki valyuta kursining maksimal va minimal qiymati o'rtasidagi farq 2%dan oshishiga yo'l qo'yiladi. Mustaqil monetar siyosatni amalga oshirish imkoniyati valyuta kursining tebranish diapazoni kengligiga bog'liq ravishda cheklanadi.

5. O'rmalovchi bog'langan valyuta kurslari (Crawling pegs). Valyuta vaqti-vaqti bilan belgilangan stavkada kichik miqdorda (odatda, uning mutloq qiymati markaziy kursga nisbatan 1%dan kichik) o'zgaradi yoki tanlama miqdoriy indikatorlardagi o'zgarishlarga javoban muvofiqlashtirilishi ko'zda tutiladi. Bunda tanlama miqdoriy indikator sifatida yirik savdo hamkori hisoblangan mamlakatlardagi inflyatsion target va kutiladigan inflyatsiya o'rtasidagi farqlar, tarixiy inflyatsion farqlar olinishi mumkin. O'rmalash stavkasi inflyatsiya va boshqa indikatorlardan kelib chiqib yoki avvaldan e'lon qilingan qat'iy stavkada, yoxud istiqboldagi inflyatsion farqlardan pastroq stavkada o'rnatilishi mumkin.

6. O'rmalovchi chegarali valyuta kurslari (Exchange rates within crawling bands). Bu rejim o'rmalovchi bog'langan valyuta kurslariga o'xshash bo'lib, biroq unda valyuta kursi markaziy stavkadan kamida +/-1% muayyan tebranish farqi doirasida ushlab turiladi yoki valyuta kursining maksimal va minimal qiymati o'rtasidagi farq 2%dan oshishiga yo'l qo'yiladi.

7. Avvaldan aniqlanadigan valyuta kursi yo'lakchasiga ega bo'lmagan boshqariladigan suzish rejimi (Managed floating with no predetermined path for the exchange rate). Monetar organ maxsus valyuta kursi yo'lakchasi yoki targetsiz amaldagi valyuta kursiga ta'sir ko'rsatishga harakat qiladi. Bunday kursni boshqarishda tanlanadigan indikatorlar keng va

munozarali hisoblanadi (to'lov balansi holati, xalqaro rezervlar, parallel bozorlarning rivojlanishi va h.k.).

8. Erkin suzish (Independently floating). Valyuta kursi valyuta bozorida talab va taklif asosida shakllanadi. Monetar organlar tomonidan valyuta kurslarining muvofiq darajasini belgilash emas, balki valyuta bozorida kurs o'zgarishining maqbul darajasiga erishish va kursning ortiqcha tebranishini oldini olishga qaratilgan intervension siyosatni amalga oshirilishiga yo'l qo'yiladi.

Mamlakat valyuta siyosatini olib borishda bir qator iqtisodiy nazariyalarga asoslaniladi. Xususan, ularning asosiylari sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin.

1. Marshall – Lerner sharti (ingl.Marshall – Lerner condition, iqtisodchi olimlar Alfred Marshall va Abba Lerner nomlari bilan bilan bog'liq) – xalqaro iqtisodiyotda eksport va import o'rtasidagi farqni milliy valyutaning boshqa xorijiy valyutaga nisbatan kursning o'zgarishi hisobiga yuzaga kelishini, ya'ni milliy valyuta qadrini boshqa xorijiy valyutaga nisbatan pasayishi yoki devalvatsiyasi savdo (joriy operatsiyalar) balansida eksport operatsiyalarni rag'batlantirib, ijobiy qoldiq shakllanishiga sabab bo'lishini belgilaydi. Bu shart bajarilishi uchun xorijliklar tomonidan eksportga bo'lgan talab elastikligi¹⁰ va mamlakat iste'molchilarining importga bo'lgan talabi elastikligi yig'indisi 1 dan katta qiymatga ega bo'lishi lozim. Ya'ni:

$$e_x + e_i > 1$$

Bu yerda, e_x – eksportga bo'lgan tashqi talab elastikligi, e_i – importga bo'lgan ichki talab elastikligi.

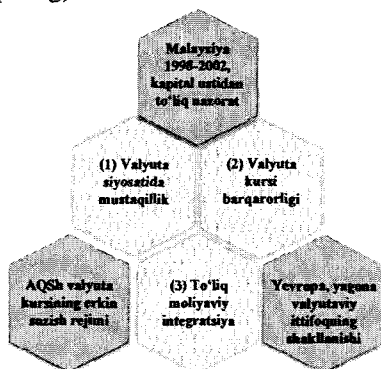
Keyinroq, 1937 yilda Ya.Tinbergen "Biznes sikli muammolariga ekonometrik yondashuv" nomli ilmiy ishida, import va eksport elastikligining yig'indisi aksariyat hollarda 1 dan kichik bo'lishini ko'rsatib berdi. Boshqacha aytganda, Marshall-Lerner shartlari amaliyotda ba'zan bajarilmaydi va qisqa muddatli vaqt oralig'ida devalvatsiya mamlakat savdo balansining yaxshilanishiga olib kelmaydi. Valyuta qadrining pasayishi, muvozanatning tiklanishini sezilarsiz darajada rag'batlantirishi mumkin.

2. J – egri chizig'i. Milliy valyutaga nisbatan devalvatsiya qo'llanilgandan so'ng, savdo balansi holatining yaxshilanishi uchun ma'lum davriy oraliq talab etiladi. Empirik jihatdan real devalvatsiya qisqa muddatli davriy oraliqda joriy hisob balansi holatini yomonlashishiga olib keladi va bir necha (odatda 3-12) oy o'tgach, aksincha uning holatini yaxshilaydi. Joriy hisobvara q o'zgarishining mazkur davriy oralig'i $J(j)$ – egri chizig'i

¹⁰Talab elastikligi mahsulot narxining bir birlikka (yoki 1 %ga) ortishi iste'mol talabini necha birlikka (foizga) o'zgartirishi bilan aniqlanadi.

deb ataladi. Chunki, real devalvatsiyadan so‘ng, savdogarlar bozorda mamlakatning eksport tovarlarga nisbatan qulay raqobat sharoiti vujudga kelganligini anglagunga qadar ma‘lum vaqt kerak bo‘ladi. Masofa va til muammolari tufayli bozor ishtirokchilariga ma‘lumot kech yetib borishi sababli mahalliy bozorlarga nisbatan xalqaro bozorlarda ko‘proq vaqt talab etiladi.

3. Imkonsiz uchlik yoki trilemma (ingl. Impossible trinity (trilemma)). Mamlakat valyuta siyosati natijasida hal etiladigan uchta asosiy vazifa, ya‘ni valyuta kursi barqarorligini ta‘minlash (qat‘iy belgilangan valyuta kurslari rejimi), to‘liq moliyaviy integratsiyaga erishish (ochiq kapital bozorlari), monetar organlar valyuta siyosatida mustaqillik (pul-kredit va byudjet-soliq siyosati mustaqilligi)ni saqlashni bir vaqtda bajarishning imkoniyati mavjud emaligi “Imkonsiz uchlik” nazariyasida o‘z ifodasini topadi (6.1-rasmga qarang).

6.1-rasm. Imkonsiz uchlikda “Ideal” valyutaning xususiyatlari

4. Mandell – Fleming modeli. Ochiq iqtisodiyotning makroiqtisodiy modeli bo‘lib, iqtisodiy siyosatdagi paradoksal holat ko‘rsatiladi. Xususan, qat‘iy belgilangan valyuta kurslari sharoitida pul-kredit siyosati, suzuvchi valyuta kurslari rejimi sharoitida esa, fiskal siyosat samarasiz bo‘ladi. Bu esa, har qanday valyuta kurslari rejimi sharoitida ma‘lum bir maqsadga erishish uchun iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning turli usullari majmuasidan foydalanish maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi.

Boshqacha qilib aytganda, Mandell – Fleming modeli mavjud LM-IS modeliga xorijiy valyuta bozori va kapital oqimlarini kiritilishini nazarda tutadi va quyidagi umumiy xulosaga olib keladi: agar xalqaro kapital oqimining elastikligi juda yuqori bo‘lsa, qat‘iy belgilangan valyuta kurslari va monetar suverenitet (mustaqillik) bir-biriga mos kelmaydi, ya‘ni birining

bo'lishi ikkinchisini inkor etadi¹¹ (yoki imkonsiz shartining tasdig'i). Mazkur model optimal valyuta zonalari va imkonsiz uchlik nazariyasiga asos solib berdi.

5. Triffin paradoksi. Ushbu paradoks boshqa bir qator omillar qatorida Bretton Vuds valyuta tizimining nihoyasiga yetishiga sabab bo'lgan. AQShning o'sib borayotgan jahon savdosini moliyalashtirish uchun zarur bo'lgan dollarni qolgan dunyo mamlakatlari uchun emissiya qilishi uning to'lov balansini doimiy ravishda defitsit bo'lishiga olib kelar edi. Ya'ni, mamlakatlardagi dollar zaxiralari qanchalik ko'paymasin, AQSh to'lov balansini doimo taqchil bo'lib qolaverdi. Bu esa, boshqa davlatlarning AQSh tomonidan dollarlarni belgilangan rasmiy kurs bo'yicha oltiniga konvertirlanishi imkoniyatini shunchalik shubha ostiga qoldirdi.

Boshqacha qilib aytganda, Bretton Vuds valyuta tizimi davrida o'sib borayotgan xalqaro savdo-iqtisodiy munosabatlarni yagona ishonchli xalqaro valyuta AQSh dollari bilan ta'minlamaslik, uning taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatar edi. Uni ta'minlash uchun dollar emissiyasini oshirish esa, mamlakat to'lov balansini taqchilligiga, valyutaning oltin paritetini yo'qolishiga, ichki inflyatsiya darajasini oshishiga olib kelar edi. Yoxud, dollar emissiyasiga nisbatan oltinni ishlab chiqarish imkoniyati yo'qolib bordi.

6.4. Rivojlanayotgan mamlakatlarning valyuta siyosati

Rivojlanayotgan mamlakatlar valyuta siyosatining rivojlangan davlatlarga o'xshash iqtisodiy va ma'muriy usullaridan foydalanadi. Biroq ushbu instrumentlarning ulardan foydalanish borasidagi o'zaro nisbati va yosh davlatlar valyuta siyosatining maqsadlari hamda iqtisodiyotni muvofiqlashtirishdagi ularning ahamiyati bir-biridan sezilarli farq qiladi. Valyuta siyosatini amalga oshirishning asosiy yo'naltirilganligi mamlakatning nisbatan rivojlangan davlatlarga bo'lgan valyuta-iqtisodiy qaramililigini kuchsizlantirishga hamda milliy iqtisodiyot taraqqiy etishi uchun yoqimli shart-sharoitlarni yaratishga intilishdadir. Bular esa quyidagi aniq ko'rinishlarda o'z ifodasini topadi:

– yosh davlatlar valyutalarining hozirda tarqab ketgan valyuta zonalari (Buyuk Britaniya funt sterlingi, Portugaliya eskudosi va boshqalar)ga boshchilik qilgan rivojlangan davlatlar valyutalaridan ajratib olinishi. Ajrab chiqqan valyutalarning o'rnini AQSh dollari egallardi. Biroq ayrim rivojlanayotgan davlatlar o'z valyutalarini AQSh dollariga (dollarining 1971- va 1973- yillardan keyingi devalvatsiyasi oqibatida) birlashtirilishidan voz kechgan edilar hamda o'z valyutasi kursini turli valyuta savatlari bazasi asosida belgilashga o'tdilar. Faqat Fransiya franki zonasiga a'zo bo'lmish 14

¹¹ Fleming, Marcus (1962). Domestic Financial Policies under Fixed and under Floating Exchange rates, IMF Staff Papers, November. Mundell, Robert (1962). The Appropriate Use of Monetary and Fiscal Policy for Internal and External Stability, IMF Staff Papers, March.

mamlakat (avval mavjud bo'lgan barcha zonalaridan saqlanib qolgan yagona zona) o'z valyutalarini frankka bog'lashni davom etmoqdalar;

– neft eksportyorlari bo'lmish ayrim rivojlanayotgan mamlakatlar valyutalarini xalqaro hisob-kitoblarga hisob-kitob vositasi sifatida kiritilishi (masalan, OPEKga a'zo-mamlakatlar tarafidan tashqi qarz oluvchilarga qarz berishda qarz olish valyutasi bo'lib Quvayt dinori hisoblanadi);

– rivojlanayotgan mamlakatlar integratsion guruhlari, xususan neft eksportyorlari mamlakatlari doirasida hududiy hisob-kitob valyuta birliklarini paydo bo'lishi (arab dinori, islom dinori, markaziy amerika pesosi, and pesosi va boshqalar);

– rivojlanayotgan mamlakatlarning ehtiyojlariga xizmat ko'rsatish uchun valyuta va moliya-kredit tashkilotlari (banklar, fondlar)ni tuzilishi (Musulmon Taraqqiyot Banki va boshqalar).

Rivojlanayotgan har bir mamlakat iqtisodiy konyunkturani muvofiqlashtirish bilan bog'langan o'z valyuta siyosatini amalga oshirgani holda to'lov balansi kamomadini tekislashga, tovarlar importini jilovlash hamda eksportini rag'batlantirishga, milliy valyuta zaxiralarini himoya qilishga intiladi. Buning uchun valyuta siyosatining quyidagi asosiy usullaridan foydalaniladi:

1) valyuta kursini qat'iy belgilangan, suzadigan, ko'p xilli hamda devalvatsiya va kam holatlarda revalvatsiya kabi turli rejimlaridan foydalangan holda muvofiqlashtirish. Valyuta kurslarining ko'p xilliligi amalda qo'llaniladi. Rivojlanayotgan mamlakatlar valyutalarining devalvatsiyasi ko'p holatlarda noilojlikdandir. Xususan rivojlanayotgan mamlakatlarning valyutalari birlashtirilgan yetakchi – valyuta kursining pasayishi muayyan bir yosh mamlakat valyutasi kursining avtomatik tarzda pasayishiga olib keladi. Devalvatsiya haqidagi talab ko'pchilik holatlarda XVFNing barqarorlashtirish dasturida mavjud bo'ladi. Rivojlanayotgan mamlakatlar valyutalarining devalvatsiyasi ushbu devalvatsiyani eksportga bo'lgan ta'sirini nuqtayi nazaridan odatda kam samaralidir. Chunki eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni kengaytirish uchun kapital qo'yilmalar zarurdir. Devalvatsiya chet el jihozlari hamda boshqa tovarlariga bog'liqligi sababli importni jilovlay olmaydi. Shuningdek, import qilinayotgan tovarlarga bo'lgan baholarning devalvatsiya tufayli ko'tarilishi inflyatsiyani kuchaytirib yuboradi. Bundan tashqari suzuvchi valyuta kursining keskin tebranishlari uning pasayishini to'lov balansiga bo'lgan ijobiy ta'sirini pasaytirib yuboradi;

2) to'lov balansi joriy va moliyaviy operatsiyalari bo'yicha valyuta cheklolarining turli shakllari. Ulardan milliy iqtisodiyotni himoya qilish, to'lov balansini (kapitallar oqib ketishini jilovlash, chetga qilinayotgan o'tkazmalarni cheklash orqali) tekislash maqsadida faol foydalaniladi. Valyuta cheklolari bir qator rivojlanayotgan mamlakatlarda milliy iqtisodiyot taraqqiyotiga u yoki bu darajada ko'maklashadi, ayniqsa agarda

ushbu iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash hamda rag'batlantirish bilan bog'liq bo'lgan boshqa chora-tadbirlar, masalan savdo cheklovlari hamda foiz stavkalarini pasaytirish bilan birgalikda olib borilayotgan bo'lsa. Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi davlatlarini qamrab oluvchi iqtisodiy hamda valyuta hududiy gruppirovkalari doirasida valyuta cheklovlari asosan bekor qilingan bo'lsada, uchinchi davlatlarga nisbatan ular qo'llaniladi;

3) davlatlararo to'lov va kliring kelishuvlarini valyuta zaxiralarini tejash maqsadida tuzilishi (Osiyo kliring ittifoqi, G'arbiy Afrika kliring palatasi va boshqalar);

4) rivojlanayotgan mamlakatlarning o'z valyuta gruppirovkalari, to'lov balansi kamomadini qoplash uchun mo'ljallangan birgalikdagi valyuta fondlarini barpo etish orqali valyuta hamkorligi va integratsiyasini rivojlanishi. Iqtisodiy integratsiyaning tarkibiy qismi sifatidagi valyuta integratsiyasi quyidagi maqsadlarni ko'zda tutadi:

– iqtisodiyotning turli jabhalaridagi integratsion jarayonlar normal rivojlanishining sharti bo'lib hisoblanmish valyuta barqarorligini ta'minlash;

– ozodlikka erishgan mamlakatlarni rivojlangan davlatlarning iqtisodiyoti hamda valyuta bozoridagi salbiy jarayonlaridan ihota qilmoq.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda valyuta integratsiyasi odatda o'zining boshlang'ich bosqichida bo'ladi hamda hali yetilmagan shakllari bilan tavsiflanadi. XX asrning 90-yillarini o'rtalarida Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi ko'pchilik davlatlarini o'zaro birlashtirgan 30 ga yaqin valyuta gruppirovkalari mavjud edi. Ushbu gruppirovkalar doirasida turli kelishuvlar, shu jumladan valyuta kliringlari, to'lov ittifoqlari, xalqaro valyuta-kredit va moliyaviy subhududiy (Arab valyuta fondi, And zaxira fondi va boshqa) tashkilotlarni barpo etish, valyuta siyosatini muvofiqlashtirish, axborotlar bilan almashish, statistikani takomillashtirish to'g'risidagi kelishuvlar imzolangan. YuNKTAD (United Nations Conference on Trade and Development) BMT Bosh Assambleyasining organi himoyasida rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'p tarafli to'lovlari va valyuta hamkorligi to'g'risidagi kelishuvlarini muvofiqlashtirish bo'yicha maxsus qo'mita tashkil qilingan.

Bir qator yosh davlatlar valyuta siyosatida ularning rivojlangan davlatlar boshchilik qilayotgan valyuta gruppirovkalaridagi ishtiroki alohida o'rinni egallaydi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng 6 ta valyuta gruppirovkasi amal qilgan, bular: sterling, dollar, Fransiya franki, Portugaliya eskudosi, Ispaniya peseti va Gollandiya guldeni gruppirovkalaridir. Gruppirovkalar ichidagi o'zaro munosabatlar yetakchi bo'lmish bir davlatning iqtisodiy hamda siyosiy asosda boshchilik qilishi va valyutasining hukmronligi negizida qurilgan.

Zamonaviy sharoitda mazkur gruppirovkalarining birortasi ham amal qilmaydi. Ulardan so'nggisi o'z ichiga 14 mamlakatni birlashtirgan Fransiya

franki gruppировkasi edi. O'z vaqtida uning ichida 2 hududiy valyuta ittifoqi (o'z ichiga Nigeriya, Sinegal, Togo va boshqalarni olgan G'arbiy Afrika hamda Gabon, MAR, Chad, Kamerun va boshqalarni olgan Markaziy Afrika valyuta ittifoqlari) tuzilgan edi. Gruppировka mexanizmi asosida Tropic Afrika mamlakatlari muomalasida bo'lgan Afrika moliyaviy hamjamiyati frankini Fransiya frankiga ayirboshlanishini qo'llab-quvvatlash yotadi. Ushbu maqsadda a'zo-mamlakatlar quyidagi shartlarni bajarishga majbur edilar:

– Fransiya davlatiga emissiya ishini hamda pul muomalasi ustidan nazoratni ishonib topshirish;

– kapitallarni Fransiya hamda ushbu hudud ishtirokchilari bo'lmish davlatlarga erkin oqib o'tishini ta'minlash;

– mahalliy frankning Fransiya frankiga nisbatan qat'iy kursini qo'llab-quvvatlab turish;

– valyuta zaxiralarini Fransiya franklarida saqlash;

– tushumni Fransiya g'aznaxonasi qoshidagi markazlashtirilgan fondga Fransiya franklarida topshirish;

– valyuta operatsiyalarini Parij valyuta bozori orqali amalga oshirish.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning valyuta integratsiyasi jarayoni to'siqlarga to'qnashadi. Ushbu to'siqlarga a'zo-mamlakatlarning o'z suveren huquqlarini millatusti valyuta organlariga berishni xohlamasligi; mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish darajalaridagi hamda ijtimoiy-iqtisodiy yo'naltirilganligidagi farqlar oqibatidagi valyuta siyosatini muvofiqlashtirishning cheklangan imkoniyatlari; tashqi omillarning, ayniqsa jahon iqtisodiyotining siklli hamda tuzilmaviy inqirozlarining barqarorsizlikka olib keluvchi ta'siri. Rivojlanayotgan mamlakatlar milliy xo'jaliklarining metropoliyaga oriyentatsiyasining uzoq davom etganligi munosabati bilan o'zaro tarqoqligi, rivojlangan davlatlarning ularning iqtisodiyoti ustidan nazoratini saqlanib qolingani, milliy valyuta hamda moliya-kredit tizimlarini past darajada rivojlanganligi, xorijiy banklar va TMKlarga valyuta-kredit jihatidan qaramligi to'siq bo'lib hisoblanadi.

Nazorat savollari

1. Valyuta munosabatlari bozor tomonidan qanday tartibga solinadi?
2. Valyuta munosabatlari davlat tomonidan qanday tartibga solinadi?
3. Valyuta siyosati deganda nima tushuniladi?
4. Valyuta siyosatining qanday shakllari mavjud?
5. Deviz siyosati deganda nima tushuniladi?
6. Valyuta zaxiralarining diversifikatsiyasi nima?
7. Valyuta paritetlari deganda nima tushuniladi?
8. Valyuta kurslarining qanday rejimini bilasiz?
9. Valyuta cheklovlarining qanday ko'rinishlarini bilasiz?
10. Erkin ayirboshlanadigan valyuta – bu qanday valyuta?

7-BOB. TIJORAT BANKLARIDA XALQARO HISOB-KITOB SHAKLLARI

- 7.1. Xalqaro hisob-kitoblarning mohiyati va asosiy xususiyatlari
- 7.2. Xalqaro hisob-kitoblarda valyuta-moliyaviy va to'lov shartlari
- 7.3. Xalqaro hisob-kitob shakllarining tasniflanishi

7.1. Xalqaro hisob-kitoblarning mohiyati va asosiy xususiyatlari

Xalqaro hisob-kitoblarning mohiyati xususidagi fikrlar bir qator taniqli iqtisodchi olimlarning ilmiy izlanishlarida o'z aksini topgan. Shunisi xarakterliki, xalqaro hisob-kitoblar tushunchasining mohiyati xususida munozarali fikr va mulohazalar mavjud emas.

Xalqaro hisob-kitoblar deganda turli mamlakatlarning subyektlari o'rtasida iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar natijasida yuzaga keladigan to'lov majburiyatlari yuzasidan qulay, likvidli to'lov vositalari bilan hisoblashish tushuniladi.

Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish jarayoni aniq evolyutsion tarixga ega. Ushbu jarayonni tartibga solish birinchi marta 1870-yilda amalga oshirildi. Aynan shu yili Parijda bo'lib o'tgan xalqaro konferensiyada oltindan davlatlararo xalqaro hisob-kitoblarda yagona to'lov vositasi sifatida foydalanishga kelishib olindi. Bu holat 1922-yilga qadar davom etdi. 1922-yilda Genuya shahrida bo'lib o'tgan davlatlararo kelishuvda birinchi marta oltin-deviz standarti joriy etildi. Natijada oltin bilan bir vaqtning o'zida 30 ta mamlakatning pulidan xalqaro hisob-kitoblarda foydalanishga ruxsat etildi. Ammo oltin bilan birga faqat Angliyaning funt sterlingi xalqaro to'lov vositasi vazifasini bajara boshladi. Buning sababi shundaki, birinchidan, birinchi jahon urushida Yevropa mamlakatlarining valyutalariga nisbatan funt sterling kam darajada qadrsizlandi. Masalan, Fransiya franki 80 foizga qadrsizlangan bo'lsa, funt sterling 20 foizga qadrsizlandi. Ikkinchidan, xalqaro savdoning 60 foizga yaqin qismi Angliya banklari tomonidan moliyalashtiriladi edi. Uchinchidan, Angliya ochiq iqtisodiyotga ega edi, bu esa, boshqa davlatlarning xo'jalik yurituvchi subyektlariga funt sterlingni ishlab topish imkonini berar edi. Buning uchun Angliyaga tovar sotish kifoya qilar edi. To'rtinchidan, Angliyaning tijorat banklari xorijiy davlatlarda ko'p sonli filiallariga ega edi. Bu esa, funt sterlingni dunyo miqyosida keng tarqalishi uchun qulay imkoniyatni yuzaga keltirar edi.

1944-yilda AQShning Bretton-Vuds shahrida uchinchi marta davlatlararo konferensiya chaqirildi. Konferensiyaning muhim natijalaridan biri shundaki, unda davlatlar oltindan hamda Angliyaning funt sterlingi va AQSh dollaridan xalqaro hisob-kitoblarda to'lov vositasi sifatida foydalanishga kelishib oldilar. Bu vaqtga kelib, Angliyaning xalqaro savdodagi va xalqaro kapitallar harakatidagi mavqei ancha zaiflashib qolgan

edi. Shu sababli, AQSh dollarining xalqaro to'lov vositasi sifatidagi ahamiyati keskin oshib ketdi.

1976–78-yillarda Yamaykada ikki bosqichdan iborat xalqaro konferensiya bo'lib o'tdi. Konferensiyaning muhim natijalaridan biri shundaki, unda oltindan xalqaro hisob-kitoblarda to'lov vositasi sifatida foydalanish taqiqlandi. AQSh dollari, Angliya funt sterlingi, Germaniya markasi va Yaponiyaning iyeniga xalqaro rezerv valyuta maqomi berildi. Bu esa, ularni xalqaro hisob-kitoblarda cheklanmagan miqdorda qabul qilinishini bildirar edi.

2002-yilning 1-yanvaridan boshlab yevroni valyuta sifatida muomalaga kiritilishi, Yevropa davlatlarining bir qator yetakchi valyutalarini muomaladan olib tashlanishi xalqaro hisob-kitoblarning mazmuniga jiddiy o'zgarish kirishiga olib keldi. Bu o'zgarish, avvalo, hukumatlarning, davlat organlarining, xo'jalik yurituvchi subyektlarning xorijiy valyutalardagi zaxiralarining tarkibini keskin o'zgarishida namoyon bo'ladi. Zaxiralar tarkibidagi nemis markasi, Fransiya franki, Italiya lirasi, Belgiya franki kabi yetakchi valyutalarning o'rnini yevro egalladi. Yevroning muomalaga kiritilishi natijasida xalqaro hisob-kitoblarda yuzaga kelgan yana bir muhim o'zgarish yevrodan valyuta intervensiyasi va diversifikatsiya vositasi sifatida faol tarzda foydalanilayotganligi hisoblanadi.

Turli davlatlarning xo'jalik yurituvchi subyektlari o'rtasida yuzaga keladigan xalqaro iqtisodiy munosabatlarda xalqaro hisob-kitoblar tizimi muhim rol o'ynaydi. Ular o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar natijasida yuzaga keladigan pullik talablar va majburiyatlarning asosiy qismi naqd pulsiz shaklda amalga oshiriladi. Xorijiy valyutalarda amalga oshiriladigan naqd pulsiz hisob-kitoblar, bir tomondan, to'lovlarni amalga oshirishning shartlari va tartibini o'z ichiga olsa, ikkinchi tomondan, banklarning ularni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan har kunlik faoliyatini o'z ichiga oladi. Bunda yetakchi rolni yirik xalqaro tijorat banklari o'ynaydi.

XX asrning 60-yillaridan boshlab yirik xalqaro tijorat banklarining xalqaro operatsiyalarining hajmi sezilarli darajada osha boshladi. Ushbu operatsiyalarning asosiy qismini xalqaro kreditlar berish tashkil etar edi.

XX asrning 60-yillaridan boshlab 90-yillariga qadar xalqaro moliya bozorlaridagi operatsiyalarning asosiy qismini Yevropa banklari amalga oshirdi, 70-yillardan boshlab esa, yapon banklarining xalqaro operatsiyalari hajmini yuqori sur'atlarda o'sishi kuzatildi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda hisob-kitoblarning asosiy qismi AQSh dollarida amalga oshirilmoqda. Valyuta bozorining hajmi juda yirik bo'lib, 400 trln. dollardan oshadi. Shu operatsiyalarning 40 foizdan ortiq qismi AQSh dollarida amalga oshiriladi va uning 90 foizga yaqin qismi transmilliy banklarning hissasiga to'g'ri keladi.

Oxirgi o'n yillik davrda butun dunyoda to'lov tizimining faol isloh qilish jarayoni ketyapti. Jumladan, xalqaro hisob-kitoblarning ilg'or texnologiyasini qo'llash keskin kuchaydi.

Hozirgi paytda, xalqaro to'lov tizimida yangi texnologiyalar va yangi telekommunikatsiya aloqalaridan foydalanish yirik miqdordagi to'lov amallarini amalga oshirish, axborotlarni uzatish, qayta ishlash imkonini yaratadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, xalqaro kommunikatsiya infratuzilmasi shunchalik yaxshi tashkil qilinganki, u orqali bir necha daqiqa ichida xalqaro to'lovlarni amalga oshirishga imkon bo'ladi. Mazkur tizim juda mukammal va ishonchli tizim bo'lib, ayni vaqtda, arzon hamdir. Masalan, AQShning Nyu-York Kliring palatasi CHIPS (ChIPS) tizimini tartibga solib turadi. Xalqaro chek kliring palatasi: ATM tizimi, ASN tizimi, Fyucherslar kliring palatasi ham faoliyat ko'rsatmoqda.

Xalqaro hisob-kitoblardagi o'zgartirishlar hamda ularning yanada takomillashib borishi tovar ishlab chiqarish va muomala jarayonining rivojlanishi hamda baynalmilalashuvi bilan bog'liqdir. Tovarlarini ishlab chiqarish va ularni sotish davrlarini o'zaro muvofiq kelmasligi hamda iste'mol bozorlarining uzoqligi tufayli xalqaro muomaladagi qiymatlar harakatining nisbatan mustaqil bo'lib qolgan shakli xalqaro hisob-kitoblarda o'z aksini topadi. Xalqaro hisob-kitoblar tovarlar va xizmatlar bilan tashqi savdo hamda notijorat operatsiyalar, kreditlar va mamlakatlararo kapitallar harakati bo'yicha hisob-kitoblarni qamrab oladi.

Xalqaro hisob-kitoblar – turli mamlakatlar fuqarolari va yuridik shaxslari o'rtasida iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy munosabatlar tufayli vujudga keladigan pul talablari va majburiyatlar bo'yicha to'lovlarni muvofiqlashtirishdir.¹² Xalqaro hisob-kitoblar bir tomondan, amaliyotda shakllangan va xalqaro hujjatlar hamda udumlar bilan mustahkamlangan to'lovlarni amalga oshirish shartlari va tartibini, ikkinchi tomondan ushbu hisob-kitoblarni amalga oshirish yuzasidan kunlik amaliy faoliyatni o'z ichiga oladi. Hisob-kitoblarning eng katta hajmi bank hisobvaraqlarida yozuvlarni amalga oshirish orqali naqdsiz pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda jahonning eng yirik banklari xalqaro hisob-kitoblarda yetakchilik rolini o'ynaydi. Mazkur banklarning xalqaro hisob-kitoblarga bo'lgan ta'sir darajasi ular joylashgan mamlakat tashqi iqtisodiy aloqalari, milliy valyutasining ishlatilish ko'lamlari, ixtisoslashganligi, moliyaviy ahvoli, ishbilarmonlik mavqei, vakil banklar tizimiga bevosita bog'liqdir.

Banklar hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun o'zlarining xorijiy bo'limlari va xorijiy banklar bilan o'rnatilgan vakillik munosabatlaridan foydalanadilar. Xorijiy banklar bilan vakillik munosabatlari o'rnatilganda

¹² Красавина Л.Н. «Международные валютно-кредитные и финансовые отношения» Москва «ФинС» 2001г.

edi. Shu sababli, AQSh dollarining xalqaro to'lov vositasi sifatidagi ahamiyati keskin oshib ketdi.

1976–78-yillarda Yamaykada ikki bosqichdan iborat xalqaro konferensiya bo'lib o'tdi. Konferensiyaning muhim natijalaridan biri shundaki, unda oltindan xalqaro hisob-kitoblarda to'lov vositasi sifatida foydalanish taqiqlandi. AQSh dollari, Angliya funt sterlingi, Germaniya markasi va Yaponiyaning iyeniga xalqaro rezerv valyuta maqomi berildi. Bu esa, ularni xalqaro hisob-kitoblarda cheklanmagan miqdorda qabul qilinishini bildirar edi.

2002-yilning 1-yanvaridan boshlab yevroni valyuta sifatida muomalaga kiritilishi, Yevropa davlatlarining bir qator yetakchi valyutalarini muomaladan olib tashlanishi xalqaro hisob-kitoblarning mazmuniga jiddiy o'zgarish kirishiga olib keldi. Bu o'zgarish, avvalo, hukumatlarning, davlat organlarining, xo'jalik yurituvchi subyektlarning xorijiy valyutalardagi zaxiralarning tarkibini keskin o'zgarishida namoyon bo'ladi. Zaxiralar tarkibidagi nemis markasi, Fransiya franki, Italiya lirasi, Belgiya franki kabi yetakchi valyutalarning o'rnini yevro egalladi. Yevroning muomalaga kiritilishi natijasida xalqaro hisob-kitoblarda yuzaga kelgan yana bir muhim o'zgarish yevrodan valyuta intervensiyasi va diversifikatsiya vositasi sifatida faol tarzda foydalanilayotganligi hisoblanadi.

Turli davlatlarning xo'jalik yurituvchi subyektlari o'rtasida yuzaga keladigan xalqaro iqtisodiy munosabatlarda xalqaro hisob-kitoblar tizimi muhim rol o'ynaydi. Ular o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar natijasida yuzaga keladigan pullik talablar va majburiyatlarining asosiy qismi naqd pulsiz shaklda amalga oshiriladi. Xorijiy valyutalarda amalga oshiriladigan naqd pulsiz hisob-kitoblar, bir tomondan, to'lovlarni amalga oshirishning shartlari va tartibini o'z ichiga olsa, ikkinchi tomondan, banklarning ularni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan har kunlik faoliyatini o'z ichiga oladi. Bunda yetakchi rolni yirik xalqaro tijorat banklari o'ynaydi.

XX asrning 60-yillaridan boshlab yirik xalqaro tijorat banklarining xalqaro operatsiyalarining hajmi sezilarli darajada osha boshladi. Ushbu operatsiyalarning asosiy qismini xalqaro kreditlar berish tashkil etar edi.

XX asrning 60-yillaridan boshlab 90-yillariga qadar xalqaro moliya bozorlaridagi operatsiyalarning asosiy qismini Yevropa banklari amalga oshirdi, 70-yillardan boshlab esa, yapon banklarining xalqaro operatsiyalari hajmini yuqori sur'atlarda o'sishi kuzatildi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda hisob-kitoblarning asosiy qismi AQSh dollarida amalga oshirilmoqda. Valyuta bozorining hajmi juda yirik bo'lib, 400 trln. dollardan oshadi. Shu operatsiyalarning 40 foizdan ortiq qismi AQSh dollarida amalga oshiriladi va uning 90 foizga yaqin qismi transmilliy banklarning hissasiga to'g'ri keladi.

Oxirgi o'n yillik davrda butun dunyoda to'lov tizimining faol isloh qilish jarayoni ketyapti. Jumladan, xalqaro hisob-kitoblarning ilg'or texnologiyasini qo'llash keskin kuchaydi.

Hozirgi paytda, xalqaro to'lov tizimida yangi texnologiyalar va yangi telekommunikatsiya aloqalaridan foydalanish yirik miqdordagi to'lov amallarini amalga oshirish, axborotlarni uzatish, qayta ishlash imkonini yaratadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, xalqaro kommunikatsiya infratuzilmasi shunchalik yaxshi tashkil qilinganki, u orqali bir necha daqiqa ichida xalqaro to'lovlarni amalga oshirishga imkon bo'ladi. Mazkur tizim juda mukammal va ishonchli tizim bo'lib, ayni vaqtda, arzon hamdir. Masalan, AQShning Nyu-York Kliring palatasi CHIPS (ChIPS) tizimini tartibga solib turadi. Xalqaro chek kliring palatasi: ATM tizimi, ASN tizimi, Fyucherslar kliring palatasi ham faoliyat ko'rsatmoqda.

Xalqaro hisob-kitoblardagi o'zgartirishlar hamda ularning yanada takomillashib borishi tovar ishlab chiqarish va muomala jarayonining rivojlanishi hamda baynalmilallashuvi bilan bog'liqdir. Tovarlarini ishlab chiqarish va ularni sotish davrlarini o'zaro muvofiq kelmasligi hamda iste'mol bozorlarining uzoqligi tufayli xalqaro muomaladagi qiymatlar harakatining nisbatan mustaqil bo'lib qolgan shakli xalqaro hisob-kitoblarda o'z aksini topadi. Xalqaro hisob-kitoblar tovarlar va xizmatlar bilan tashqi savdo hamda notijorat operatsiyalar, kreditlar va mamlakatlararo kapitallar harakati bo'yicha hisob-kitoblarni qamrab oladi.

Xalqaro hisob-kitoblar – turli mamlakatlar fuqarolari va yuridik shaxslari o'rtasida iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy munosabatlar tufayli vujudga keladigan pul talablari va majburiyatlar bo'yicha to'lovlarni muvofiqlashtirishdir.¹² Xalqaro hisob-kitoblar bir tomondan, amaliyotda shakllangan va xalqaro hujjatlar hamda udumlar bilan mustahkamlangan to'lovlarni amalga oshirish shartlari va tartibini, ikkinchi tomondan ushbu hisob-kitoblarni amalga oshirish yuzasidan kunlik amaliy faoliyatni o'z ichiga oladi. Hisob-kitoblarning eng katta hajmi bank hisobvaraqlarida yozuvlarni amalga oshirish orqali naqdsiz pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda jahonning eng yirik banklari xalqaro hisob-kitoblarda yetakchilik rolini o'ynaydi. Mazkur banklarning xalqaro hisob-kitoblarga bo'lgan ta'sir darajasi ular joylashgan mamlakat tashqi iqtisodiy aloqalari, milliy valyutasining ishlatilish ko'lamlari, ixtisoslashganligi, moliyaviy ahvoli, ishbilarmonlik mavqei, vakil banklar tizimiga bevosita bog'liqdir.

Banklar hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun o'zlarining xorijiy bo'limlari va xorijiy banklar bilan o'rnatilgan vakillik munosabatlaridan foydalanadilar. Xorijiy banklar bilan vakillik munosabatlari o'rnatilganda

¹² Красавина Л.Н. «Международные валютно-кредитные и финансовые отношения» Москва «ФинС» 2001г.

“loro” (xorijiy banklarning mazkur bankda ochgan hisobvarag‘i) va “nostro” (mazkur bankning xorijiy banklarda ochgan hisobvarag‘i) hisobvaraqlari ochiladi. Vakillik munosabatlari hisob-kitoblar tartibi, vositachilik haqining hajmi, ishlatilib bo‘lingan mablag‘larni to‘latish usullarini belgilab beradi. Xalqaro hisob-kitoblarni o‘z vaqtida va samarali amalga oshirish uchun banklar odatda kutilayotgan to‘lovlarning tarkibiy tuzilishi hamda muddatlariga muvofiq ravishda zarur bo‘lgan va turli valyutalarda ifodalangan valyuta pozitsiyalarini ta‘minlab turadilar hamda o‘z valyuta zaxiralarini diversifikatsiyalash siyosatini o‘tkazadilar. Banklar nisbatan yuqori foyda olish maqsadida o‘z valyuta aktivlarini jahon ssuda kapitalari bozorida, shu jumladan yevrobozorda joylashtirishni afzal ko‘rgan holda “nostro” hisobvaraqlaridagi minimal qoldiqlarni ta‘minlashga harakat qiladilar.

Banklarning xalqaro hisob-kitoblar borasidagi faoliyati bir tomondan milliy qonunchilik bilan muvofiqlashtiriladi, boshqa tomondan esa o‘rnatilgan qoidalar va udumlar yoki alohida hujjatlar bilan mustahkamlangan ko‘rinishda mavjud bo‘lgan, shakllangan amaliyot bilan belgilanadi.

Xalqaro hisob-kitoblarda asosan milliy valyutalarning ishlatilishi ulardan foydalanish samaradorligini kurs tebranishlari hamda ushbu valyutalar emitentlari bo‘lmish mamlakatlarning iqtisodiy va valyuta siyosatiga bog‘liqligini kuchaytiradi. Xalqaro hisob-kitoblarning holati bir qator omillarga bog‘liqdir: mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy va siyosiy munosabatlar; valyuta qonunchiligi; xalqaro savdo qoidalari hamda udumlari; bank amaliyotlari; tashqi savdo kontraktlari va kredit bitimlarining shartlari.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, xalqaro moliya munosabatlaridagi xalqaro hisob-kitob operatsiyalariga xos bo‘lgan quyidagi xususiyatlarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

1. Xalqaro hisob-kitoblar tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining to‘lov hujjatlarini rasmiylashtirish, jo‘natish va to‘lash bilan bog‘liq o‘zaro munosabatlarini aks ettiradi.

2. Xalqaro hisob-kitoblar hujjatli xarakterga ega. Ya‘ni, ular “hujjatlarga qarshi” yoki “akseptga qarshi” deb nomlanuvchi shartlar asosida amalga oshiriladi.

“Hujjatlarga qarshi” deb nomlanuvchi to‘lov shartiga asosan to‘lov amalga oshirilgandan keyingina importyorga hujjatlar beriladi. Ikkinchi shartda esa, tijorat vekseli akseptlangandan so‘nggina hujjatlar importyorga beriladi.

3. Xalqaro hisob-kitoblar xalqaro qoidalar asosida amalga oshiriladi.

Xalqaro savdo palatasi tomonidan 1930–1932-yillarda ishlab chiqilgan “Hujjatlashtirilgan akkreditivlar bo‘yicha unifikatsiyalashgan qoidalar”,

“Inkasso bo‘yicha unifikatsiyalashgan qoidalar” bu boradagi asosiy xalqaro qoidalar hisoblanadi.

7.2. Xalqaro hisob-kitoblarda valyuta-moliyaviy va to‘lov shartlari

Xalqaro savdo kontraktlari bo‘yicha hisob-kitoblar o‘ta murakkab bo‘lib, bank xodimlarining yuqori malakaga ega bo‘lishligini talab etadi. To‘lov olinishining tezligi va kafolati hamda banklar orqali operatsiyalar o‘tkazishning xarajatlar summasi hisob-kitoblar shakllari va shartlarining tanloviga bog‘liqdir. Shu sababli tashqi savdo bo‘yicha hamkorlar muzokaralar borasida to‘lov shartlarini o‘zaro kelishib oladi va so‘ngra ushbu shartlarni bitimga kiritib rasmiylashtiradi. Bitimlarning valyuta-moliyaviy va to‘lov shartlari tuzilayotgan paytda eksportyor manfaatlarini importyor manfaatlariga teskari ekanligi odatda ko‘zga tashlanadi. Bunda eksportyor valyutaning maksimal summasiga nihoyatda qisqa vaqt ichida ega bo‘lishni xohlaydi, importyor esa aksincha iloji boricha kam miqdordagi valyutaning hajmini to‘lash, tovarlar olinishini tezlashtirish hamda mazkur tovarlar to‘la sotilgunga qadar to‘lov muddatini iloji boricha kechiktirishdan manfaatdordir. Bitimlarning valyuta-moliyaviy va to‘lov shartlarini tanlanishi mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy hamda siyosiy munosabatlarning xarakteri, kontragentlar kuchlarining o‘zaro nisbati, ularning ushbu sohadagi malakasi va mazkur tovar bilan savdoning an‘analari hamda udumlariga bog‘liqdir. Hukumatlararo kelishuvlar hisob-kitoblarning umumiy tamoyillarini belgilaydi, tashqi savdo bitimlarida esa ushbu hisob-kitoblar amalga oshirilishining batafsil shartlari ko‘rsatiladi. Mazkur shartlar quyidagi asosiy elementlarni o‘z ichiga oladi: baho valyutasi; to‘lov valyutasi; to‘lov shartlari; to‘lov vositalari; hisob-kitob shakllari hamda ushbu hisob-kitoblarni amalga oshiradigan banklar.

Baho valyutasi va to‘lov valyutasi tanloviga (baho darajasi, kredit bo‘yicha foiz stavkasi katta-kichikligidan farqli o‘laroq) ma‘lum bir darajada bitimning valyuta samaradorligi bog‘liqdir. Eksport va import bitim baholari turlichadir hamda ular ushbu bitimlarga kiritiladigan, tovarlarni eksportyordan importyorga yetkazib berilishi bilan bog‘liq (eksportyor mamlakat omborida saqlanishi, portgacha bo‘lgan yo‘l va portdagi saqlanish, chet eldagi yo‘l, xoriydagi ombor hamda importyorga tovarlarni yetkazish xarajatlari) qo‘shimcha xarajatlarga bog‘liqdir. Tovarlar baholarini aniqlashning quyidagi besh asosiy tamoyili mavjud:

1. Bitim tuzilayotgan paytda baholar qat‘iy belgilanadi hamda ushbu bitim ijrosi mobaynida belgilangan baholar o‘zgarmaydi. Ushbu usul jahon bozorida baholarning pasayishi tendensiyasi mavjud bo‘lgan paytda qo‘llaniladi.

2. Bitimga qo‘l qo‘yilayotgan paytda bahoni (tovar yetkazilish kuniga bo‘lgan u yoki bu tovar bozorining kotirovkalari asosida) belgilash tamoyili

qayd etiladi, bahoning o'zi esa bitimning ijrosi mobaynida belgilanadi. Ushbu usul odatda bozor baholarining ko'tarilish tendensiyasida qo'llaniladi.

3. Bitim tuzilayotgan paytda baho qat'iy belgilanadi, ammo bozor bahosi bitimdagi bahoga nisbatan aytaylik 5%dan ortiqroq hajmga o'zgarsa, u o'zgarishi mumkin.

4. Xarajatlarni tashkil etuvchi elementlar hajmini o'zgarishiga bog'liq bo'lgan sirpanuvchan baho. Masalan, jihoz (asbob-uskuna)lar yetkazib berilishiga buyurtma berilganda, yuqori konyunktura sharoitlarida buyurtmachi manfaatlarida cheklovlar kiritiladi (baho o'zgarishining umumiy chegarasi yoki baho "sirpanishi"ni xarajatlarning bir qismiga va qisqa muddatga tarqalishini).

5. Aralash shakli: bahoning bir qismi qat'iy belgilanadi, bir qismi esa sirpanuvchan shaklda o'rnatiladi.

Baho valyutasi – bu, tovarga bo'lgan baho ifodalanadigan valyutadir. Tovarning bahosi qat'iy belgilanadigan valyutani tanlashda tovarning turi va yuqorida aytib o'tilgan xalqaro hisob-kitoblarga ta'sir etuvchi omillar, ayniqsa hukumatlararo kelishuvlarning shartlari hamda xalqaro udumlar katta ahamiyat kasb etadi. Ba'zida kontraktning bahosi, valyuta xavf-xatarlarini sug'urtalash maqsadida bir nechta (ikki va undan ko'p) valyutada yoki standart (SDR, EKYu – 1999-yilda "Yevro"ga o'zgartirilgan) valyuta savatida ko'rsatiladi.

To'lov valyutasi – bu, importyor (yoki qarz oluvchi) majburiyatlari so'ndirilishi kerak bo'lgan valyutadir. Valyuta kursining barqarorsizligi sharoitida baholar nisbatan barqaror bo'lgan valyutada, to'lov esa odatda importyor mamlakat valyutasida belgilanadi. Agarda baho valyutasi va to'lov valyutasi o'zaro muvofiq kelmasa, unda bitimda bir valyutani ikkinchi valyutaga qayta hisoblanish kursi o'zaro kelishiladi (yoki XV F SDR negizida qayd etiladigan pariteti yoki valyutalarning bozor kursi bo'yicha). Bitimda quyidagi qayta hisoblanish shartlari belgilanadi:

1) ma'lum bir turdagi to'lov vositasining kursi – tratasiz to'lovlar yuzasidan telegraf pul o'tkazmasi yoki kredit bilan bog'liq hisob-kitoblar bo'yicha vekselni;

2) ma'lum bir valyuta bozorida (sotuvchi, sotib oluvchi yoki uchinchi tarafning) tuzatish va muvofiqlashtirishlar vaqti aniqlab olinadi (masalan, to'lov amalga oshirilishidan bir kun avval yoki to'lov kuni);

3) qayta hisoblash amalga oshiriladigan kurs kelishib olinadi: odatda o'rtacha kurs, ba'zida valyuta bozorini ochilishiga, yopilishiga bo'lgan sotuvchi yoki sotib oluvchi kurslari yoxud kunning o'rtacha kursi.

Baho va to'lov valyutalarining o'zaro muvofiq kelmasligi – bu, valyuta tavakkalchiligini sug'urta qilishning eng oddiy usullaridan biridir. Agarda baho valyutasining kursi (masalan AQSh dollarining) pasaygan bo'lsa, unda to'lov summasi (fransuz franklarida) mutanosib ravishda kamayadi va

aksincha. Baho valyutasi kursining pasayishi xavf-xatari eksportyor (kreditor) zimmasiga, uning ko'tarilish xatari esa importyor zimmasiga tushadi.

To'lov shartlari tashqi iqtisodiy bitimlarning muhim elementidir. Ularning ichida quyidagilar farqlanadi: naqdli to'lovlar, kredit taqdim etilib amalga oshiriladigan hisob-kitoblar, naqdli to'lov opsiioni (tanlov huquqi) bilan kredit.

Xalqaro hisob-kitoblardagi naqdli to'lov tushunchasi deganda eksport tovarlari sotib oluvchiga yetkazib berilganidan so'ng ularga pul to'lanishi yoki tovarlar kontrakt shartlariga muvofiq yetkazib berilganligi to'g'risida guvohlik beruvchi hujjatlarga qarshi bo'lgan to'lov ko'zda tutiladi. Biroq zamonaviy sharoitlarda tovar importyor mamlakatiga ko'p holatlarda to'lov amalga oshirilishi lozim bo'lgan hujjatlardan avval yetib keladi va sotib oluvchi tovarlarni ularga haq to'lanishidan avval saqlash (trust) tilxati, bank kafolati evaziga olishi mumkin. Shunday qilib, tovarlar so'nggi manzil portiga yetkazib berilganidan so'ng to'lov amalga oshiriladi, tovarlar jo'natilganligi to'g'risidagi ogohnomaga qarshi amalga oshiriladigan to'lovlar bundan mustasno. Kontragentlar kelishuviga hamda sotilayotgan tovarlar xususiyatlariga bog'liq bo'lgan holda importyor ma'lum bir bosqichda to'lovni amalga oshiradi: jo'natilish portida tovarlarni yuklash ishlari tugaganligi tasdig'ini olgandan so'ng; tovar hujjatlarining komplekti (schyot-faktura, konosament, sug'urta polisi va boshqalar)ga qarshi; ba'zida to'lovni 5-7 kunga, neft yetkazib berish bo'yicha esa 30 kunga kechiktirish bilan; so'nggi manzil bo'lgan portda importyor tomonidan tovarni qabul qilib olinib bo'lgandan so'ng. Tovarning turiga bog'liq bo'lgan holda ba'zi holatlarda hisob-kitoblarning aralash shartlaridan foydalaniladi: qisman hisob-kitob – tovar hujjatlari topshirilganidan so'ng amalga oshadigan to'lov; yakuniy hisob-kitob – tovarlar qabul qilib olinganidan so'ng (tovarlar so'nggi manzil portiga yetib kelganidan so'ng sotib oluvchi tomonidan qabul qilib olinadi va ularning sifat xarakteristikalari tekshiriladi, chunki transportirovka davrida ularning sifati buzilgan bo'lishi mumkin).

Xalqaro to'lovlar valyutalar o'zaro almashuvi hamda tashqi savdo ishtirokchilari tomonidan bir-biriga kreditlar taqdim etish jarayonlari bilan chambarchas bog'lanib ketadi. Xalqaro valyuta-kredit va hisob-kitob operatsiyalarining o'zaro bog'liqligi ushbuda o'z ifodasini topadi. Sotilayotgan tovarning turiga (masalan, mashinalar va jihozlar) hamda sotuvchilar bozorida raqobatning kuchayishi va yangi mahsulot iste'mol bozorlarini kengaytirish maqsadida ularning kreditdan foydalanishga qaratilgan intilishlariga qarab tashqi savdo operatsiyalari bo'yicha hisob-kitoblar tijorat kreditidan foydalangan holda amalga oshiriladi. Tijorat krediti tovar sotuvchisi tomonidan sotib oluvchiga bir necha oydan 5-8 yilgacha, alohida holatlarda esa bundan ham katta muddatlarga taqdim etiladi. Tashqi

savdo operatsiyalarida importyor tijorat krediti evaziga uni so'ndirishga qaratilgan, oddiy veksel shaklidagi qarz majburiyatini yozib beradi yoki eksportyor tomonidan berilgan o'tkaziladigan vekselar-trattalarda to'lovni amalga oshirishga yozma tarzda rozilik (aksept) beradi.

Tovar qiymatining ma'lum bir qismiga tijorat hujjatlari taqdim etilganidan so'ng, qolgan qismiga esa shartnomada belgilangan davrdan so'ng haq to'langanda tijorat krediti shaklidagi tovarlar uchun hisob-kitoblar naqdli to'lovlar bilan birgalikda amalga oshirilishi mumkin. Tashqi savdo shartnoma ijrosining ma'lum bir bosqichida shartnomadagi taraflar, tijorat kreditidan tashqari, bir-birlarini majburan kreditlashlari mumkin. Masalan, bo'nak shaklidagi to'lovlarda importyor eksportyorni, ochiq hisobvaraqq bo'yicha hisob-kitoblarda esa sotuvchi sotib oluvchini kreditlaydi.

Hisob-kitoblar shartlarining muqobil shakli naqdli to'lovning opsionli kreditidir. Agarda importyor sotib olingan tovar uchun to'lovni kechiktirish huquqidan foydalansa, unda u naqdli to'lovda taqdim etiladigan diskont (skidka)dan mahrum bo'ladi. Hisob-kitoblar xalqaro muomalada ishlatiladigan turli xil to'lov vositalari, ya'ni vekselar, to'lov topshiriqnomalari, bank o'tkazmalari (pochta va telegraf), cheklar, plastik kartochkalari yordamida amalga oshiriladi. Xorijiy instrumentlar (Foreign items, ingl.) – boshqa mamlakatda deponentga olingan hamda ushbu mamlakatda to'lanishi lozim bo'lgan cheklar, vekselar (oddiy va o'tkaziladigan) va muomalaning boshqa kredit vositalari hisoblanadi. Kontrakt to'lov shartlarining eng murakkab qismi bo'lib hisob-kitob turini tanlash hamda ushbu hisob-kitoblarni amalga oshirish *ikir-chikirlarini* shakllantirib izohlash hisoblanadi. Kontragentlarning bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan manfaatlarini xalqaro iqtisodiy munosabatlarda o'zaro bog'lash va ularning to'lov munosabatlarini tashkil etish hisob-kitoblarning turli shakllaridan foydalanish orqali amalga oshiriladi.

7.3. Xalqaro hisob-kitob shakllarining tasniflanishi

Xalqaro bank amaliyotida qo'llanilayotgan xalqaro hisob-kitob shakllari mohiyatiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1. Sof to'lovlar.
2. Hujjatli to'lovlar.

Sof to'lovlarga to'lov topshiruvnomalari va cheklar vositasidagi xalqaro hisob-kitoblar kiradi. Hujjatli to'lovlarga esa, hujjatlashtirilgan akkreditivlar va inkasso vositasidagi xalqaro hisob-kitoblar kiradi.

Sof to'lovlarni belgilash mezonlari quyidagilardan iborat:

- tovarlar va xizmatlar summasini to'liq yoki qisman oldindan to'lash;
- to'lovni tovarni qabul qilib olgandan so'ng amalga oshirish;
- ochiq hisobraqamlari bo'yicha hisoblashish.

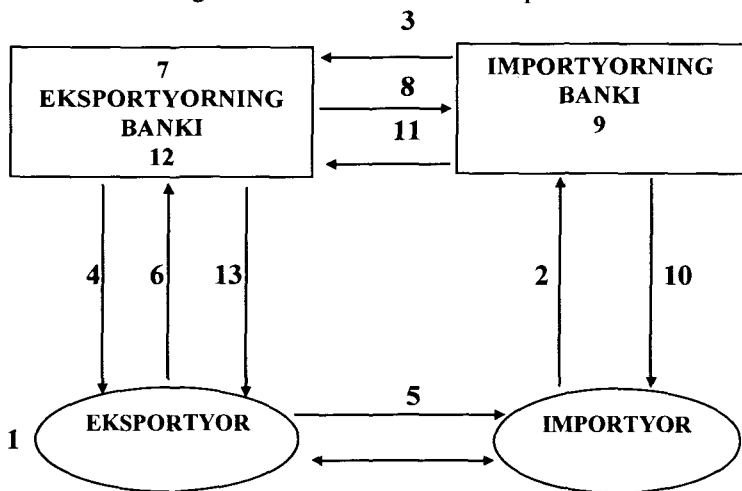
Hujjatli to'lovlarni belgilash mezonlari quyidagilardan iborat:

– tovarlar bilan bog‘liq hujjatlar importyorga to‘lov amalga oshirilgandan keyin beriladi;

– tovarlar bilan bog‘liq hujjatlar importyorga veksel akseptlangandan keyin beriladi.

Jahon xalqaro savdo amaliyotida hujjatlashtirilgan akkreditivlar va hujjatli inkasso vositasidagi hisob-kitoblarning salmog‘i boshqa hisob-kitob shakllariga nisbatan sezilarli darajada yuqoridir. Buning asosiy sababi, akkreditivlarda to‘lovning kafolatlanganligi va hujjatli inkassoda tovar hujjatlarini to‘lov amalga oshirilgandan so‘ng berilishidir. Ushbu to‘lov sharti importyorni to‘lovni o‘z vaqtida amalga oshirishga undaydi.

Biz quyida xalqaro moliyaviy munosabatlarda, keng qo‘llanilayotgan ta‘minlanmagan hujjatlashtirilgan akkreditivlar shakli bo‘yicha xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibini ko‘rib chiqamiz.

7.1-rasm. Ta‘minlanmagan hujjatlashtirilgan akkreditivlar vositasidagi xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi

Bu yerda:

1 – tashqi savdo shartnomasini imzolash;

2 – importyor o‘zining bankiga hujjatlashtirilgan akkreditiv ochish to‘g‘risida ariza beradi;

3 – importyorning banki eksportyorning bankiga, akkreditiv ochilganligi to‘g‘risida xabardor qilish uchun akkreditiv telegrammasini jo‘natadi;

4 – eksportyorning banki eksportyorni akkreditiv ochilganligidan xabardor qiladi;

5 – eksportyor tovarlarni importyorga jo‘natadi;

6 – eksportyor tovarlar bilan bog‘liq barcha hujjatlarni o‘zining bankiga jo‘natadi;

7 – eksportyorning banki hujjatlarni importyorning bankiga jo‘natish uchun qabul qiladi;

8 – eksportyorning banki hujjatlarni importyorning bankiga to‘lov uchun jo‘natadi;

9 – importyorning banki akkreditiv summasini deponentlangan mablag‘ hisobidan to‘lab beradi;

10 – importyorning banki hujjatlarini importyorga beradi;

11 – importyorning banki eksportyorning bankini 10-operatsiya bajarilganligi to‘g‘risida yozma ravishda xabardor qiladi;

12 – eksportyorning banki akkreditiv summasini eksportyorning joriy hisob raqamiga o‘tkazadi;

13 – eksportyorning banki eksportyorning joriy hisobraqamidan ko‘chirma beradi.

Yuqoridagi shakldan ko‘rinadiki, hujjatlashtirilgan akkreditivlarda tovarlar bilan bog‘liq hujjatlar importyorga faqat to‘lov amalga oshirilgandan keyin beriladi. Bundan tashqari, importyorning banki to‘lov uchun kafil hisoblanadi. Shu sababli, ta‘minlanmagan hujjatlashtirilgan akkreditivlar eksportyorlar uchun xalqaro hisob-kitoblarning qulay shakli hisoblanadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda xo‘jalik yurituvchi subyektlarning tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishda xalqaro hisob-kitoblarning ta‘minlangan akkreditiv shaklidan keng foydalaniladi. Buning sababi shundaki, ushbu davlatlar xalqaro Bazal qo‘mitasining ekspertlari va boshqa nufuzli xalqaro tashkilotlar tomonidan yuqori riskli zona sifatida e‘tirof etiladi. Shu sababli, ushbu mamlakatlar bilan bo‘ladigan xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ular to‘lovlar kafolatlangan va to‘lov kafolatini ta‘minlash imkoniyati yuqori bo‘lgan xalqaro hisob-kitob shakllarini qo‘llaydilar. Hujjatli akkreditiv xalqaro hisob-kitoblarning ana shunday xususiyatlarga ega bo‘lgan shakli hisoblanadi.

Hujjatlashtirilgan akkreditivlarning ta‘minlanganlik shaklida to‘lov summasi alohida hisob raqamda deponent qilinadi yoki oldindan eksportyorning bankiga yetkazib beriladi. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarning bank amaliyotida esa, hujjatli akkreditivlarning ta‘minlanmaganlik shaklidan keng ko‘lamda foydalanilmoqda. Bunda akkreditiv summasi alohida balans hisob raqamida deponent qilinmaydi, to‘lov uchun kafillikni esa, importyorning banki o‘z zimmasiga oladi.

Hisob-kitoblarning yana bir shakli inkasso hisoblanadi. Inkasso – bu mijozning topshirig‘iga asosan bank tomonidan importyordan unga jo‘natilgan tovarlar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lovni olinishi hamda ushbu mablag‘larni eksportyorning bankdagi hisobvarag‘iga

olgan holdagi bank operatsiyasidir.¹³ Inkasso operatsiyalari inkasso bo'yicha soddalashtirilgan qoidalarga muvofiq ravishda eksportyordan olingan yo'riqnomalarga asosan banklar tomonidan amalga oshiriladi. Inkasso hisob-kitob shaklida quyidagi taraflar ishtirok etadi:

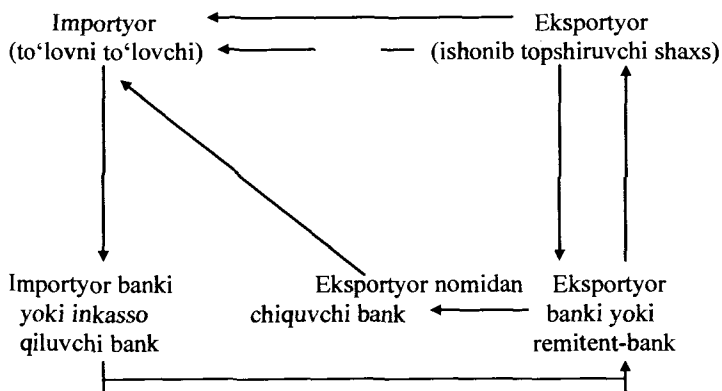
1) ishonib topshirayotgan shaxs-mijoz – bu, o'z bankiga inkasso operatsiyasini amalga oshirishga topshiriq beruvchi shaxs;

2) inkasso qilish bo'yicha operatsiya o'tkazishni ishonib remitent-bankka topshiriq beruvchi shaxs;

3) valyuta mablag'larini oluvchi hamda inkasso qilish bo'yicha operatsiyani amalga oshiruvchi bank;

4) to'lovchi bo'lmish importyorga hujjatlarni taqdim etib, eksportyor nomidan chiquvchi bank;

5) to'lovni to'lovchi.

7.2-rasm. Hujjatli (dokumentar) inkasso bo'yicha hisob-kitoblarning sxemasi

1. Eksportyor importyor bilan tovarlarni hujjatli (dokumentar) inkasso hisob-kitob shartlari asosida sotish to'g'risida kontrakt tuzadi va unga tovarlarni jo'natadi (1a). 2. Eksportyor o'z bankiga inkasso-topshiriqnomasi va tijorat hujjatlarini yo'llaydi. 3. Eksportyor banki olgan ushbu inkasso-topshiriqnomasi va tijorat hujjatlarini importyor nomidan chiquvchi bankka (importyor bankiga) jo'natadi. 4. Importyor nomidan chiquvchi bank mazkur hujjatlarni importyorga taqdim etadi. 5. Importyor hujjatlarga qarata inkasso qilish operatsiyasini amalga oshiruvchi bankka (yoki o'zining bankiga) to'lovni amalga oshiradi. 6. Inkasso qilish operatsiyasini amalga oshiruvchi bank remitent-bankka (yoki eksportyor bankiga) to'lovni o'tkazadi. 7. O'tkazib berilgan summam remitent-bank eksportyor hisob raqamiga oladi.

¹³ Красавина Л.Н. «Международные валютно-кредитные и финансовые отношения» Москва «ФинС» 2001г.

Oddiy va hujjatli (dokumentar) inkasso bir-biridan farqlanadi. Oddiy (sof) inkasso tijorat hujjatlarisiz yuborilgan moliyaviy hujjatlar bo'yicha to'lov undirilishini anglatadi. Hujjatli (dokumentar) (tijorat) inkasso esa tijorat hujjatlari bilan birgalikda yuborilgan moliyaviy hujjatlar yoki faqat tijorat hujjatlari inkassosini anglatadi. Bunda qandaydir bir hujjatlarga qarata to'lovni amalga oshirish majburiyati banklar zimmasiga yuklatilmagan.

Eksportyor tovarlarni jo'natganidan so'ng importyordan to'liq va aniq yo'riqnomalar keltirilgan inkasso topshiriqnomasida ko'rsatilgan shartlari asosida, valyutaning ma'lum bir summasini olish to'g'risida o'z bankiga topshiriq beradi. Inkasso-topshiriqnomasining ikki asosiy ko'rinishi mavjud: a) hujjatlar to'lovga qarata to'lovni amalga oshiruvchiga beriladi va b) akseptga qarata beriladi. Ba'zi paytlarda hujjatlarni importyorga, uning belgilangan muddatlarda to'lovni amalga oshirish bo'yicha yozma tarzdagi majburiyatiga qarata to'lovsiz asosda berilishi amaliyoti qo'llaniladi. Bunday shartlardan foydalangan holda importyor sotib olingan tovarni sotish hamda olingan tushum evaziga inkasso bo'yicha eksportyorga to'lovni amalga oshirish imkoniyatlariga ega bo'ladi. Eksportyor tomonidan valyuta tushumi olinishini tezlashtirish maqsadida bank trattalar hisobini yuritishi (ularni diskont bilan sotib olish yoki garovga olish) yoki tijorat hujjatlari garovi ustidan kredit taqdim etishi mumkin. Shunday qilib, inkasso hisob-kitob shakli kredit munosabatlari bilan bevosita bog'liqdir. Inkasso tijorat krediti shartlari asosidagi shartnomalar bo'yicha hisob-kitoblarning asosiy shakli bo'lib hisoblanadi. Bunda eksportyor odatda unga tijorat hujjatlari (hujjatli inkasso)ni taqdim etilishi evaziga to'lovchi tomonidan akseptlanishi uchun trattani inkassoga taqdim etadi. To'lov muddati yetib kelganda akseptlangan veksellar to'lovni undirish maqsadida inkasso (sof inkasso) qilinishi uchun yuboriladi.

Inkasso shakli bo'yicha hisob-kitoblar asosiy majburiyati tovar hujjatlariga qarata to'lovni amalga oshirishdan iborat bo'lgan importyorga mablag'larni o'z ichki muomalasidan oldindan chiqarib, chetda band qilinishiga zarurat qoldirmaydigan ma'lum bir imtiyozlarni beradi. Biroq agarda tovar olinishini tezlashtirish maqsadida konosament asl nusxalaridan birining sotib oluvchiga bevosita jo'natish amaliyoti qo'llanilmayotgan bo'lsa importyor tomonidan tovarlar uchun haq to'lanmagunga qadar eksportyor hamon tovarga egalik qilishning yuridik huquqini o'zida saqlab qoladi.

Shu bilan birgalikda hisob-kitoblarning inkasso shakli eksportyor uchun ahamiyatli bo'lgan kamchiliklarga ega. Birinchidan importyor tomonidan tovarlarga haq to'lamaslik xavf-xatarini eksportyor o'z zimmasiga oladi. Importyor tomonidan tovarlarga haq to'lanmasligi

bozor konyunkturasi yoki to'lovchi moliyaviy holatining yomonlashuvi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shu sababli importyorning to'lov qobiliyati va lafzililigiga bo'lgan eksportyorning ishonchi inkasso hisob-kitoblarining muhim sharti bo'lib hisoblanadi. Ikkinchidan inkasso bo'yicha valyuta tushumining kelib tushishi va tovarlarning importyorga jo'natilishi orasida, ayniqsa uzoq masofalarga tovar yetkazishda, sezilarli vaqt uzilishlari mavjud. Inkasso hisob-kitobiga xos bo'lgan ushbu kamchiliklarni bartaraf etish uchun amaliyotda mazkur hisob-kitob shaklini amalga oshirilishida quyidagi qo'shimcha shartlar qo'llaniladi:

1) importyor eksportyor bankining tovar hujjatlarini inkassoga qabul qilganligi va jo'natganligi to'g'risidagi telegrammasi (telegraf inkassosi)ni olishi bilanoq tovarlar uchun to'lovni to'laydi. Inkassoning ushbu turi amaliyotda keng tarqalmagan;

2) importyor tomonidan to'lovni amalga oshirilmasligi holatida bank eksportyor oldida inkasso bo'yicha haqni to'lash to'g'risidagi majburiyatni o'z zimmasiga olgan holda importyorning topshirig'iga binoan eksportyor foydasiga to'lov kafolatini beradi. To'lovning qo'shimcha kafolati odatda tijorat krediti yuzasidan hisob-kitoblarda qo'llaniladi, chunki to'lovning kechiktirilishi holatida to'lovchi moliyaviy holatida ro'y bergan ehtimolli o'zgarishlar sababli hujjatlar bo'yicha importyor tomonidan haq to'lanmaslik xatari o'sadi. Ba'zida importyorning banki veksell "avali"ni amalga oshiradi. Aval (to'lov kafolati) – bu vekselni kafillikdir. Avalchi-bank odatda bankning to'lov kafolati aniq kimga berilganligi to'g'risidagi shartlashuv bilan vekselning yuz qismida o'z imzosini qo'ygan holda, to'lov yuzasidan majburiyatni o'z zimmasiga oladi. O'zgacha bo'lganda esa o'tkaziladigan veksell taqdim etuvchisi (eksportyor) uchun aval berilgan deb hisoblanadi;

3) immobilizatsiya qilingan resurslarni qoplash maqsadida eksportyor bank kreditga murojaat etadi.

Xalqaro hisob-kitoblarda qo'llaniladigan yana bir shakl sifatida bankning pul o'tkazmasi namoyon bo'ladi. U, pul o'tkazmasini oluvchi shaxsga ma'lum bir summani to'lashdan iborat bo'lgan bir bankning boshqa bir bankga topshirig'idan iboratdir. Banklar xalqaro hisob-kitoblarning ko'pgina holatlarida o'z mijozlarining topshiriqlari asosida pul o'tkazmalarini amalga oshiradilar. Ushbu operatsiyalarda quyidagi taraflar ishtirok etadi: pul o'tkazmasini o'tkazuvchi qarzdor-shaxs; o'tkazma to'g'risidagi topshiriqni qabul qilgan o'tkazuvchi shaxsning banki; o'tkazma oluvchining hisob raqamiga o'tkazma summasini oluvchi bank; o'tkazmani oluvchi shaxs.

Bank o'tkazmasi shakli asosida inkassoga haq to'lash, yakuniy hisob-kitoblar bo'yicha to'lovlar hamda bo'nak to'lovlari amalga oshiriladi. Bundan tashqari o'tkazma vositachiligida qayta hisoblashlar va boshqa operatsiyalar bajariladi.

Bank o'tkazmasi pochta yoki telegraf orqali, tegishli pochta yoki telegraf to'lov topshiriqnomalari bilan zamonaviy sharoitda esa SVIFT tizimi orqali amalga oshiriladi.

Bank o'tkazmalari boshqa to'lov shakllari bilan bir qatorda ishlatilishi mumkin (masalan, inkasso hamda kafolatlar bilan). Eksportyor o'tkazmalarni bank kafolati bilan bir qatorda ishlatishni afzal ko'radi. Chunki importyor tomonidan tovarlar uchun haq to'lanmagan taqdirda mazkur bank o'zining kafolati evaziga eksportyorga haq to'lab beradi. Sotib olingan tovarlarga pul o'tkazmasini amalga oshirishda importyor ko'p holatlarda bank kreditidan foydalanadi. Mazkur kreditning muddati akkreditiv holatidagi kredit muddatidan qisqaroqdir.

Bank pul o'tkazmasining iqtisodiy mazmuni tovar yoki xizmatlarga ular yetkazib berilmasdan turib (bo'nak to'lovlari) yoki ularni importyor tomonidan olinganidan so'ng (ochiq hisobvara q shaklidagi hisob-kitoblar) pul to'lanayotganligiga bog'liq bo'ladi.

Bo'nak shaklidagi hisob-kitoblar, mazkur hisob-kitoblar eksportyor uchun nihoyatda samaralidir, chunki tovarlar yetkazib berilgunga qadar importyor tomonidan ularga haq to'lanadi (ba'zida tovarlar ishlab chiqarilgunga qadar). Agarda importyor tovarlarga bo'nak shaklida haq to'lasa, unda u eksportyorning kreditlagan bo'ladi. Masalan, shartnoma qiymatining bir qismiga bo'lgan bo'nak to'lovlari xorijda obyektlar qurilishi bilan bog'liq shartnomalar shartlariga kiritiladi. Qiymati yuqori bo'lgan hamda alohida buyurtma asosida ishlab chiqarilgan jihoz, suv kemalari, havo kemalarining importi sharoitida ham qisman amalga oshiriladigan bo'nak to'lovlari qo'llaniladi. Xalqaro amaliyot talablariga muvofiq bo'nak shaklidagi to'lovlar shartnoma summasining 10 foizidan 33 foizigachasini tashkil etadi. Shartnoma shartlarining bajarilmasligi va tovarlar yetkazilmasligi holatida eksportyor banki olingan bo'nakni eksportyorning topshirig'iga asosan bo'nak to'lovi summasi hajmida, importyor foydasiga qaytarish to'g'risida kafolat beradi. Bundan tashqari bir qator tovarlarga bo'nak bilan haq to'lash tartibi qabul qilingan. Ushbu tovarlarga qimmatbaho metallar, yadro yoqilg'isi, qurol-aslaha va boshqa shu kabilar kiradi. Zikr etilgan hisob-kitob shartlariga importyorning roziligi uning mazkur tovarlar yetkazib berilishi yoki manfaatlari kafolatlarda mavjud bo'lgan eksportyor tazyiqiga bog'liqdir.

Ochiq hisobvara q bo'yicha hisob-kitoblar. Ularning mohiyati tovarlar olinganidan so'ng importyorning eksportyorga bo'lgan muntazam to'lovlaridadir. Joriy qarzdorlik summasining hisobi savdo

bo'yicha hamkorlarning kitoblari yuritiladi. Xalqaro hisob-kitoblarning ushbu shakli ochiq hisobvaraqlar bo'yicha kredit bilan bog'liqdir. Ochiq hisobvaraqlar bo'yicha qarzdorlikni so'ndirish bilan bog'liq hisob-kitoblarning tartibi kontragentlar o'rtasida tuzilgan kelishuv shartlari bilan belgilanadi. Odatda belgilangan muddatlardagi muntazam to'lovlar ko'zda tutiladi (tovar yetkazib berilganidan so'ng yoki o'zining boshida yoki oxirida importyor tomonidan tovarlar qayta sotib bo'linganidan so'ng). Hisob-kitoblarning solishtirma tekshiruv amalga oshirilganidan so'ng ochiq hisobvaraqlar bo'yicha qarzdorlikning yakuniy so'ndirilishi banklar orqali, odatda bank o'tkazmasi yoki chekidan foydalangan holda amalga oshiriladi. Shu sababli bank statistikasi ochiq hisobvaraqlar bo'yicha hisob-kitoblarni ko'p holatlarda bank o'tkazmalari sifatida hisobga oladi.

Ochiq hisobvaraqlar quyidagi shaxslar o'rtasidagi hisob-kitoblarda ishlatiladi: an'anaviy savdo aloqalari bilan bog'liq firmalar o'rtasida; tovarlar eksporti yuzasidan Trans Milliy Korporatsiya va uning xorijiy filiallari o'rtasida; eksportyor va broker firmasi o'rtasida; eksportyor ishtirokidagi aralash mulkchilikka asoslangan firmalar o'rtasida; ombordan sotishga mo'ljallangan, konsignatsiyaga jo'natilayotgan tovarlarga. Tovarlar muntazam yetkazib berish holatlarida uzoq muddatli samarali hamkorlikni o'zaro ishonch bilan qo'llab-quvvatlanishi hamda sotib oluvchi nufuzli firma bo'lgan sharoitda, odatda ochiq hisobvaraqlar bo'yicha hisob-kitoblarning qo'llaniladi. Mazkur hisob-kitob shakliga xos bo'lgan xususiyatli taraflardan biri shundaki, tovarlar pullar harakatiga nisbatan tezroq harakatlanadi. Hisob-kitoblarning tijorat krediti bilan bog'liq bo'lgan holda tovar yetkazib berish jarayonidan ajratilgan hamda ushbu holatda eksportyor odatda importyorni kreditlaydi. Agar kontragentlar o'rtasida tovarlar o'zaro yetkazib berilsa (bir-biridan sotib olsa) va hisob-kitoblarning tovar yetkazib berilganidan so'ng ochiq hisobvaraqlar bo'yicha amalga oshirilsa, unda ushbu hisob-kitoblarning kontokorrent (yagona hisobvaraqlar)da aks ettiriladi, ikki taraflama kreditlash hamda o'zaro talablar hisobi amalga oshiriladi.

Ochiq hisobvaraqlar bo'yicha hisob-kitoblarning importyor uchun nihoyatda qulaydir. Chunki u tovarlar eksportyor tomonidan yetkazib berilganidan so'ng haq to'laydi va foydalanayotgan kredit uchun foiz sifatida alohida haq to'lamaydi hamda yetkazib berilmagan yoki qabul qilinmagan tovar uchun haq to'lash xataridan xolis bo'ladi. Eksportyor uchun esa ushbu hisob-kitob shakli nisbatan yoqimsizdir. Chunki ushbu hisob-kitob shakli to'lovni o'z vaqtida amalga oshirilishining ishonchli kafolatlariga ega emas, eksportyorning muomaladagi kapital harakati tezligini pasaytiradi va ayrim holatlarda bank kreditiga murojaat etishga majbur etadi. Ushbu hisob-kitob shaklidan bir tomonlama foydalanish

sharoitida importyor tomonidan tovarlarga haq to'lamaslik xatari eksportyor tomonidan tovarlarni to'liq yetkazib bermaslikning bo'nak to'lovlaridagi xatariga o'xshashdir.

Ochiq hisobvaraqlar bo'yicha hisob-kitob shakli asosan taraflar o'rtasida o'zaro ishonch mavjud bo'lgan hamda kontragentlar navbatmanavbat sotuvchi va sotib oluvchi rovida maydonga chiqayotgan holatlarda qo'llaniladi. Bir tomonlama hisob-kitoblarda ochiq hisobvaraqlar bo'yicha hisob-kitoblarni kamdan-kam qo'llaniladi.

Eksport hisobiga olingan erkin ayirboshlanadigan valyutadagi daromadlar hisobi yuritiladigan "eskrou" maxsus hisobvaraqlarini ochish to'g'risidagi kelishuvdan ba'zi holatlarda foydalaniladi. Ushbu ko'rinishdagi hisobvaraqlarning mavjudligi importyorning to'lov qobiliyatiga eksportyor ishonchini oshiradi.

Barter bitimlari bo'yicha hisob-kitoblarni (jahon tovar almashuvining 10-15%) umumqabul qilingan shakllarda (ochiq hisobvaraqlar, akkreditiv va boshqalar) amalga oshiriladi.

Veksellar va cheklardan foydalangan holda hisob-kitoblarni amalga oshirish. Xalqaro hisob-kitoblarda eksportyor tomonidan importyorga qarata chiqarilgan o'tkaziladigan veksellar ishlatiladi. Tratta – bu qonun bilan belgilangan shaklda tuzilgan hamda o'zida kreditor (trassant)ning qarzi oluvchi (trassat)ga belgilangan muddatda ma'lum bir summani vekseldan qayd etilgan shaxs (remitent)ga yoki taqdim etuvchiga to'lash to'g'risidagi shartsiz buyrug'ini mujassam etgan hujjatdir. Veksel bo'yicha to'lov javobgarligi importyor yoki bank sifatidagi akseptant zimmasidadir. Banklar tomonidan akseptlangan trattalarni "hisobga olish" operatsiyasi orqali naqd pulga oson aylantirish mumkin. Trattalar chiqarilishi va ularga haq to'lanishining shakllari, rekvizitlari hamda shartlari 1930-yilda Jeneva veksellari konvensiyasi tomonidan qabul qilingan "Birxillashtirilgan veksellari qonuni"ga asoslangan veksellari qonunchiligi bilan muvofiqlashtiriladi. XII-XIII asrlarda paydo bo'lgan va taqdim etuvchi (odatda savdogar)ga mahalliy valyutada ma'lum bir summa to'lash to'g'risidagi iltimosni o'zida mujassam etgan yo'llanma xatlar trattalarning dastlabki shakllari edi. Tovar-pul munosabatlarining taraqqiy etishi va xo'jalik aloqalarining globallashuvi munosabati bilan veksellari universal kredit hisob-kitob hujjatiga aylandi. Trattadan inkasso va akkreditivga qo'shimcha ravishda foydalanish, kredit hamda valyuta tushumini olish huquqini beradi.

Veksellardan foydalangan holdagi hisob-kitoblarda eksportyor tratta va tovar hujjatlarini importyordan valyutani oluvchi o'z bankiga inkassoga beradi. Importyor faqat to'lovni amalga oshirganidan yoki trattan akseptlaganidan so'ng ushbu hujjatlarning egasiga aylanadi. Tovarlarini eksport asosida kreditga yetkazib berishda veksellari haq

to'lash muddati tomonlarning o'zaro kelishuvi bilan belgilanadi. To'lov vositasi sifatida bir vekseldan foydalangan holda ustiga yoziladigan o'tkazish yozuvi (indosament) orqali turlicha bo'lgan bir nechta pul majburiyatlarini to'lash mumkin. Indosamentlarning quyidagi turlari farqlanadi: nomli ("x" buyrug'i asosida to'lang, imzo "u"); blankali ("u" imzosi); chegaralangan (faqat "x"ga to'lang, imzo "u"); aylanmasiz (aylanmasiz "x"ning buyrug'iga asosan to'lang, imzo "u"); shartli (masalan, tanlovdan so'ng "x"ning buyrug'iga asosan to'lang, imzo "u").

Retratga to'lanmagan yoki akseptlanmagan o'tkaziladigan vekseldan egasi tomonidan vekseldan qiyamati plyus xarajatlar summasiga trassant yoki indossantga qarata yozib berilgan qarama-qarshi o'tkaziladigan vekseldir.

Xalqaro hisob-kitoblarda, shuningdek, dastlab XV asrda kassirlarning kvitansiyalari ko'rinishida paydo bo'lgan cheklar ham ishlatiladi. Agarda to'lov chek orqali amalga oshirilsa, unda qarzdor (sotib oluvchi) mustaqil ravishda chek (mijoz cheki)ni chiqaradi yoki ushbu chek (bank cheki)ni yozishni bankka topshiradi. Chekning shakli va rekvizitlari milliy hamda xalqaro qonunchilik (1931-yil Chek Konvensiyasi) bilan muvofiqlashtiriladi. Chek taqdim etilishi zahoti unga haq to'lanishi (inkassatsiya qilinishi) lozim.

Nosavdo toifadagi xalqaro hisob-kitoblarda to'lov vositasi sifatida yo'l cheklari va yevrocheklar ishlatiladi. Yo'l (sayyohlik) cheki bu, unda ko'rsatilgan valyuta summasini chekning egasiga to'lash (buyruq) to'g'risidagi to'lov hujjatidir. Yo'l cheklari yirik banklar tomonidan milliy va xorijiy valyutalarda yozib beriladi. Chek egasining imzo namunasi chek ustiga unga chek sotilayotgan paytda qo'yiladi.

Yevroчек – bu, yevrovalyutadagi chekdir. Ushbu chek mijozning oldindan amalga oshirilgan naqdli to'lovisiz va nisbatan yirik summalarda, bir oygacha muddatga bo'lgan krediti hisobiga bank tomonidan yozib beriladi; "Yevroчек" (1968-yildan boshlab) kelishuvining ishtirokchisi bo'lmish har qanday davlatda unga haq to'lanadi. Yevrocheklarning yagona (bir xildagi) shakli, ularga haq to'lash egalari tomonidan kafolat kartochkalari taqdim etilgandagina amalga oshishi, yevrocheklarni qayta ishlash ustidan elektron tizim yordamida nazorat qilinishi xalqaro turizm bo'yicha hisob-kitoblarning takomillashishiga ko'maklashadi.

XX asrning 60-yillaridan boshlab xalqaro hisob-kitoblarda kredit kartochkalaridan faol foydalanilmoqda. Kredit kartochkasi egasiga tovar va xizmatlarni naqdsiz hisob-kitoblardan foydalangan holda sotib olish huquqini beruvchi nomli pul hujjatidir. Xalqaro hisob-kitoblarda AQShda chiqarilgan (Viza interneshnl, Masterkard, Ameriken Ekspress

va boshqalar) kredit kartochkalari ko'p tarqalgandir. Ushbu kredit kartochkalarini qayta ishlashda kompyuter, elektron va kosmik aloqa vositalaridan foydalaniladi. Bank va do'konlarning kompyuterlari telefon orqali axborotlarni qayta ishlovchi tizimning markazlashtirilgan kompyuterlariga ulanadi. 1999-yildan boshlab yevroga o'tilishi munosabati bilan Maestro, Eurocard-Master Card (yevrocheklar, kredit kartochkalari) logotiplariga ega Europay International assotsiatsiyalarining ko'p valyutali instrumentlardan foydalangan holdagi hisob-kitoblari umumiyevropa valyutasiga o'tkazildi. Mijoz hisobvarag'ining qoldig'i bo'yicha beriladigan ma'lumotnomada sotib olishning yevrodagi summasi hamda bank hisobvaraqa valyutasidagi ekvivalent ko'rsatiladi. Ushbu holat turli mamlakatlardagi tovar baholarini taqqoslash, bank hisobvaraqlarini yevroga aylantirish, Yevropa valyutasidan foydalanish tajribasiga ega bo'lish imkonini beradi. Internet tizimiga yevrodagi to'lov instrumentlari va xizmatlar to'g'risidagi ma'lumot kiritilgan.

Nazorat savollari

1. Xalqaro hisob-kitoblar deganda nima tushuniladi?
2. "Loro" va "Nostro" hisobvaraqlari o'rtasida qanday farq bor?
3. Xalqaro hisob-kitoblarda qanday pullar ishlatiladi?
4. Xalqaro hisob-kitoblarda banklarning roli qanday?
5. Tashqi iqtisodiy bitimlarning valyuta-moliyaviy va to'lov sharoitlari qanday?
6. Xalqaro valyuta, kredit va hisob-kitob operatsiyalarining o'zaro aloqasi nimalarda namoyon bo'ladi?
7. Xalqaro hisob-kitoblarning ichki hisob-kitoblardan farqlari nimada?
8. Moliyaviy va tijorat hujjatlarini sanab bering?
9. Akkreditiv va inkasso hisob-kitob shakllarining bir-biridan farqi hamda ularning ijobiy taraflari va kamchiliklari nimada?
10. Akkreditivlarni tasniflashdagi tamoyillar qanday?
11. Qanday xalqaro hisob-kitoblar bank pul o'tkazmalari shaklida amalga oshiriladi?
12. Nima sababdan xalqaro amaliyotda bo'nak to'lovining summasi chegaralanadi?
13. Ochiq hisobvaraqa bo'yicha hisob-kitoblarning o'ziga xosligi nimada?
14. Xalqaro hisob-kitoblarda trattalardan foydalanishning sxemasi qanday?

8-BOB. TIJORAT BANKLARIDA XALQARO KREDIT SHAKLLARI VA HISOB-KITOB SHARTLARINING QO‘LLANILISHI

- 8.1. Xalqaro kredit, uning funksiyalari va tamoyillari
- 8.2. Xalqaro kreditning asosiy shakllari
- 8.3. Xalqaro kredit operatsiyalarida faktoring va forfeyting
- 8.4. Investitsiya loyihalarni uzoq muddatli xalqaro kreditlash
- 8.5. Xalqaro kreditning valyuta-moliyaviy va to‘lov shartlari

8.1. Xalqaro kredit, uning funksiyalari va tamoyillari

Xalqaro kredit – bu tovar va valyuta ko‘rinishidagi mablag‘larni qaytarib berishlilik, muddatlilik, foiz to‘lashlilik shartlari asosida berish bilan bog‘liq bo‘lgan xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi ssuda kapitali harakatidir.

Xalqaro kredit munosabatlarining **subyektlari** sifatida tijorat banklari, markaziy banklar, davlat organlari, yirik korxonalar, mintaqaviy va xalqaro moliya-kredit tashkilotlari qatnashadi.

Xalqaro kreditni yuzaga kelishiga sabab bo‘lib, ishlab chiqarishning milliy doiradan chiqishi, xo‘jalik aloqalari baynalminallashuv jarayonining tezlashishi, xalqaro kapitallarning markazlashuvi hamda ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvi hisoblanadi.

Xalqaro kredit kapital ishlab chiqarishning dastlabki bosqichlarida vujudga kelgan va kapitalni jang‘arishning asosiy usullaridan biri bo‘lgan.

Xalqaro kreditning asosiy **manbalari** bo‘lib korxonalarining bo‘sh turgan pul mablag‘lari, bank va kredit tashkilotlariga jalb qilinadigan davlat va xususiy sektorning pul jang‘armalari hisoblanadi.

Mahsulotlarni takror ishlab chiqarish jarayonida xalqaro kreditga obyektiv zarurat yuzaga keladi va u xo‘jalik subyektlarida mablag‘larning doiraviy aylanishiga, mahsulotni ishlab chiqarish va sotish xususiyatlariga, tashqi iqtisodiy bitimlarning hajmi va muddatidagi farqlarga, iqtisodiyotda ishlab chiqarishni kengaytirishga mo‘ljallangan yirik kapital qo‘yilmalarini amalga oshirishga bog‘liq bo‘ladi.

Xalqaro kredit tamoyillari. Xalqaro kredit munosabatlarini tashkil qilish quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1. Qaytarib berishlilik: agar olingan mablag‘lar qaytarilmasa, pul kapitalini qaytarib bermaslik shakli namoyon bo‘ladi, ya‘ni moliyalashtirish yuzaga keladi;

2. Muddatlilik, ya‘ni kredit shartnomasida ko‘rsatilgan muddatda kreditni qaytarilishini ta‘minlash;

3. Ta‘minlanganlik, ya‘ni olingan kreditni to‘lashni kafolatlanganligi;

4. Maqsadlilik, ya'ni ssudani aniq obyektlarga yo'naltirishni ko'zlash va uni birinchi navbatda kreditor davlatning eksportini rag'batlantirish uchun qo'llash;

5. Foiz to'lashlilik.

Xalqaro kreditning tamoyillari uning bozor iqtisodiyoti qonunlari bilan aloqalarini ta'minlaydi, bozor subyektlari va davlatning joriy hamda strategik vazifalariga erishishi uchun ishlatiladi.

Xalqaro kreditning funksiyalari. Xalqaro kredit xalqaro iqtisodiy aloqalarda ssuda kapitallari harakatini o'ziga xos xususiyatini namoyon etib, quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni talablarini qondirish uchun ssuda kapitallarini mamlakatlar o'rtasida qayta taqsimlash. Ssuda kapitallari xalqaro kredit mexanizmi orqali foydasi ko'proq, daromadliroq bo'lgan tarmoqlarga intiladilar. Shu orqali kredit milliy daromadni o'rtacha daromadga tenglashishiga imkoniyatni yuzaga keltiradi va uning massasini oshishiga olib keladi.

2. Haqiqiy pullarni kredit pullarga almashtirish, naqdsiz to'lovlarni rivojlantirish va tezlashtirish hamda naqd valyuta aylanmasini xalqaro kredit operatsiyalari bilan almashtirish orqali xalqaro hisob-kitoblar muomalasidagi sarf-xarajatlarni iqtisod qilish. Xalqaro kredit asosida xalqaro hisob-kitoblarning kredit vositalari – veksellar, cheklar, shu jumladan, bank o'tkazmalari, depozit sertifikatlari va boshqalar yuzaga keldi. Ssuda kapitalning xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi muomalasi vaqtini tejash kapitalning ishlab chiqarish maqsadlarida foydalanilish davrini uzaytiradi va shuning asosida, ishlab chiqarishni kengaytirish va foydaning o'sishini ta'minlashga xizmat qiladi.

3. Kapitalning jamlanishi va markazlashishini tezlashtirish. Xorijiy kreditlarni jalb qilish tufayli qo'shimcha qiymatni kapitalga aylanish jarayoni tezlashadi, shaxsiy jamg'armalar chegarasi kengayadi, bir davlat tadbirkorlarining kapitallari boshqa davlatlarning mablag'lari qo'shilishi oqibatida ko'payadi. Xalqaro kredit avvaldan yakka korxonalarni aksionerlik jamiyatlariga aylanishiga, yangi firmalar va monopoliyalarni paydo bo'lishiga xizmat qiladi. Kredit boshqa mamlakatlarning kapitali, mulki va mehnatidan belgilangan me'yorlarda foydalanish imkoniyatini beradi. Yirik kompaniyalarga taqdim etiladigan imtiyozli xalqaro kreditlar va kichik hamda o'rta hajmdagi firmalarni jahon ssuda kapitallari bozoriga chiqishining qiyinligi jahonda kapitalni bir joyga to'planishi va markazlashuvining kuchayishiga olib keladi.

Xalqaro kreditning funksiyalarining ahamiyati katta va u milliy va jahon xo'jaligi rivojlanishiga qarab o'zgarib turadi. Hozirgi sharoitda xalqaro kredit iqtisodiyotni tartibga solish funksiyasini bajararmoqda va o'zi ham tartibga solinish obyekti bo'lib hisoblanmoqda.

Ishlab chiqarishni rivojlantirishda xalqaro kreditning roli. Xalqaro kredit o'z funksiyalarini bajarishda ikkiyoqlama – ijobiy va salbiy rol o'ynaydi.

Xalqaro kreditning iqtisodiyotdagi ijobiy roli – uni takror ishlab chiqarishni rivojlanishini ta'minlashda va kengaytirishda namoyon bo'ladi. Xalqaro kredit tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlanishiga turtki bo'lib xizmat qiladi. Xalqaro kredit ishlab chiqarishni baynalmillalashuviga va ayirboshlashuviga, jahon bozorini tashkil topishiga va rivojlanishiga, xalqaro mehnat taqsimotini chuqurlashuviga olib keladi.

Xalqaro kredit takror ishlab chiqarish jarayonini quyidagi yo'nalishlar orqali jadallashtiradi.

Birinchidan, kredit mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalarini rag'batlantiradi, shu orqali bozorda konyunkturani ko'taruvchi talabni yuzaga keltiradi. Tashqi savdo kreditda xalqaro me'yor bo'lib hisoblanmoqda. Ayniqsa uzoq davr mobaynida tayyorlanadigan, iste'mol qilinadigan va bahosi baland tovarlar uchun. Mahsulotlarning bahosini va jahon savdosida mashina va asbob-uskunalarining ulushini oshishi eksportyorlarni ham, importyorlarni ham tashqi savdo kreditlariga bo'lgan qiziqishlarini orttirmoqda.

Hozirgi zamon sharoitida kreditor-mamlakatdan eksport yetkazib beruvchi "bog'liqlik" kreditining salmog'i oshdi. Kreditlanayotgan davlatning tovarlarini sotib olish uchun qilinadigan xarajati qarzni sharti bo'lib hisoblanmoqda. Xuddi shu orqali xalqaro kredit kreditor-mamlakat firmalarining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, xalqaro kredit chet el xususiy investitsiyalari uchun qulay muhitni yuzaga keltiradi, chunki odatda kreditor-mamlakat investorlariga imtiyozlar berish majburiyatlarini o'z zimmasiga oladi; infrastrukturani tashkil etish, shu jumladan, chet el va qo'shma korxonalarni faoliyat ko'rsatishi, xalqaro kapitalga aloqasi bor milliy korxonalar va banklarning pozitsiyasini kuchayishiga yordam beradi.

Uchinchidan, kredit – mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalariga xizmat qiluvchi xalqaro hisob-kitob va valyuta operatsiyalarini to'xtovsizligini ta'minlaydi.

To'rtinchidan, kredit – mamlakat tashqi savdo operatsiyalarini iqtisodiy samaradorligini oshiradi va tashqi iqtisodiy faoliyatning boshqa turlarini rivojlanishiga turtki bo'ladi.

Xalqaro kreditning iqtisodiyotdagi salbiy o'rni – bozor iqtisodiyotini rivojlantirishda uning qarama-qarshiligini kuchayishida namoyon bo'ladi. Iqtisodiyotida nomutanosiblik chuqurlashadi, kredit-tovarlarni qayta ishlashini tezlashtiradi, mamlakatlar o'rtasida ssuda kapitalarini qayta taqsimlaydi hamda iqtisodiy ko'tarilish va pasayish davrlarida ishlab chiqarishni juda tezlashtiradi. Xalqaro kredit ijtimoiy ishlab chiqarishdagi

nomutanosiblikni kuchaytiradi, buning oqibatida daromadli tarmoqlar rivojlanishi osonlashadi, shu bilan birgalikda chet el kapitali jalb qilinmagan tarmoqlarning rivojlanishi sekinlashadi.

Xalqaro kredit mamlakatlarning iste'mol mahsulotlar bozorlari, kapital investitsiya jarayonlari, xomashyo manbalari, ilmiy-texnik taraqqiyot sohalarida raqobatni yaratuvchi vosita hisoblanadi. Korxonalar ushbu kreditdan xomashyo manbalarini sotib olish, mahsulot sotish hajmini va kapital investitsiya jarayonlarini kengaytirish maqsadlarida faol foydalanadilar. Jahon ssuda kapitallari bozorida pul muomalasi va kredit, valyuta tizimi, to'lov balanslari hamda milliy va jahon iqtisodiyotlarining beqarorligini kuchaytiradigan "qaynoq" pullar ham harakatda bo'ladi.

Tashqi kredit siyosati kreditor mamlakatning jahon bozoridagi o'rnini mustahkamlashga xizmat qiladi. Bunda:

Birinchidan, xalqaro kreditdan uni qarz sifatida olgan mamlakat daromadlarini qarz bergan mamlakatga olib o'tishda foydalaniladi. Shu bilan birga ssudani har yilgi foiz to'lovlari bilan ma'lum bir qismini qaytarilishi jamiyatning sof daromadini miqdorini ko'payishiga, ishlab chiqarishni o'sishini ta'minlovchi jang'armalarni tashkil topishiga, shu jang'armalarning tashkil topish manbalariga, umuman qarzдор mamlakatga salbiy ta'sir etadi.

Ikkinchidan, xalqaro kredit qarz oluvchi mamlakat tomonidan kreditor mamlakatlar uchun qulay iqtisodiy va siyosiy muhit yaratishni taqozo etadi.

Yetakchi mamlakatlar o'z o'rnini yanada mustahkamlash uchun banklar, hukumatlar, xalqaro va regional valyuta-kredit va moliya tashkilotlari orqali vaqti-vaqti bilan ularga mos kelmagan siyosat yuritayotgan davlatlarga nisbatan kredit diskriminatsiyasini va kredit blokadasini qo'llashadi.

Kredit diskriminatsiyasi – bu kredit olishda, undan foydalanishda yoki xalqaro kreditni to'lashda ma'lum bir qarz oluvchilarga iqtisodiy va siyosiy bosimni yuzaga keltiruvchi og'ir va murakkab shartlarning qo'yilishidir.

Kredit diskriminatsiyasining asosiy metodlari bo'lib, kredit bo'yicha cheklashlar, foiz stavkasini, komission yig'imlarni oshirish, kutilmagan kreditdan foydalanishni to'xtatish yoki kredit summasini kamaytirish hamda iqtisodiy va siyosiy xarakterdagi chora-tadbirlarni qo'llash hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xalqaro kreditdan foydalanishda uning ikkiyoqlama roli namoyon bo'ladi, bir tomondan u mamlakatlarning o'zaro foydali aloqalarini rivojlantirsa, boshqa tomondan – raqobat kurashi vositasi bo'lib xizmat qiladi.

8.2. Xalqaro kreditning asosiy shakllari

Ishlab chiqarishning va ayirboshlashning baynalminallashuvi, jahon xo'jaligi aloqalarini yangi shakllarini vujudga kelishi xalqaro kredit shakllarini xilma-xilligini rivojlanishiga obyektiv asos bo'lib xizmat qiladi.

Xalqaro kredit shakllarini bir necha turga bo'lib guruhlash mumkin:

1. Manbalari bo'yicha tashqi savdoni ichki, tashqi (chet) va aralash kreditlash va moliyalashtirish farqlanadi. Ular o'zaro bog'liq bo'lib, tovar harakatining eksporyordan importyorgacha bo'lgan barcha bosqichlariga xizmat ko'rsatadi. Tovar sotuv jarayoniga qanchalik yaqin bo'lsa, odatda xalqaro kreditning shartlari ham qarz oluvchiga shunchalik qulay bo'ladi;

2. Qarz valyutasiga ko'ra qarzdor-mamlakat yoki kreditor-mamlakat valyutasida, uchinchi mamlakat valyutasida, SDR va xalqaro hisob-kitob valyutalarida taqdim etiladigan xalqaro kreditlar farqlanadi;

3. Muddatlariga ko'ra qisqa muddatli – 1 yilgacha, ayrim holatlarda 18 oygacha (o'ta qisqa muddatli – 3 oygacha, bir sutkalik va bir haftalik), o'rta muddatli – 1 yildan 5 yilgacha, uzoq muddatli – 5 yildan uzoq muddatlarga beriladigan xalqaro kredit turlari farqlanadi. Ba'zi mamlakatlarda 7 yilgacha muddatga berilgan kreditlar o'rta muddatli, 7 yildan ortiq muddatga berilgan kreditlar esa uzoq muddatli bo'lib hisoblanadi. Qisqa muddatli kredit odatda tadbirkorlarni aylanma kapital bilan ta'minlaydi va nosavdo xarakteridagi, sug'urta hamda spekuliyativ operatsiyalarga xizmat ko'rsatgan holda tashqi savdo va xalqaro to'lovlarda qo'llaniladi. Uzoq muddatli xalqaro kredit odatda asosiy ishlab chiqarish vositalariga investitsiya qilish uchun mo'ljallangan bo'lib, mashinalar va butlovchi jihozlar eksportining 85 foizi hajmiga hamda tashqi iqtisodiy munosabatlarning yangi shakllari (yirik ko'lamdagi loyihalar, ilmiy tekshirish ishlari, yangi texnikani joriy etilishi)ga xizmat ko'rsatadi. Agarda qisqa muddatli kreditning muddati uzaytirilsa, unda u o'rta muddatli, ayrim holatlarda esa uzoq muddatli kreditga aylanadi. Qisqa muddatli kreditlarning o'rta va uzoq muddatli kreditlarga aylanish jarayonida odatda davlat kafil sifatida faol ishtirok etadi;

4. Ta'minlanganlik tamoyiliga ko'ra xalqaro kreditlar ta'minlangan va blankali kreditlarga farqlanadi. Kreditning ta'minoti bo'lib odatda tovarlar, tovarga egalik huquqini beruvchi va boshqa tijorat hujjatlari, qimmatli qog'ozlar, veksellar, ko'chmas mulk hamda qimmatliklar xizmat qiladi. Kredit olish uchun tovar garovi 3 shaklda amalga oshiriladi: qat'iy garov (tovarlarning ma'lum bir massasi bank foydasiga garov qilinadi); muomaladagi tovar garovi (ma'lum bir summadagi, tegishli assortimentdagi tovarning qoldig'i hisobga olinadi); qayta ishlovdagi tovar garovi (mazkur mahsulotlarni bankka garovga bergan holda garovga olingan tovardan mahsulotlar ishlab chiqarish mumkin).

Blankali kredit qarzdorning qarzini ma'lum bir muddatda so'ndirish majburiyati bo'yicha beriladi. Odatda bunday kredit hujjati bo'lib qarz oluvchining yagona imzosiga ega bo'lgan solo-veksel xizmat qiladi. Blankali kreditning turlari bo'lib asosan kontokorrent (bankning mijoz bilan barcha operatsiyalarini hisobga oluvchi yagona hisobvara) va overdraft (mijoz hisobidagi ortiqcha qoldiq mablag'lar krediti) kreditlar hisoblanadi.

5. Taqdim etilishi bo'yicha xalqaro kreditlar qarz oluvchi ixtiyori bilan uning hisobvarag'iga o'tkaziladigan moliyaviy (naqd ko'rinishdagi) kreditlar, importyor yoki bank tomonidan akseptli tratta shaklidagi akseptli kreditlar, depozit sertifikatlari, obligatsiyali qarzlilar, konsortsial yoki sindikatlashgan kreditlar va boshqa shu kabilarga farqlanadi.

6. Kreditni qarzdorga kim taqdim etishiga qarab xalqaro kreditlar – firmalar, banklar, ayrim holatlarda vositachilar (brokerlar) tomonidan taqdim etiladigan xususiy kreditlarga; hukumat kreditlariga; xususiy tashkilotlar va davlat ishtirok etuvchi aralash kreditlarga; xalqaro, hududiy valyuta-kredit va moliyaviy tashkilotlarning davlatlararo kreditlariga bo'linadi.

7. Tashqi iqtisodiy bitimning qarz mablag'lari hisobidan qoplanishi bo'yicha xalqaro kreditlar quyidagilarga bo'linadi:

- tijorat krediti (asosan tashqi savdo va xizmatlar bilan bog'liq kreditlar);

- moliyaviy kredit (istalgan boshqa maqsadlarda foydalaniladigan, shu jumladan, kapital qo'yilmalar, investitsion obyektlarni qurish, qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish, tashqi qarzni to'lash, valyuta intervensiyasi maqsadlaridagi kreditlar);

- "oralik" kreditlar (kapitallar, tovar va xizmatlarning chiqib ketishining aralash shakllariga xizmat qilishga mo'ljallangan).

8. Xalqaro kreditni ko'rinishi bo'yicha 2 ta asosiy shaklga bo'lib ko'rsatish mumkin:

1. Xalqaro bank krediti;

2. Xalqaro tijorat krediti.

Xalqaro bank krediti asosan valyuta (pul) ko'rinishida bo'lib, importyorlar tomonidan avans to'lovlari shaklida ham taqdim etilishi mumkin. Ayrim holatlarda valyuta krediti jihozlar yetkazib berish bo'yicha tijorat bitimining shartlaridan biri hisoblanadi. Xalqaro tijorat krediti esa, odatda tovar ko'rinishiga ega bo'lib, asosan eksportyorlardan importyorlarga taqdim etiladi.

Firmaning (tijorat) krediti – odatda eksport qiluvchi mamlakatning bir firmasi boshqa mamlakatning import qiluvchiga to'lovni kechiktirish shaklidagi ssuda berishiga tushuniladi. Tashqi savdoda tijorat krediti tovarli operatsiyalarga bog'liq hisob-kitoblarda keng qo'llaniladi. Tijorat kreditining muddati (odatda 2-7 yil) turlicha bo'ladi va jahon bozori konyunkturasi shartlariga, tovarlar turlariga va boshqa bir qator omillarga bog'liqdir. Mashina va asbob-uskunalar (texnologiya, jihozlar)ning eksporti kengayishi xalqaro kredit muddati uzayishiga olib keladi. Tijorat krediti odatda, veksel yoki ochiq hisobvaraqlar bo'yicha beriladigan kreditlar orqali rasmiylashtiriladi.

Vekselni kreditda eksport qiluvchi tovarni sotish haqida bitim tuzib, o'tkazma veksel (sarf-xarajatlar)ni import qiluvchiga jo'natadi, import

qiluvchi tijorat hujjatlarini olib akseptlaydi, ya'ni unda ko'rsatilgan muddatda to'lovni amalga oshirishga rozilik beradi.

Ochiq hisobvaraqlar bo'yicha beriladigan kredit. Bu kredit eksport qiluvchi va import qiluvchi o'rtasidagi kelishuvga asoslanadi. Eksport qiluvchi jo'natilgan har bir tovarlar qiymatini import qiluvchining hisobiga qarz sifatida qayd qilib boradi. Import qiluvchi shartnomada ko'rsatilgan vaqtda kredit summasini to'lab boradi. Ochiq hisobvaraqlar bo'yicha beriladigan kreditlar faqatgina doimiy aloqada bo'lgan firmalar o'rtasidagina amalga oshirilishi mumkin. Tijorat kreditining yana bir turiga import qiluvchining avans to'lovi (sotib oluvchining avansi)ni kiritish mumkin. Bunda shartnoma tuzilayotgan paytda import qiluvchi tomonidan chet ellik mol yetkazib beruvchiga odatda mashina, asbob-uskunalar (texnologiya)ning qiymatidan 10-15 foizi oldindan to'lanadi.

Xarid bo'naki eksportni kreditlashning bir shakli bo'lib hisoblanadi va shu vaqtning o'zidan boshlab import qiluvchining majburiyatini ta'minlovchi vositaga aylanadi. Chunki import qiluvchi o'zi buyurtma bergan tovarni sotib olishga majbur bo'ladi. Rivojlangan mamlakatlarning import bilan shug'ullanuvchi firmalari rivojlanayotgan mamlakatlardan farqli o'laroq, xarid bo'nagidan shu davlatlarning qishloq xo'jalik mahsulotlarini olib chiqib ketishda foydalanmoqdalar.

Bo'nak to'lagan tomonning aybi bilan, shartnoma bajarilmay qolsa, sarf-xarajatlar undirilgan holda mablag' qaytariladi. Agar shartnoma bo'nak olgan tomonning aybi bilan bajarilmay qolsa, u sotib oluvchiga barcha xarajatlarni to'lagan holda mablag'ni qaytarishi shart.

Bo'nak — shartnoma bajarilishidan voz kechish mumkin bo'lgan bitimga nisbatan rag'batlantiradi. Voz kechish mumkin bo'lgan bitimda esa, zarar ko'rgan tomonning xarajatlarini to'lash majburiyatlaridan ikkinchi tomon ozod bo'ladi. Ba'zan xarid – sotib oluvchining avansi to'lovni kechiktirishga o'zaro moslashadi, buning ustiga teng ulushlar bilan ma'lum intervallarga bo'linadi (oy, kvartal, 1 yil).

Tijorat krediti sotuvchi va sotib oluvchi o'rtasidagi munosabatni namoyon qilsada, u odatda, bank krediti bilan qo'shilib, moslashadi. Mashina va asbob-uskunalarni sotishda tijorat krediti uzoq muddatga beriladi (7 yilga), bu esa, o'z navbatida, eksport qiluvchining anchagina mablag'ini jalb qilib oladi. Shu sababdan, eksport qiluvchi qonundagidek, bank kreditiga murojaat qiladi yoki o'z kreditini banklarda qayta moliyalashtiradi.

Tijorat krediti hajm va moliyalashtirish shartlari bo'yicha mashina va asbob-uskunalar eksportini kreditlash muammosini to'liq yecha olmaganligi sababli, bank kreditlarining roli oshadi.

Bank kreditlari. Bank krediti – eksport va importni kreditlashda ssuda shaklida namoyon bo'ladi va u tovarlar, tovar hujjatlari, veksellarni, hamda sarf-xarajatni garovga olgan holda beriladi. Ba'zan, banklar o'zlari bilan

chambarchas aloqada bo'lgan yirik eksport qiluvchi firmalarga blankli kredit, ya'ni rasmiy ta'minlanmagan kreditlar berishadi.

Xalqaro savdoda bank kreditlari tijorat kreditlariga nisbatan ustunlikka ega. Ular kredit oluvchini olgan mablag'laridan tovarlar sotib olishga mustaqil foydalanish imkoniyatini tug'diradilar, mol yetkazuvchi firmadan kredit so'rashdan ozod etadilar hamda oxirgi tovarlarga hisob-kitoblarni bank kreditidan foydalanib to'laydilar. Xususiy banklar ko'pincha davlat mablag'larini va uning kafolatini olgan holda eksport kreditlarini 10-15 yilga bozor stavkasidan pastroq stavkada beradilar. Lekin, banklar qoida bo'yicha, kreditdan o'z mamlakatlari hududidagina foydalanishni chegaralab, uning intilishini ma'lum maqsadli qilib qo'yadilar, masalan, faqat o'zlarini qiziqtirgan firmaning tovarlarini sotib olishga yo'naltiradilar. Shu orqali bank krediti firma krediti xususiyatlarini o'zida mujassam etadi. Bank kreditini banklar, bankir uylari va boshqa kredit muassasalari beradilar.

Tashqi iqtisodiy operatsiyalarni kreditlash operatsiyalarini muvofiqlashtiruvchisi uchun, yirik kredit resurslarini jamlash uchun va bank xavf-xatarini bir maromda taqsimlash uchun banklar konsorsiumlar, sindikatlar, bank fondlarini tashkil qiladilar. Banklar eksport va moliya kreditlarini beradilar.

Eksport krediti – eksport qiluvchi bankining import qiluvchi bankiga yetkazib berilgan mashina, asbob-uskuna va boshqa investitsiya qilingan tovarlarni kreditlashga aytiladi. Bank kreditlari pul ko'rinishida beriladi va "bog'liq"lik tusiga ega, chunki kredit oluvchi ssudadan faqatgina kreditor mamlakat tovarlarini sotib olishigagina beriladi. O'tgan asrning 60-yillaridan boshlab, eksportni kreditlashning shakli sifatida iste'mol krediti (5-8 va undan ortiqroq yil muddatga) yuzaga keldi.

Iste'mol krediti. Iste'mol kreditining o'ziga xos xususiyati bo'lib, eksport qiluvchi bankning to'g'ridan-to'g'ri milliy eksport qiluvchini kreditlamasdan, balki chet ellik xaridorni, ya'ni import qiluvchi mamlakat firmasi va uning bankini kreditlash hisoblanadi. Shu orqali import qiluvchi kerakli tovarlarni yetkazgan mol yetkazib beruvchilar to'lovni xaridorga yoki bankka qarz sifatida qayd qiladi. Odatda, bunday kreditlar ma'lum bir firmaning tovarlari va xizmatlaridan foydalanishda qo'llaniladi. Bunday kreditlash shartnomasida eksport qiluvchi ishtirok etmaydi, bu esa, o'z navbatida, kreditning bahosini oshirish imkoniyatini yo'qotadi. Bank kreditining xaridorga bo'lgan narxi, qoida bo'yicha ssuda kapitallari bozoridagi qarz mablag'lari narxidan ancha past bo'ladi, bu o'z navbatida, ularning raqobatbardoshligini oshiradi.

Moliyaviy kredit har qanday bozorlarda va imtiyozli shart-sharoitlar asosida tovarlarni sotib olish imkoniyatini beradi. Moliyaviy kredit ko'p holatlarda tovar yetkazib berilishi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq emas va

asosan tashqi qarzni so'ndirish, valyuta kursini qo'llab-quvvatlash, avuarlar (hisobvaraqlar)ni xorijiy valyutada to'latish uchun mo'ljallangandir.

Eksportni kreditlash shakllarining boshqa bir turi **akseptli-rambursli kredit** hisoblanadi. Ushbu kredit eksportyor vekselarining uchinchi davlat banki tomonidan akseptlanishi hamda importyor tomonidan veksel summasini akseptant-bankka o'tkazilishi (ramburslanishi)ning bog'liqlikda amalga oshishiga asoslangan.

Broker krediti ayrim mamlakatlarda (masalan, Buyuk Britaniya, Germaniya, Niderlandiya, Belgiya) firma va bank kreditlarining oraliq shakli sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu kredit tijorat krediti sifatida bitimlarga bog'liq bo'ladi, shuningdek, brokerlar bank mablag'larini qarzga olganlari uchun bank kreditiga ham aloqadordir. Brokerlarning vositachilik haqi odatda shartnoma summasining 1/50-1/32 qismini tashkil qiladi. Buyuk Britaniyada brokerlik firmalarining alohida assotsiatsiyasi tashkil etilgan. Brokerlar jahon bozoridagi holat to'g'risidagi ma'lumotga ega bo'lishadi. Ular kredit operatsiyalarini amalga oshirishdan tashqari sotib oluvchilarning to'lov qobiliyatlari yuzasidan kafolatlarni ham taqdim etadilar. Hozirda broker kreditlarining tashqi savdodagi roli pasaygan.

8.3. Xalqaro kredit operatsiyalarida faktoring va forfeyting

Faktoring ("factoring" inglizcha "factor" – vositachi so'zini anglatadi) – ixtisoslashgan moliyaviy kompaniya tomonidan mahsulotni sotuvchining sotib oluvchiga bo'lgan pul talablarini sotib olish shaklidagi kreditdir. Xalqaro faktoring – eksportyorning importyorga to'lanmagan mablag'lari bo'yicha to'lov talabnomasini faktoring kompaniyasi (odatda bank) tomonidan sotib olish orqali eksportni kreditlash shakli hisoblanadi. Faktoring kompaniyalarining rivojlanishi 1960-yillardan boshlangan bo'lib, to'lovlarni kechikishi, amalga oshmasligi hamda eksportyorlarni kreditlarga bo'lgan talablarini ortib borishi bunga sabab bo'lgan. Uning tarixiy shakli "koloniya" ko'rinishidagi faktoring hisoblanadi. Unda tovarlar oldi-sotdisi, omborxon va komission operatsiyalar amalga oshirilgan. Qadimda va o'rta asrlarda xaridorlar *guruhi yangi bozorlarda tovarlarni sotish bo'yicha agentlar* rolini o'ynaganlar. Bu tovar faktoring deb yuritilgan. Moliyaviy faktoringlar dastlab AQShda 1890-yillarda Yevropadan gazlama importini qisqartirish va shu yo'l bilan milliy ishlab chiqaruvchilarni himoyalash maqsadida paydo bo'lgan. Bu kabi operatsiyalar ikkinchi jahon urishidan so'ng keng ko'lamda taraqqiy topdi.

Mablag'larni talab qilish muddati kelguncha ekportyorni avanslagan holda faktoring kompaniyasi uni kreditlaydi. Kreditlash hajmi mijozning kreditni to'lash qobiliyatiga ko'ra hisob-faktura summasining 70-90 foizi miqdorida bo'ladi. Qolgan 10-30 foizi kreditning foizi qilib hisoblanadi va komission xizmatlar xarajati mijoz hisobidan to'lanadi. Ushbu hisobvarog

mablag'lari faktoring kompaniya o'z zimmasiga olmagan tijorat risklarini (tovar sifatining talabga javob bermasligi, bog'larning butligi, narx bo'yicha tortishuv va boshqalar) qoplashga xizmat qiladi. To'lov talabnomasini inkassatsiya qilingandan keyin faktoring kompaniyasi hisobni yopadi va eksportyorga uning qoldig'ini, shuningdek, muddati o'tkazib yuborilganligi uchun importyor to'lagan jarimalar bilan birga qaytaradi.

Shartnomani tuzish nuqtayi nazaridan xalqaro faktoringni quyidagi turlari farqlanadi:

– o'zaro (ikki faktoringli) – eksportyor va importyor mamlakatiga mos ravishda tashqi iqtisodiy bitimlarga xizmat ko'rsatuvchi ikkita faktoring kompaniyasining o'zaro munosabatlari ko'rib chiqiladi;

– to'g'ridan-to'g'ri import – eksport tushumlarini inkassatsiya qilish yo'li bilan yoki importyorga to'lov kafolatini berish orqali eksportyor bilan tuziladigan importyor mamlakatlarida faktoring xizmat ko'rsatish (doimiy bitim) shartnomalari;

– to'g'ridan-to'g'ri eksport – eksportyorning mamlakatida o'z zimmasiga kredit riskini oluvchi faktoring kompaniya bilan faktoring shartnomasini tuzish. Bunda faktoring kompaniyasi importyorni to'lov qobiliyatiga baho beradi va unga taqdim etilgan hisob-fakturalarni inkassatsiya qiladi.

Faktoring operatsiyalarining qiymati (to'lov talabnomasi sifatida importyorning to'lov qobiliyatiga bog'liq holda bitim summasidan 0,5-2 foiz) komission xarajatlarini o'z ichiga oladi va kredit uchun foiz hisob-fakturaga avans to'lov shaklida bo'ladi.

Faktoring kreditlari uchun foiz odatda faktoring kompaniyalarini foydasini ta'minlash uchun rasmiy hisob stavkasidan 2-4 foiz yuqori bo'ladi. Nisbatan qimmat bo'lishiga qaramasdan eksportyorlar faktoring operatsiyasini o'tkazishdan manfaatdor bo'lishadi. Ya'ni **faktoring operatsiyalari eksportyorlarga quyidagi afzalliklarni taqdim etadi:**

– muddati 120 kun bo'lgan faktoring kreditlari orqali valyutaviy tushumlar shaklida asosiy summani muddatidan oldin olish imkoniyati;

– importyorlarning qarzlarini inkassatsiya qilishdan ozod etish va inkassatsiya muddatini o'rtacha 15-20 foiz qisqarishi;

– faktoring kompaniyasi importyor bilan hisob-kitob operatsiyalariga malakali xizmat ko'rsatishi hisobiga buxgalteriya, boshqaruv va boshqa xarajatlarni qisqarishi

– importyor tomonidan to'lov muddatini o'tkazib yuborish yoki kechiktirish hisobiga shubhali debitorlik qarzdorlikni paydo bo'lishidagi risklarni bartaraf etish. Faktoring kompaniya to'lanmagan hisob-fakturalarni sotib olish orqali undagi barcha risklarni o'z zimmasiga oladi. Shuning uchun u importyorning to'lov qobiliyati nuqtayi nazaridan o'zi egallaydigan to'lov

talabnomalarini diqqat bilan tekshiradi. Alohida importyorlar qarzlari bo'yicha limitlarni o'rnatadi;

– faktoring kompaniyasining turli-xil ya'ni yuridik, axborot-targ'ibot, maslahat va boshqa xizmatlaridan foydalanish imkoniyatini mavjudligi.

Faktoring xizmat ko'rsatish to'g'risidagi shartnomaning mavjudligi bankdan kredit olishni yengillashtirgan holda eksportyorning kredit qobiliyatini oshiradi. Bu esa o'z navbatida eksportyorni ishlab chiqarish faoliyatini takomillashtirish uchun sharoitni yaratib beradi va uning foydasini oshiradi.

Yirik transmilliy kompaniyalar tomonidan turli mamlakatlarga, korxonalariga faktoring xizmatlarini ko'rsatish uchun maxsus tarmoqlar-filiallar ochiladi va ularning soni borgan sari hozirda ortib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvi tomonidan 2000-yil 15-iyunda 476-son bilan tasdiqlangan *“Tijorat banklari tomonidan O'zbekiston Respublikasi hududida faktoring operatsiyalarini o'tkazish tartibi to'g'risida”gi Nizom* (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2000-yil 3-avgustda 953-son bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan) mamlakatimizda faktoring operatsiyalarini amalga oshirish uchun asosiy me'yoriy hujjat hisoblanadi.

Ushbu hujjatga ko'ra faktoring – bu xo'jalik-yurituvchi subyektlar-ta'minotchilar (mijoz)ni bank (akseptlangan (mijoz roziligi asosidagi) to'lovlarni olish huquqiga ega bo'lgan moliyaviy agent, ya'ni mijoz kontragenti uchun to'lovchi) tomonidan yetkazib berilgan tovarlar, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlarga berilgan to'lov talabnomalarini regress (muomala) huquqsiz moliyalashtirilishi bilan bog'liq bank xizmat turlaridan biridir.

Mamlakatimizda to'lovchi moliyaviy agent (bank) tomonidan ko'rsatilgan faktoring xizmatlari bo'yicha pullik talabnomalarni mijoz tomonidan ijro etish muddati 90 kundan ortiq bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi. Faktoring operatsiyasi bo'yicha mijoz tomonidan muddatida to'lanmagan to'lovlarni yoki majburiyatlarni qonuniy asosda tugatish choralarini ko'rishlari lozim.

Xorijiy valyutada talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'iga ega bo'lgan tashkilotlar, korxonalariga o'zlarining vakolatli banklari eksport operatsiyalari bo'yicha faktoring operatsiyalari xizmatini ko'rsatishi mumkin.

Forfeiting (inglizcha “forfeiting”, fransuzcha “a forfait” degan so'zlardan olingan bo'lib, butunlay, to'laligicha, umumiy, yalpi summa degan ma'nolarni anglatadi) bir martalik to'liq to'lov evaziga to'lovchiga ma'lum bir huquqlar taqdim etilishini bildirib, forfeit kompaniya yoki bank tomonidan veksellarni hamda boshqa qarz majburiyatlarini to'liq muddatga, oldindan belgilangan shartlar asosida sotib olinishi hisoblanadi. Forfeiting xalqaro savdo va xizmatlar ko'rsatish sohasida mahsulotlar va xizmatlar

bo'yicha kelajakda olinishi lozim bo'lgan tushumlar o'rniga mablag'larni o'sha kunning o'zida olish imkoniyatini yaratganligi uchun ham keng qo'llaniladi.

Eksport forfeytingi bu chet ellik importyordan eksportyorning to'lov talabnomalarini forfeytor tomonidan sotib olish shaklidagi kredit hisoblanadi. Forfeytor o'zi to'langan summani o'rnini qoplash uchun eksportyordan importyor jo'natgan to'lov qimmatli qog'ozini regress (muomala) huquqsiz to'liq muddatga sotib oladi. "Regress huquqsiz" tushunchasi barcha risklar va javobgarlik qarzdor zimmasiga olinishini bildiradi.

Forfeyting qimmatli qog'ozlarining asosiy turlari oddiy va o'tkazma veksellar hisoblanadi. Ular bilan operatsiyalar oson va sodda amalga oshiriladi. Veksellardan tashqari forfeyting obyekti bo'lib akkreditiv shaklidagi majburiyatlar olinishi mumkin. Akkreditiv hisob-kitob va pulli hujjat hisoblanadi. Bir bankning (kredit tashkilotining) boshqasiga transportga yuklab jo'natilgan mahsulot hujjatlari asosida maxsus hisobda saqlanayotgan mablag'larni o'tkazish yoki akkreditivni taqdim etuvchiga ma'lum bir summani to'lash to'g'risidagi topshirig'ini o'zida namoyon etadi. Hujjatli akkreditiv chaqirib olinadigan va chaqirib olinmaydigan bo'lishi mumkin. Chaqirib olinmaydigan akkreditivda uning barcha shartlarga rioya etgan holda tijorat hujjatlarini bank-emitentga taqdim etilganda to'lovlarni amalga oshirish belgilangan.

Eksportni kreditlash shakli sifatida **forfeyting quyidagi xususiyatlarga ega:**

– amalda ma'lum to'lov talabnomalarini sotib olish. Forfeyting shartnoma qiymatining 100 foizigacha kreditlashni o'z ichiga olishi mumkin (bunda bojxona xarajatlari hisobga olinmaydi);

– yirik summadagi (250 ming AQSh dollaridan ortiq) va uzoq muddatli bitimlarda (6 oydan 10 yilgacha bo'lgan bitimlarda) foydalaniladi. Bunda eksportyor roziligi talab etiladi;

– importyor qarzlari birinchi toifali banklar tomonidan avallangan (kafolatlangan) veksellar shaklida rasmiylashtirilgan bo'lishi kerak, bu shart ularni qayta hisobga olib borish uchun zarurdir. Veksellarni uzatish indossament orqali rasmiylashtiriladi;

– yuqori qiymat. Veksellar hisobi ma'lum bir davlatning yoki LIBOR stavka orqali amalga oshiriladi, shuningdek, qa'iy stavkadan ham foydalanish mumkin. Diskont hajmi (LIBOR+% (valyuta shartnomalarida o'rtacha 7-12,5% yillik stavka bo'ladi)) forfeytor o'ziga qabul qilgan risk, veksellarning muddati va valyutaga bog'liq;

– faktoringga xos bo'lgan barcha risklar (to'lovni, o'tkazmalarni amalga oshmasligi, valyutaviy va boshqalar) mavjud bo'lib, shuningdek, unga uzoq muddatli qarz talabnomalariga ega bo'lish bilan bog'liq bo'lgan risklar ham qo'shiladi;

– forfeytingdagi risklar hisobiga veksellar va boshqa qarz majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni o'tkazish usullari muhim ahamiyat kasb etadi. Odatda shuning uchun ushbu operatsiyaga qatnashuvchi banklar o'zaro korrespondentlik tarmoqlaridan foydalanishadi;

– forfeyting lizingdan oddiy hujjatlarni rasmiylashtirish bilan farq qilib, keyinchalik tasdiqlash hisobiga odatda telefon orqali amalga oshiriladi;

– forfeytingdan davlat va mahalliy tizimda foydalanish mumkin, shuningdek, eksport kafolat ostida moliyalashtiriladi.

Forfeyting eksport krediti sifatida eksportiyorga bir qator afzalliklarni taqdim etadi, ya'ni eksportdan tushumlarni muddatidan avval olish, debitorlik qarzlari qisman yo'qotish hisobiga korxonaga balansini yaxshilash, qarz talabnomalarni va unga xos risklarni samarali boshqarish. Bu eksportyorlarga muddati kechikayotgan to'lovlar bo'yicha bitimlarni tuzishga imkon beradi, shuningdek, davlat kafolati hamda kreditlarini olish iloji bo'lmaganda ularning moliyaviy imkoniyatlarini oshiradi. Forfeytingda qat'iy stavkalardan foydalanish qarz oluvchiga kredit bo'yicha xarajatlarni aniq rejalashtirish imkoniyatini beradi. Veksel qarz hujjatlarini rasmiylashtirish oddiy tarzda va operativ amalga oshiriladi. Sotib oluvchi uchun forfeytor tomonidan oldindan qat'iy stavkada kreditlashga opsion taqdim etilishi mumkin va unga mahsulotning shartnomaviy bahosiga moliyalashtirish xizmatlari bo'yicha o'z xarajatlarini kiritish imkoniyati mavjud. Sotib oluvchiga olingan mahsulotlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovni muddatini uzaytirish imkoni yaratiladi.

Forfeyting quyidagi kamchiliklarga ega:

– sotib oluvchi (importyor yoki qarzdor) qarz vositalarini haqiqiylikini ta'minlash bo'yicha javobgar hisoblanadi. U oddiy veksellar yoki trattalar, kafolatlar va avallar bo'yicha, shuningdek, xalqaro bitimlarda forfeyting amalga oshirilsa valyutaviy qonunchilikdan to'la xabardor bo'lishi kerak;

– bank o'z xizmatlari uchun kreditlash operatsiyalariga nisbatan ko'proq foiz to'lovlarini undiradi va veksel va boshqa kredit hujjatlarini ikkilamchi qimmatli qog'ozlar bozorida sotishi mumkin;

– garov ta'minotchini izlashda qiyinchiliklar vujudga kelishi mumkin (kredit hujjati kabi, forfeytorni qanoatlantiruvchi garov ta'minotchini topish);

– boshqa turdagi kreditlarga nisbatan foiz stavkalari yuqori bo'ladi, biroq qarzdor sug'urta xarajatlarini amalga oshirmaydi va bu ba'zan o'zini oqlaydi.

Forfeytingni amalga oshirish tartibi quyidagi operatsiyalar ketma-ketligidan iborat bo'ladi (8.1-rasmga qarang).

1. Eksportyor va importyor to'lov muddatini ko'rsatgan holda o'zaro bitim yoki shartnoma tuzadi.

2. Eksportyor operatsiya shartlarni aniqlovchi forfeyt-kompaniyaga ariza bilan murojaat qiladi. Agar eksportyor u bilan avvaldan maslahatlashgan

bo'lsa, u shartnoma qiymatiga veksel hisobi bo'yicha xarajatlarni qo'shish imkoniyatiga ega bo'ladi.

3. Importyor tijorat vekselini yozib beradi va uni o'z mamlakatining bankida avallaydi, ya'ni kafolatlaydi.

4. Importyor o'z mamlakatining bankida indossatsiyalangan¹⁴ ya'ni bank tomonidan to'lovni amalga oshirish huquqi berilgan vekselni eksportyorga jo'natadi.

5. Eksportyor vekselni indossatsiyalaydi va uni birlamchi bozorda regress (muomala) huquqini inkor etgan holda forfeyt-bankka sotadi.

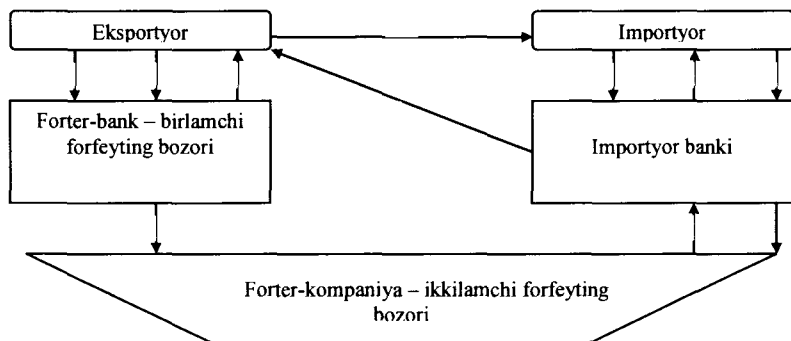
5a. Eksportyor chet el valyutasidagi tushumni forfeyt-bankdan oladi.

6. Forfeyting banki vekselni indossatsiyalaydi va uni ikkilamchi bozorda qayta sotadi.

7. Forfeyt-kompaniya (yoki vekselni oxirgi egasi) importyorga vekselni to'lash uchun taqdim etadi.

7a. Importyor esa o'z banki orqali taqdim etilgan vekselni belgilangan muddatda to'lab beradi.

Forfeytingni qo'llash sohasi rivojlanib bormoqda, dastlab birinchi toifali eksport operatsiyalarida va chet eldagi qurilish korxonalarida, keyinchalik asbob-uskuna, xomashyo va keng qamrovli iste'mol tovarlari eksportida taraqqiy etmoqda. Forfeyting tijorat kreditini bank kreditiga aylanishining o'ziga xos bir ko'rinishi hisoblanadi. Bunday usulda tashqi savdoni kreditlash Angliya va Germaniyada keng tarqalgan. Oddiy forfeyting bitimida ishtirokchi tomonlar sotuvchi, sotib oluvchi va bank-kreditor bo'lishadi.

8.1-rasm. Forfeyting operatsiyasi amalga oshirish tartibi

Forfeyting operatsiyalari rivojlanishi bilan “a forfe” bozori shakllandi. Birlamchi bozorda forfeytorlar veksel shaklidagi importyorlarga bo'lgan

¹⁴Indossatsiya (nemischa “Indossament”, fransuzcha “endossement”, lotincha “in” + “dorsum” orqasida, ortida degan ma'nolarni anglatadi) – qimmatli qog'oz, veksel, chek, konosament va boshqalarga bo'lgan huquqni boshqa shaxslarga o'tganligini tasdiqlovchi o'tkazma imzo. Imzo hujjat yuridik kuchga ega bo'lishi uchun kerak. Moliyaviy hujjatning orqa tomoniga o'tkazma yozuvini qo'yish.

to'lov talabnomalarini sotib olib eksportni kreditlaydilar. Ikkilamchi bozorda veksellarning belgilangan muddati davomida qayta-qayta hisobga olish amalga oshiriladi. Forfeytor komission foydasi odatda 1-1,5%ni tashkil etadi. Forfeytor importyordan bank kafolatini taqdim etishni talab qiladi yoki o'zi qo'shimcha to'lov evaziga riskni zimmasiga olishi mumkin. Forfeytorlar qariyb barcha turdagi valyuta risklaridan eskportyorni himoyalaydi.

Forfeyting bitimida bir qator **cheklovlar** mavjud:

– sotib oluvchi avvaldan ogohlantirilgan bo'lishi va qarzni so'ndirishga rozi bo'lishi lozim;

– agar kompaniya xalqaro kompaniya yoki davlat tashkiloti hisoblanmasa, kreditor tanlovi asosida qarzni qaytarish majburiy ravishda bank yoki davlat tomonidan kafolatlangan bo'lishi lozim;

– forfeyting bitimlari bank kreditlaridan farqli ravishda sir saqlanadi, tashkil etilgandan so'ng reklama va e'lonlarda nashr qilinadi. Boshqa tomondan esa forfeyt-kreditor ikkilamchi bozorda qarz qimmatli qog'ozlarini sotsa, bitim shartlari barchaga ma'lum bo'ladi. Shuning uchun ushbu holat forfeyting bitimida ko'rsatilishi lozim.

Forfeyting va faktoringni o'zaro o'xshash va farqli tomonlari (8.1-jadvalga qarang). Faktoringda moliya instituti (faktor) eskportyor bilan kelishgan holda eskport bitimini amalga oshirish bilan bog'liq moliyaviy majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Ya'ni xorijiy sotib oluvchidan tushadigan to'lovlarni undirish asosida eskportyorning asosiy faoliyatini yuritishini qo'llab-quvvatlaydi.

8.1-jadval

Faktoring va forfeyting xususiyatlarini taqqoslash

Faktoring	Forfeyting
Operatsiya obykti – asosan hisob-varaqa hisoblanadi (schyot-faktura)	Operatsiya obykti – asosan (oddiy yoki o'tkazma) veksels hisoblanadi.
Qisqa muddatli kreditlash (90 kundan 180 kungacha)	O'rtamuddatli kreditlash (180 kundan 10 yilgacha)
Faktor imkoniyatiga qarab kredit summasi cheklanadi	Sindikatsiyalash imkoniyatiga qarab kredit summasi ancha yirik bo'lishi mumkin
Faktor qarzning 70-90 foizi miqdorida kreditorning aylanma kapitalini avanslaydi. Qolgan 10-30 foizi sotib oluvchi tomonidan mahsulotlar bo'yicha komission va foiz xarajatlari chiqarilgan holda qarzni qoplab bo'lgandan so'ng kreditor hisobiga kelib tushadi	Diskont summasini chegirgan holda forfeyter qarzning jami summasini to'lab beradi
Faktor kreditorga bo'lgan regress huquqini o'zi bilan qoldirishi yoki bunday huquqdan voz kechishi	Forfeytor mahsulotlar eskportida valyuta va siyosiy risklar bilan birga boshqa barcha to'lovlarni amalga oshmasligi bilan bog'liq

mumkin, lekin bunday holatda mahsulotlar eksportida siyosiy va valyuta risklariga eksportyor duchor bo'ladi	risklarni o'z zimmasiga oladi
Operatsiya kreditor (mijoz)ga sug'urta, yuridik, sotish, reklama, axborot-targ'ibot, buxgalteriya va boshqa xizmat ko'rsatish turlari bilan boyitilishi mumkin	Qo'shimcha xizmat ko'rsatish mo'ljallanmaydi
Faktorga faktoring aktivlarini qayta sotish imkoniyati mavjud emas	Ikkilamchi bozorda forfeytor tomonidan forfeyting aktivlarini qayta sotish mumkin
Uchinchi shaxs kafolati talab etilmaydi	Uchinchi shaxs kafolati yoki aval talab etiladi
Mavjud pul talabnomalari yoki pul talabnomalaridan chegirmalar shartnomada aniq ko'rsatilgan holda, kelajakda paydo bo'ladigan talabnomalar orqali kreditlanadi	Mablag'larni jamlash maqsadida va savdo bilan cheklanmaydigan boshqa maqsadlarni amalga oshirish uchun chiqarilgan moliyaviy vekseldan chegirma orqali kreditlanadi

Faktoringga nisbatan forfeyting bir qator afzalliklarga ega.

– faktoring qisqa muddatli moliyalashtirishda (90 kundan 180 kungacha bo'lgan oraliqda) foydalaniladi. Bunda valyutalar miqdori nisbatan kam bo'ladi va ekportyor uchun risk yuzaga keladi (ya'ni moliya institutlari odatda qarzning 80 %gacha bo'lgan qismini qabul qilishadi va importyorning to'lov qobiliyati bo'lmaganda ekportyordan regress huquqini saqlashni talab qiladi);

– faktoring forfeytingdan ko'ra qimmatroq hisoblanadi. Ya'ni faktoringni foiz stavkasi forfeytingli moliyalashtirish shaklidan odatda yuqori bo'ladi;

– faktoring operatsiyasidan farqli ravishda forfeytingda bank to'liq muddat bilan jami summani veksell ko'rinishida barcha tijorat risklari bilan birga va regress huquqsiz o'z zimmasiga oladi. Bu esa eksportyor uchun ko'proq foydali hisoblanadi.

Forfeyting ham faktoring kabi debitorlik qarzlarini sotish operatsiyasi hisoblanadi. Shunday bo'lsada, ular orasida bir qator farqlar mavjud.

Forfeyting operatsiyasining mohiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

– sotuvchi xaridorga to'lov muddatini uzaytirishga imkon bergan holda sotib oluvchidan qarz tilxati (veksel)ni yozib berishini talab qilishi mumkin. Majburiyatlarni bajarish muddati kelganda veksell bo'yicha sotib oluvchi hech qanday mojarosiz to'lovlarni olish huquqiga ega bo'ladi. Muddati uzaytirilgan to'lovlar bo'yicha veksell aylanma veksell hisoblanadi. Riskni kamaytirish uchun sotuvchi veksell bo'yicha majburiyatlarni bajarish uchun uchinchi shaxs kafolatini talab qilishi mumkin. Vekselda uchinchi shaxs kafolati **aval** deb nomlanadi va bunday veksellar avallangan veksellar

hisoblanadi. Veksel o'z xususiyatiga ko'ra kuponsiz (davriy foiz to'lovi bo'lmagan) obligatsiyalar turkumiga kiritish mumkin. Vekselni ixtiyoriy vaqtda unga yozgan holda uchinchi shaxsga (forfeytorga) sotish mumkin. Vekselni qayta yozib uzatuvchi **indossament** hisoblanadi. Vekselni sotgan holda uning egasi qarzni talab qilish huquqini forfeytorga beradi. Shunday qilib, tovarlarni yetkazib beruvchi vekselni sotgan holda to'lov muddati kelgunga qadar mablag'larni olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

– vekselni sotishda uning egasi komission xarajatlarni to'lamaydi. Vekselning nominal qiymatidan forfeytor tomonidan uning egasiga taqdim etiladigan chegirma hisobiga amalga oshiriladi. Bu chegirma “diskont” deb yuritiladi. Uning hajmi bitimni tuzuvchi tomonlar bilan kelishilgan holda o'rnatiladi. Bunda pul bozoridagi foiz stavkalar va risklar hisobga olinadi.

Faktoring operatsiyalari debitorlik qarzlarini o'z vaqtida so'ndirolmaslik va ularni kreditlash manbalarining cheklanganligi oqibatida doimiy moliyaviy qiyinchiliklarga duchor bo'luvchi kichik va o'rta biznes korxonalari uchun samarali bo'ladi. Bu usul bunday korxonalarga qo'shimcha elementlari, ya'ni buxgalteriya, axborot-targ'ibot, reklama, sotish, yuridik, sug'urta va boshqa xizmatlarni taqdim etishi bilan ham ma'qul hisoblanib, ularni ishlab chiqarish faoliyatini rag'batlantiradi va ish haqi xarajatlarini qisqartirish imkonini beradi.

Forfeyting operatsiyasi uzoq muddatli va qimmat loyihalarni amalga oshirishga pul mablag'larini to'plash uchun yirik korxonalarga samaraliroq hisoblanadi.

8.4. Investitsiya loyihalarni uzoq muddatli xalqaro kreditlash

Xalqaro uzoq muddatli kreditlashning zamonaviy shakli loyihalarni moliyalashtirish hisoblanadi. “Loyihalarni moliyalashtirish” atamasida investitsion loyihalarni kreditlash haqida so'z boradi.

Loyihalarni moliyalashtirishda bank tomonidan baholash obyekti quyidagilar bo'ladi:

- investitsion loyiha;
- loyiha kreditini ta'minlash (loyiha kompaniyasining aktivi, garov va kafolati).

Loyihalarni moliyalashtirishni tashkil etuvchi bank investitsion siklning o'zaro bog'liq bo'lgan quyidagi oltita bosqichini ajratib ko'rsatadi:

- 1) qo'yilmalar obyektni izlash;
- 2) loyiha riski va rentabelligini baholash;
- 3) kreditlash tizimini ishlab chiqish;
- 4) loyihani moliyalashtirish ishtirokchilari bilan shartnomalarni tuzish;
- 5) kreditlarni to'liq so'ndirilguncha ishlab chiqarish, tijorat va moliyaviy dasturlarni bajarilishi ustidan nazorat;

6) loyihaning moliyaviy natijalarini baholash va ularni mo'ljallangan ko'rsatkichlar bilan taqqoslash.

Yirik banklarning "Loyihalarni moliyalashtirish" bo'limi xodimlari tarkibiga muhandislar ham faoliyat yuritadi. Loyihaning texnik-iqtisodiy ta'minotini baholash va uni amalga oshirish variantlarini hisob-kitob qilish uchun bank mijozlardan komissiya tarkibiga mustaqil ekspertlarni jalb etadi.

Loyihalarni moliyalashtirish tamoyillari. Jahon amaliyotida loyihalarni moliyalashtirish bo'yicha umumiy tan olingan asosiy tamoyillar sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin:

Birinchidan, odatda uch xil variant bo'yicha qiyosiy tahlil amalga oshiriladi: loyiha ta'minotchisi, bankning pessimistik ssenariyi, mustaqil ekspertlar tomonidan tayyorlangan asosiy variant.

Ikkinchidan, kredit odatda tasdiqlangan loyihani amalga oshirish uchun loyiha kompaniyasi tomonidan taqdim etiladi. Shuningdek, loyiha kompaniyasining balansida olingan kredit aks ettiriladi.

Uchinchidan, loyihalarni moliyalashtirishda bank dastlabki e'tiborini risklarni baholash, xarajatlarni (smetani) qisqartirish, kreditlash manbalari, loyihaning moliyaviy va iqtisodiy samaradorligini aniqlash maqsadida investitsion loyihani tahlil qilishga qaratadi.

To'rtinchidan, umumtan olingan tamoyillardan biri mijozning mas'uliyati cheklanganligi hisoblanadi. Bu tamoyilning mohiyati shundaki, bank faqat joriy loyihani amalga oshirishdan olingan daromadlar hisobiga kreditni qoplashni talab qilishi mumkin. Ishlab chiqarish ma'lum loyihaviy quvvatga (odatda 75%ga) yetganligi tasdiqlangandan va mijoz bilan bankning kredit shartnomasida ko'rsatilgan texnik sinovdan o'tgandan so'ng ushbu tamoyil kuchga kiradi. Qarzdor (konsessioner-kompaniya) bankka real qiymatga ega bo'lgan o'z mulkining barchasini, ya'ni bino, asbob-uskunalar, bankdagi hisobvarag'i, filiallarning aksiyalarini (ushbu konsessiya¹⁵ predmeti hisoblanganlar bundan mustasno) garovga beradi. Odatda "almashtirish huquqi" kreditor tomonidan qarzdorni to'lovga noqobil deb e'lon qilenganda kuchga kiradi.

Beshinchidan, kreditni so'ndirishni qo'shimcha ta'minoti bo'lib, loyihaning quyidagi garov ta'minotchilari hisoblanishi mumkin.

– to'lov kafolati – kafolatli holat yuzaga kelganda bankka ma'lum bir summami muqarrar o'tkazilishi bo'yicha majburiyat;

– loyihani tugatish kafolati loyihani amalga oshirishni rad etmagan holda homiy (ta'minotchi)lar majburiyatini ham o'z ichiga oladi;

¹⁵Yer, kon, korxon va boshqalardan foydalanish uchun davlat bilan ayrim tadbirkor yoki firma o'rtasida tuziladigan shartnoma. Kontsessioner – konsessiya egasi, konsessiyachi.

– loyihani amalga oshirish bilan shugʻullanuvchi barcha firmalarning garov taʼminotlari. Bank garov taʼminot shartlari toʻgʻrisida homiy va firma oʻrtasidagi shartnomani soʻrashi mumkin;

– loyihani amalga oshiruvchi firma yoki homiy – taʼminotchining maʼlum bir summadagi bank kreditorga qoʻygan depoziti qoʻshimcha garov taʼminoti boʻlishi mumkin.

Oltinchidan, kreditlanadigan obyektдан foydalanilayotganda paydo boʻlgan riskni bank oʻz zimmasiga oladi. Kreditni toʻliq soʻndirish muddatigacha boʻlgan davrda tijorat riskidan oʻzini sugʻurtalagan holda bank firmalarni isteʼmol mahsulotlari bilan shartnomalar tuzishini talab qiladi. Bank yuqori riskni yuqori marja orqali qoplaydi.

Yettinchidan, loyihalarni moliyalashtirish boʻyicha moliyaviy montaj operatsiyalarida kredit liniyalarining mos qismlari (transhlari) doirasida foiz stavkalar bilan bir qatorda kreditlarni taqdim etishning turli shart-sharoitlari koʻrib chiqiladi. Loyihalarni amalga oshirishda xususiy va qarz mablagʻlarining oʻzaro nisbati tarmoqlarga bogʻliq ravishda turlicha (odatda 20:80, 30:70; mehmonxona biznesida 40:60 esa nisbatda) boʻladi. Qarzdorning mablagʻlarini jalb etish muddat oxirida asosan qarz mablagʻlar hisobiga amalga oshirgandan koʻra, loyihaga bogʻlangan holda boʻladi ayniqsa dastlabki bosqichda.

Sakkizinchidan, kreditlash obyektini baholashda bank asosiy qarzga va kredit foiziga kutilayotgan (xarajatlar hisobdan chiqarilgan) sof tushumlar nisbatini tahlil qiladi. Ushbu taʼminlash koeffitsiyenti odatda 1,3 dan, baʼzan tarmoq xususiyati (masalan ximiya-neft tarmogʻida 2 dan) va risk darajasiga qarab 1,8 dan kam boʻlmasligi lozim.

Toʻqqizinchidan, kreditni soʻndirish bosqichma-bosqich, ketma-ket amalga oshiriladi. Uning grafigi loyihaning foydalanish davriga bogʻliq boʻladi.

Loyihalarni moliyalashtirishdagi risklarni pasaytirishning anʼanaviy usullaridan (masalan, ularni sugʻurtalashdan) tashqari investitsion loyihani amalga oshiruvchi ishtirokchilar orasida ularni qayta taqsimlash usulidan foydalaniladi. Turli risklardan koʻrilgan zararlarning bir qismi yoki toʻliq summasi davlat yoki davlat mulki ishtirok etgan eksport kreditlarini sugʻurtalash boʻyicha agentliklar, shuningdek, Jahon banki tarkibidagi Investitsiyalarni kafolatlovchi koʻp tomonlama agentlik (IKKA) kabi xalqaro tashkilotlar tomonidan qoplab berilishi mumkin.

Venchurli moliyalashtirish. U yuqori riskli loyihalarni moliyalashtirish uchun maxsus tuzilgan venchurli biznes fondidan amalga oshiriladi. Bunday loyihalar yangi mahsulotlar va texnologiyalarni ishlab chiqarishga moʻljallangan boʻlib, bu esa, oʻz navbatida venchurli moliyalashtirish tijorat (bozor) va ilmiy-texnik xususiyat kasb etuvchi risklarga duchor boʻlishi mumkinligini bildiradi.

Davlat loyihalarni moliyalashtirishni ragʻbatlantirish uchun loyiha mahsulotlariga (masalan elektr energiyaga) egalik qilish boʻyicha uzoq muddatli shartnomalarga bevosita yoki bilvosita kafolatlar berib qoʻllab-quvvatladi, xoʻjalik faoliyatini amalga oshirish huquqi boʻyicha loyiha kompaniyasiga konsessiyalarni taqdim etdi. **Konsession shartnomalar asosida loyihalarni moliyalashtirish** risklarni ayniqsa, siyosiy riskni kamaytiradi, bitim ishtirokchilariga umumiy kafolatlarni taqdim etadi.

Loyihalarni moliyalashtirish shaklidagi xalqaro operatsiyalarning geografik taqsimoti xorijiy investitsiyalar boʻyicha mamlakat qonunchiligiga, qarz oluvchi mamlakatidagi investitsion muhitga va loyihadagi risklar sugʻurtasiga bogʻliq. Jahonda loyihalarni moliyalashtirish shaklida investitsiyalarni jalb etishda rivojlanayotgan mamlakatlar yetakchilik qiladi.

Risk darajasi yuqori boʻlgan loyihalarni moliyalashtirishda kreditor oʻzining asosiy eʼtiborini loyihani amalga oshirish nazoratiga qaratadi. Bu vazifani kreditorning oʻzi yoki alohida taklif etilgan muhandis (injiniring) kompaniya (loyiha kuzatuvchisi) amalga oshiradi.

Loyihani amalga oshirish yuzasidan *nazorat xarajatlari investitsion loyiha umumiy hajmining qariyb 5 foizini yoki undan ham koʻproq qismini tashkil etishi* mumkin.

Xalqaro moliyaviy tashkilotlar va mintaqaviy rivojlanish banklari (XTTB, XMK, ETTB va boshqalar) ham loyihalarni moliyalashtirish bilan shugʻullanadilar. Xalqaro konsorsium (sindikatsiya) banklari tomonidan rollover asosida beriladigan yevrokreditlar loyihalarini moliyalashtirish manbasi hisoblanadi.¹⁶ Xalqaro sindikatlashgan kreditlarning qariyb 1/5 qismi loyihalarni moliyalashtirishga toʻgʻri keladi.

Loyihalarni moliyalashtirishda albatta **yirik bank ishtirok etishi** lozim. Yuqori mavqe, investitsion loyihalar ekspertizasi boʻyicha tajribali mutaxassislar va yetarlicha kredit mablagʻlariga ega boʻlgan birinchi darajali tijorat banklariga loyihalarni kreditlash boʻyicha arizalar koʻp beriladi. Investitsion loyihani baholashda, kredit shartnomasini ishlab chiqishda va kreditni berishda tashkilotchi-bank komission foydaga (mukofotga) ega boʻladi.

1980–1990-yillar oraligʻida bank-tashkilotchining qarzdorga boʻlgan talablarini boshqa, yaʼni **kreditni sekyuritizatsiyalash** usuli (berilgan kredit taʼminoti asosida qimmatli qogʻozlarni chiqarish) orqali investorlar orasida joylashtirish yoʻli amaliyotda keng qoʻllanildi. Investitsion banklar yordamida trast-kompaniyalar investorlar orasida qimmatli qogʻozlarni joylashtiradi. Qarzdordan qarzni soʻndirish uchun tushgan mablagʻlar

¹⁶Oʻrta va uzoq muddatli rollover kreditor LIBOR stavkasi oʻzgarishini hisobga olgan holda maʼlum bir davriy oraliqlar (1,3,6,12 oylik) boʻyicha taqdim etiladi. Bank-kreditor kreditning toʻliq muddati davomida yoki loyihani amalga oshirishning asosiy bosqichlarida qatʼiy belgilangan marja yoki mukofotni oladi. Obyektni investitsiyalash bosqichida yuqori, foydalanishga topshirilgandan keyingi davrda esa kichik marja oʻrnatilgan boʻlishi mumkin.

qimmatli qog'ozlarni qayta sotib olish fondiga o'tkaziladi. Investitorlar muddati tugagan qimmatli qog'ozlarni so'ndirish uchun topshiradilar. Sekyuritizatsiyani amalga oshirish bo'yicha nazoratni trust-kompaniya yuritadi.

Investitsion loyihalarni amalga oshirish uchun qimmatli qog'ozlar emissiyasi orqali sanoat korxonalariga mablag'larni jalb etishda *investitsion banklar* asosiy rol o'ynaydi. Investitsion bank emitent kompaniya rahbariyati bilan birgalikda jalb etilishi lozim bo'lgan mablag'lar summasini, qimmatli qog'oz turini va emissiya tartibini, ularni joylashtirish muddati va usullarini aniqlaydi. Emitent kompaniya va investitsion bank o'zaro anderraying shartnomasi (underwriting agreement)ni tuzadi. Natijada, investitsion bank emitentdan qimmatli qog'ozlarni sotib oladi va bozordagi diler yoki qimmatli qog'ozlarni joylashtiruvchi agent sifatida ularni investorlarga sotadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda loyihalarni moliyalashtirish odatda davlat bilan tuziladigan konsessiya shartnomalariga asoslanadi.

Loyihalarni moliyalashtirish bo'yicha moliyaviy maslahat berish bank faoliyatining yangi shakliga aylandi. Maslahatchi banklar quyidagi xizmatlarni ko'rsatishdi:

- investitsion loyihalarni baholash, tanlash va qidirish;
- loyihaning texnik-iqtisodiy hujjatlarini tayyorlash;
- loyihani moliyalashtirish tartibini ishlab chiqish, bank, fond va boshqa institutlar bilan loyihalarni moliyalashtirishga ishtiroki yuzasidan dastlabki muzokaralarni olib borish;
- loyiha bo'yicha hujjatlar paketini tayyorlash (tovar va xizmatlarni sotish bo'yicha dastlabki kelishuv ham hisobga olinadi);
- konsorsium (sindikati)ni tuzish to'g'risidagi shartnoma, kredit shartnomasi va boshqalar bo'yicha muzokaralar o'tkazishga va ularni imzolatishga yordam berish.

Loyihalarni moliyalashtirish amaliyoti mamlakatimizda rivojlanib bormoqda. O'zbekistonda loyihalarni moliyalashtirishning alohida elementlari asosan xalqaro moliya institutlari va mintaqaviy banklar (XTTB, OTB, ITB va boshqalar) operatsiyalarida namoyon bo'ladi. Loyihalarni moliyalashtirish faoliyati bilan shug'ullanuvchi Respublikamizning yirik tijorat banklarida mazkur faoliyat bilan shug'ullanuvchi bo'lim va boshqarmalar tashkil etilgan, loyihalarni tahlil qilish bo'yicha mutaxassislarning malakalari doimiy ravishda oshirib boriladi, investitsion loyihalar portfeli, shu jumladan moliyaviy vositachi sifatida xalqaro moliyaviy institutlar operatsiyalariga ishtirok etgan holda shakllantirilgan. Banklar uzoq muddatli kreditlarni berishda dastlab o'z e'tiborini yuqori likvidli garov ta'minotiga qaratadi. Shuningdek, ular moliyalashtirishga taqdim etilayotgan loyihani ilg'or xorij tajribalari orqali har tomonlama chuqur ekspertizadan o'tkazadilar.

8.5. Xalqaro kreditning valyuta-moliyaviy va to'lov shartlari

Kredit va to'lov valyutasi, kredit summasi, muddati, foydalanish hamda so'ndirilish shartlari, qiymati, ta'minot turi, xavf-xatarlarini sug'urtalash usullari xalqaro kreditning shartlarida ko'rib chiqiladi.

Kredit va to'lov valyutasi. Xalqaro kredit munosabatlarida kredit berilayotgan valyuta katta ahamiyatga ega bo'lib, bu holat inflyatsiya va valyutaning barqarorlik darajasiga uzviy bog'liq.

Kredit valyutasini belgilashda quyidagi omillar e'tiborga olinadi:

- valyuta barqarorligi;
- foiz stavkasining darajasi;
- xalqaro hisob-kitoblar shakllari;
- inflyatsiyaning darajasi;
- valyutaning kursi va uning dinamikasi.

Kredit berilayotgan valyuta va to'lov valyutasi bir-biridan farq qilishi mumkin. Xalqaro kreditlarda milliy valyuta (qarz oluvchining yoki beruvchining milliy valyutasi), erkin ayirboshlanadigan valyuta (AQSh dollari, Yaponiya iyenasi, Buyuk Britaniya funt sterlingi, yevro va h.k.) va xalqaro pul birliklaridan (SDR) foydalaniladi.

To'lov valyutasi kredit valyutasi bilan bir turda bo'lmasligi mumkin. Masalan, kreditor valyutasida taqdim etilgan "yumshoq" qarzar qarz oluvchining milliy valyutasida yoki ushbu mamlakatning an'anaviy eksport tovarlari bilan so'ndiriladi.

Kreditning summasi (limiti) qarz oluvchiga tovar yoki pul shaklida taqdim etilgan ssuda kapitalining bir qismidir. Firma kreditining summasi tijorat shartnomasida qat'iy belgilanadi. Bank kreditining summasi (kredit liniyasi) kredit bitimi yoki (odatda qisqa muddatli kredit operatsiyasida) turli aloqa vositalari orqali belgilanadi. Shartlari bo'yicha o'zaro farqlanuvchi bir yoki bir nechta transh (ulush)lar ko'rinishida ham xalqaro kreditdar taqdim etilishi mumkin. Xalqaro amaliyotda eksport qilinayotgan mashina va asbob-uskunalar qiymatining odatda, qariyb 85 foizi kredit orqali qoplanadi. Qolgan qismi esa importyorning eksportyorga bergan kafolati, bo'nak yoki naqd to'lovlar orqali amalga oshiriladi.

Xalqaro kreditning muddati bir qancha omillar ta'sirida belgilanadi. Ularga kreditning maqsadi, kreditlarga bo'lgan talab va taklifning o'zaro nisbati, bitimning qiymati, milliy qonunchilik, kreditlash amaliyoti, davlatlararo kelishuv va boshqa omillar kiradi.

Kredit muddati jahon bozorida raqobat kurashining muhim vositasi hisoblanadi. Kreditning samaradorligini aniqlash maqsadida to'liq va o'rta muddatlar farqlanadi. To'liq muddat kreditdan foydalanish boshlanishidan u to'liq so'ndirilgungacha bo'lgan davriy oraliqni o'z ichiga oladi. To'liq muddat (T_m) tarkibi kreditdan foydalanish davri (F_d)dan, kreditning qoplash

muddatini keyinga qoldirishni nazarda tutuvchi imtiyozli davr (I_d)dan hamda asosiy va foiz bo'yicha qarzni qoplash davri (K_d)dan tashkil topadi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$T_m = F_d + I_d + K_d$$

Bank kreditidan farqli ravishda firma kreditidan foydalanish davri tovarlarni shartnoma bo'yicha yetkazib berish muddati bilan mos keladi. Bunda to'liq muddatning boshlanishi eksportyor tomonidan tovarlarning so'nggi guruhi (partiyasi) yetkazib berilgandan keyin, ya'ni shartnoma majburiyatlari bajarilganidan so'ng chiqargan trattalarini sotib oluvchi (importyor) tomonidan akseptlash sanasi bo'lib hisoblanadi. Kreditning imtiyozli davri tijorat bitimlarida va butlovchi qismlardan tashkil topgan jihozlarni yetkazib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ushbu holatda uni so'ndirish muddati sotib olingan jihozlarni ishga tushirish sanasigacha uzaytirilishi, ya'ni, aniqrog'i ushbu sanadan asosiy qarzni so'ndirish boshlanishi mumkin.

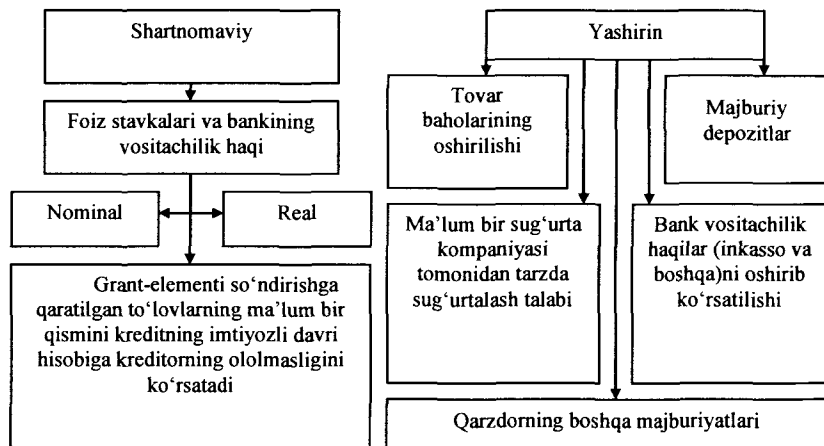
Imtiyozli davr davlat tomonidan kafolatlanadigan uzoq muddatli xalqaro banklararo kreditlarda, konsorsial (sindikat) yevrokreditlarda, mashinalar, jihozlar, sanoat komplekslarini yirik partiyalar bilan (guruhlarda) sotishda, investitsiya loyihalarini xorijda amalga oshirilishida keng qo'llaniladi. Bunda imtiyozli davr mahsulot yetkazib berilganidan yoki investitsion loyiha qurilishi amalga oshirilganidan keyingi bir necha yillarni qamrab oladi.

Kredit bahosi. Kredit bahosining kelishilgan (shartnomaviy) va yashirin elementlari farqlanadi (8.2-rasmga qarang). Kelishilgan ya'ni shartnomalar bilan asoslangan kredit bahosi xarajatlari asosiy va qo'shimcha elementlarga bo'linadi. Kredit bahosining asosiy elementlariga qarzdor tomonidan kreditorga bevosita to'lanadigan summalar, ya'ni foiz to'lovlari, garovni rasmiylashtirish lilan bog'liq shuningdek, komission xarajatlar kiradi. Qo'shimcha elementlar qarz oluvchi tomonidan uchinchi shaxslarga (masalan, kafolat uchun) to'lanadigan summalarni o'z ichiga oladi.

Asosiy foizga ustama ravishda (kreditning summasi va muddatiga ko'ra) maxsus va yakka tartibda (kreditning summasi va muddatidan qat'iy nazar) bankning vositachilik haqi undiriladi. O'rta va uzoq muddatli kreditlar bo'yicha esa ssudani taqdim etish majburiyati hamda mablag'lar zaxirasi (odatda 0,2–0,75%) uchun vositachilik haqlari undiriladi. Bank konsorsiumi yoki sindikati tomonidan kredit operatsiyalarini amalga oshirishda qarz oluvchi menejer-bankka boshqaruv xizmatlari uchun (kredit summasining 0,5%gacha) yakka tartibdagi vositachilik haqini, telefon aloqasi xizmatini hamda qo'shma moliyalashtirishga ishtiroklari uchun boshqa banklarga (0,2–0,5%) ham belgilangan me'yorda haq to'laydi. Vositachilik haqlarining quyidagi turlari farqlanadi:

- muzokaralar uchun vositachilik haqi (negotiation fee);
- boshqaruv uchun vositachilik haqi (management fee);

- ishtirok uchun vositachilik haqi (participation fee);
- agentlik uchun vositachilik haqi (agency fee);
- zarur bo'lgan mablag'lar (mablag'larni zaxiralanganligi uchun kreditor mukofoti)ni qarz oluvchi ixtiyoriga taqdim etish majburiyati (ya'ni mablag'lar zaxirasi) uchun vositachilik haqi. Kredit shartnomasini tuzish sanasidan boshlab, kredit summasidan to'liq foydalanilguncha to'lanadi (commitement fee).

8.2-rasm. Kredit bahosining elementlari

Xalqaro kredit mamlakatlar ichki kreditidan farqli ravishda rivojlanib, xalqaro kreditning “bahosi” yetakchi kreditor davlatlar, birinchi navbatda AQSh, Yaponiya, Germaniyaning foiz stavkalariga asoslanadi. Biroq ssuda foiziga ta'sir ko'rsatuvchi omillar turli-tumanligi sababli milliy stavkalar darajalari orasida farq paydo bo'ladi.

XX asrning 70-yillarida qat'iy belgilangan foiz stavkalari bilan bir qatorda bozordagi pulga bo'lgan talab va taklifga muvofiq o'zgarib turuvchi erkin suzuvchi foiz stavkalar paydo bo'ldi. Erkin suzuvchi foiz stavka asosida taqdim etiladigan kredit muddatining bir qismi (odatda 3-6 oy) mobaynida foiz stavkasi qat'iy, o'zgarmas qilib belgilansa, mazkur davr *foiz davri* deb yuritiladi.

Foiz stavka darajasini belgilovchi asosiy omillar tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- qarz oluvchi mamlakatidagi valyuta-moliyaviy, iqtisodiy va siyosiy holat;
- risklarning xususiyatlari;
- kredit manbalari;
- kredit bahosini tartibga solish to'g'risidagi xalqaro kelishuvlar;

- foiz stavkasining turi (suzuvchi, qat’iy belgilangan, aralash);
- raqobatdosh bo’lgan takliflarning mavjudligi;
- kreditning muddati;
- inflyatsiya sur’ati;
- kreditning tijorat operatsiyalari bilan bog’liq yoki bog’liq emasligi;
- jahon va milliy ssuda kapitallari bozorlarining holati;
- qarz oluvchi va kreditorning tijorat mavqei va moliyaviy holati;
- kredit ta’minotining sifati;
- kredit bo’yicha sug’urta qoplamasi (kafolat)ning mavjudligi;
- kreditdan kelishilgan muddatda foydalanish bo’yicha qarz oluvchining qat’iy majburiyatlarini mavjudligi;
- tijorat bitimiga nisbatan kredit shartnomasining tuzilish vaqti;
- shartnomaning summasi;
- kredit va to’lov valyutasi;
- valyuta kursining dinamikasi va boshqalar.

Haqiqiy (real) foiz stavkasi. Ma’lum bir davrdagi nominal foiz stavkasidan inflyatsiya sur’ati hisobdan chiqarilsa yoki ayirib tashlansa haqiqiy (real) foiz stavkasi paydo bo’ladi. Agarda pullarning qadrsizlanish darajasi nominal stavka hajmidan yuqori bo’lsa, unda haqiqiy (real) foiz stavkasi manfiy ifodaga ega bo’ladi. Milliy foiz stavkalar darajalarining tenglashishi nafaqat mamlakatlar o’rtasidagi qisqa muddatli kapitallar harakati oqibatida, balki valyuta kurslari dinamikasiga bog’liq holda ham yuzaga keladi.

Amaliyotda yevrokreditlar bo’yicha xalqaro foiz stavkalari foydalaniladi. Odatda Londondagi LIBOR omonatlar foiz stavkasidan 1/8 punktga yuqori va yakuniy qarz oluvchiga taqdim etiladigan kredit foiz stavkasidan 1/2 punktga past bo’ladi. Jahonning boshqa moliyaviy markazlarida ham LIBORga o’xshash foiz stavkalari qo’llaniladi, ya’ni Tokioda – TIBOR, Frankfurt-Maynada – FIBOR, Parijda – PIBOR, O’zbekistonda – O’ZIBOR va boshqalar.

Kredit bahosining yashirin elementlariga kredit olish va undan foydalanish bilan bog’liq kredit bitimida qayd etilmagan xarajatlar kiradi. Kredit bahosining ayrim elementlarini (ahamiyati katta bo’lsa ham) pul bilan o’lchashning iloji yo’q. Masalan, ularga xorijiy firma yoki qarz oluvchi mamlakat ustidan nazoratni o’rnatish bilan bog’liq xarajatlarni kiritish mumkin.

Xalqaro kreditning muhim tamoyillaridan biri bo’lib uning **ta’minoti** hisoblanadi. Xalqaro kredit ta’minotning asosiy turlariga quyidagilar kiradi:

- maqsadli jamg’arma hisobvaraqlarning ochilishi;
- aktivlar garovi;
- shartnoma bo’yicha huquqlarni kredit bo’yicha kafolatchi-uchinchi shaxs vakolatiga o’tkazish shartlari va boshqalar.

Xalqaro kreditlarning ta'minot turlarini ikkiga ajratish mumkin, ya'ni moliyaviy-tovar ta'minot va yuridik (huquqiy) ta'minot. **Xalqaro kreditlarning moliyaviy-tovar ta'minoti** quyidagilarda o'z aksini topadi:

– qarz oluvchi ta'sischisi (yuqori tashkilot)ning kredit to'lovi bo'yicha kafolat berishi;

– mijozning tovar-moddiy qimmatliklari, hisobvarag'idagi mablag'lari va boshqa aktivlari (shu jumladan bank krediti orqali to'lab egalik qilingan aktivlar) garovi;

– mijozga taqdim etilgan kreditni sotuvchining banki tomonidan 100 foiz qayta moliyalashtirish;

– qarz oluvchining milliy valyuta hisobraqamini blokirovka qilish va undagi mablag'larni xorijiy valyutaga sotish orqali tushgan mablag'lardan kreditni so'ndirishga foydalanish huquqini bankka taqdim etish. Shuningdek, bank tomonidan mijozga berilgan kafolatni ta'minlash va to'lovlarni amalga oshirish uchun mijoz o'z bankiga hisobvarag'ini blokirovka qilish huquqini taqdim etishi. Bu esa:

– ta'sischilarning valyuta tushumlarida eksportdan olingan daromadlarni kamaytirish orqali ko'rsatiladi;

– hukumat yoki uning vakolatli organini to'lov bo'yicha kafolati.

Kreditning yuridik ta'minoti esa quyidagilarda namoyon bo'ladi:

– huquqshunosning xulosasi;

– kreditor-bank qarzdorni majburiy sug'urtalatishi;

– eksport va import litsenziyalari (kvotalari), kreditni jalb (taqdim) etishga litsenziya, xorijda hisobvara q ochishga litsenziya;

– “xatti-harakatlariga tegishli xulq-atvor”, siyosiy xatarlar va boshqalarni qoplash kafolati;

– qarz oluvchini majburiy to'lovlardan vaqtinchalik (kreditni so'ndirish boshlanguncha) ozod etish (valyuta tushumlarining bir qismini o'zida saqlab qolish), soliq va boshqa imtiyozlar berish.

Shunday qilib, xalqaro kreditning valyuta-moliyaviy shartlari iqtisodiyot, jahon va milliy ssuda kapitallari bozorlarining holatiga bevosita bog'liqdir.

Nazorat savollari

1. Xalqaro kredit nima?
2. Xalqaro kreditning qanday tamoyillarini bilasiz?
3. Xalqaro kredit iqtisodiyotda qanday funksiyalarni bajaradi?
4. Kredit diskriminatsiyasi deganda nimani tushunasiz?
5. Xalqaro kreditning qanday shakllarini bilasiz, ular to'g'risida alohida-alohida gapirib bering?

6. Xalqaro kreditlarning faktoring va forfeyting shakllarini amalga oshirish mexanizmini, ularning bir-biridan farqli jihatlarini aytib bering?

7. Tashqi iqtisodiy faoliyatni uzoq muddatli moliyalashtirishning qanday usullarini bilasiz?

8. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish qanday tamoyillar asosida amalga oshiriladi?

9. Lizing nima va uning qanday shakllari mavjud?

10. Xalqaro kreditning qanday valyuta-moliyaviy shartlari bor?

9-BOB. XORIJIY INVESTITSİYALARNI JALB ETISHDA MOLİYAVIY INSTITUTLARNING ROLI

- 9.1. Xorijiy investitsiyalarning mohiyati va turlari
- 9.2. Investitsiya muhiti va uning milliy iqtisodiyotdagi o'rni
- 9.3. Investitsiya muhitiga ta'sir etuvchi omillar
- 9.4. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishning milliy iqtisodiyot uchun ahamiyati

9.1. Xorijiy investitsiyalarning mohiyati va turlari

Xorijiy investitsiyalar – bu chet el investorlari tomonidan yuqori darajada daromad olish, samaraga erishish maqsadida mutloq boshqa davlat iqtisodiyotining, tadbirkorlik va boshqa faoliyatlariga safarbar etadigan barcha mulkiy, moliyaviy, intellektual boyliklaridir. Chet el investitsiyalari ichki investitsiyalardan farqli holda tashqi moliyalashtirish manbaiga kiradi. Ular milliy iqtisodiyotga chetdan, ularning kelishini rag'batlantirgan holda jalb qilinadi. Xorijiy investitsiyalarni ichki investitsiyalardan farqli jihatlaridan biri, ularni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan qo'shimcha uch guruhga ajratilgan barcha risklarni oldindan hisoblab chiqilishidir.

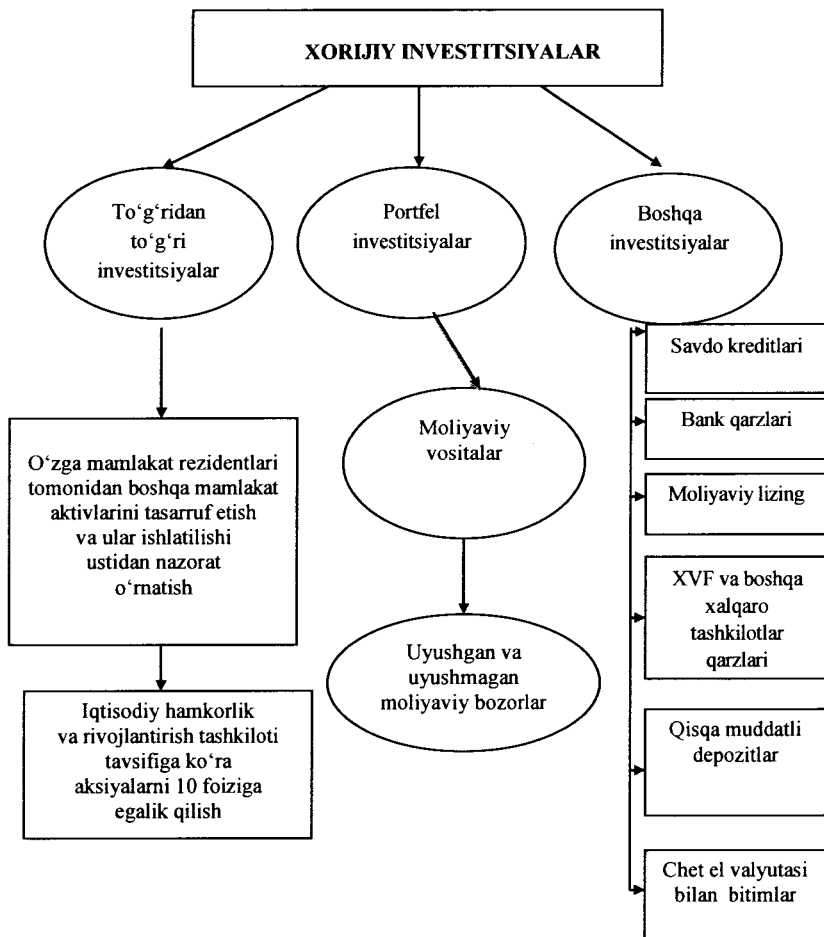
Xorijiy investitsiyalarni mulkchilik shakliga ko'ra xususiy, davlat, xorijiy va aralash investitsiyalarga tasniflash maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga xorijiy investitsiyalarni yo'nalish obyektiga qarab moliyaviy va real investitsiyalarga ham ajratish mumkin. Rivojlangan mamlakatlarda moliyaviy investitsiyalarning tarkibida asosiy o'rinni shaxsiy mulk egalari investitsiyalari tashkil etadi. Respublikamizda qimmatli qog'ozlar bozori esa faqatgina shakllanish bosqichida bo'lib, moliyaviy kapitalni sohalar o'rtasida taqsimlash funksiyasini deyarli bajarmayapti. Xorijiy investitsiyalarni ichki investitsiyalardan farqli jihatlaridan biri, ularni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan qo'shimcha uch guruhga ajratilgan barcha risklarni oldindan hisoblab chiqilishidir.

Xorijiy investorlar bilan qo'shma korxonalar tashkil qilish mamlakatga:

- yangi, zamonaviy texnika va texnologiyalarni respublika iqtisodiyotiga jalb qilish, ularni ishlab chiqarishga joriy qilish esa necha yillar davomida sifatsiz, xaridor talabiga javob bera olmaydigan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi eski texnikalardan tezroq qutilish imkonini beradi;

- yangi ish joylari tashkil qilish va aholining ishsiz qismini ish bilan ta'minlash, shu bilan birga xorijiy ilg'or boshqaruv tajribasini joriy qilish imkonini beradi va shu orqali mehnat unumdorligi oshiriladi;

- jahon bozorida raqobatlasha oladigan sifatli mahsulotlarni ishlab chiqarish va ularni eksport qilish evaziga mamlakatga qadri baland valyutalarning ko'proq kirib kelishini ta'minlaydi.

9.1-rasm. Investitsiyalarning tasniflanishi¹⁷

Yuqori texnik saviyadagi tayyor mahsulotlar ulushi oshirilishi quyidagi jihatlariga bog'liq: a) xorijiy mamlakatlardagi korxonalar o'rtasida operatsiya aloqalarining shakllanishiga ko'maklashish; b) yuqori texnologiya va ilm talab qiluvchi mahsulotlar ishlab chiqarilishi va ichki tizimi yaxshilanishiga xizmat qilish; d) eksportning intellektual mulk obyektlari litsenziyalarini hamda nou-xau shaklida texnik-tijorat sirlarini sotish, injiniring va lizing sohalarida xizmatlar ko'rsatish kabi turlarini rivojlantirish yo'li bilan respublikamizda erishilgan ilmiy-texnik yutuqlarining jahon xo'jaligi

¹⁷ Maqsudov F., Anorqulova I. O'zbekiston iqtisodiyoti uchun bevosita xorijiy investitsiyalar: ishlarning borishi va istiqbollari. //Bozor, pul va kredit. 5-son, 1997.6-b

aylanmasiga kirib borishini tezlashtirish; e) ilmiy ishlanmalarga, xususan, amaliy fan-texnologiyalar transferti sohasidagi ilmiy ishlanmalarga bozor yo'nalishini beruvchi shart-sharoit yaratuvchi innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlashning samarali tizimini ishlab chiqish; f) innovatsiya jarayonini davlat tomonidan va tijorat usulida qo'llab-quvvatlashning eng maqbul uyg'unlashuvi asosiy yo'llarini belgilab olish hamda ilmiy-texnik ishlanmalarni tijorat ahamiyatiga molik natijalar darajasigacha yetkazish; g) o'zbek olimlari-mutaxassislarining chet eldagi yetakchi institutlar, tashkilotlar va firmalar bilan hamkorligini kengaytirish va chuqurlashtirish; h) yuqori darajali marketing tadqiqotlari o'tkazish, tijorat va texnologiya menejmenti sohasidagi yutuqlarni o'rganish, xorijiy bozorlarning konyunkturasi, sig'imi hamda raqobatchilarning narx siyosati, kooperatsiya, qo'shma korxonalar tashkil etish bo'yicha hamkorlar qidirish yuzasidan tahliliy ma'lumotlarni o'rganish va h.k.

9.2. Investitsiya muhiti va uning milliy iqtisodiyotdagi o'rni

Xorijdan kapital qabul qiluvchi tomonidan investitsiya muhiti modelini ishlab chiqish har tomonlama asoslangan tashqi iqtisodiy aloqalarni aniqlab beruvchi vositadir. U orqali xorijiy investorga ta'sir ko'rsatuvchi omillar to'g'risida aniq tushunchalarga ega bo'lish, xorijlik investorlarning xulq-atvorini har tomonlama anglash va mamlakatdagi iqtisodiy holatni chuqurroq baholash imkoniyati paydo bo'ladi. Bu jarayonlarning barchasi respublikamizning boshqa davlatlar bilan dastlabki iqtisodiy munosabatlarini yo'lga qo'yish jarayonida chetdan kapitalni jalb qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy investitsiya ishtirokida amalga oshirilishi lozim bo'lgan loyiha va dasturlarni ishlab chiqishda nafaqat o'z manfaatlari bilan chegaralanmasdan investorning maqsad va imkoniyatlari bilan hisoblashish alohida e'tiborga loyiqdir.

Investitsiya muhiti tushunchasi o'zining murakkabligi va mukammalligi jihatidan makro- va mikroiqtisodiyot darajasida ko'rib chiqiladi. Makroiqtisodiyot darajasida u kapitalni qabul qiluvchi mamlakatdagi mavjud siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy holatlarni o'z ichiga oladi.

Makroiqtisodiyot darajasida yondashilganda xorijiy investitsiyalarga nisbatan davlat siyosati, xalqaro shartnomalar shartlarini bajarish xorijiy mulkni milliyashtirish, turli masalalar bo'yicha xalqaro shartnomalar tizimida ishtirok etish davlat boshqaruv tizimlarining mustahkamligi, siyosiy rahbariyatning muqarrarligi, davlatning iqtisodiyotga aralashish darajasi, iqtisodiy siyosatning mukammalligi, davlat apparatining ish samaradorligi, banklar tizimining takomillashuv darajasi, pul muomalasi va davlat byudjetining barqarorligi, davlatning ichki va tashqi qarzlari miqdori va boshqalar hal qiluvchi o'rinda turadi. Investitsiya muhitiga kapitalni qabul

qiluvchi mamlakatning qonunlarida aks ettirilgan to'g'ridan to'g'ri xarajatlar va xorijiy firmalarning faoliyatini chegaralovchi yoki taqiqlovchi omillardan tashqari, to'liq aniqlanmagan ba'zi bir qoidalar va muvofiqlashtirilmagan jarayonlarning mavjudligi salbiy ta'sir etadi.

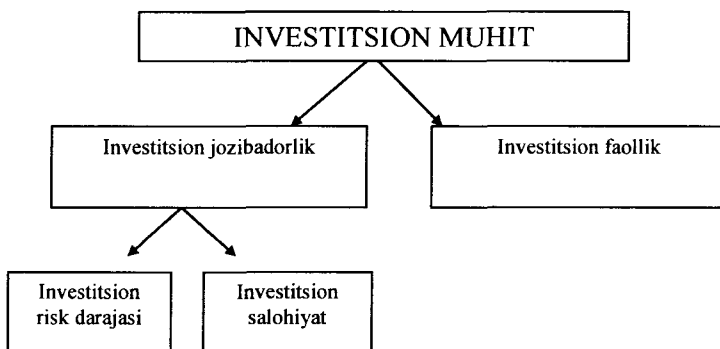
Davlat investitsiya siyosatini yuritishdan ko'zlanadigan maqsadlar qatoriga shuni kiritish kerakki, davlat doimiy ravishda investorlar uchun qulay investitsion muhit yaratishga harakat qilib kelmoqda. Investorlarning huquqlarini himoya etish va majburiyatlarini bajarishi ustidan nazorat olib bormoqda.

Investitsion muhit deganda, mamlakatning ma'lum bir hududiga kiritiladigan investitsiyalarning samaradorligini va xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy shart-sharoitlar majmuasi tushuniladi. Investitsion muhit holati yaratilgan huquqiy baza va uning asoslari, qonun hujjatlarining sifatli tuzilishi va ularga rioya qilinishi talab etiladi.

Investitsiya muhitini baholash jarayonida investor investitsiyalashning risk darajasini qanchalik ekanligini aniqlaydi. Investitsiya muhiti darajasi qanchalik yomon bo'lsa, investor o'z tadbirkorlik riskini shunchalik yuqori belgilaydi. Uning asosiy tashkil etuvchilari sifatida investitsion faollik, investitsion salohiyat va investitsion risk darajasini oluvchi investitsion jozibadorlik tushunchalari ko'rsatib o'tiladi.

Investitsion jozibadorlik – mamlakat, tarmoq yoki alohida olingan biror bir korxonaga investitsiyalarining daromadlilik, rivojlanish istiqbollari va investitsion risk darajasi nuqtayi nazaridan baholanishidir. Investitsion jozibadorlik investitsion salohiyat va investitsion risk darajasini shakllantiradigan ikki guruh omillarining bir vaqtda ta'sir etishi orqali aniqlanadi. Bu kabi ko'rsatkichlarga baho berish orqali investitsiyalarning maqsadga muvofiqliligini hamda jozibadorligini, investitsion risk darajasini aniqlash mumkin. Investitsion risk darajasi investitsion muhitga bevosita, to'g'ridan to'g'ri bog'liqdir.

Mikroiqtisodiyot darajasida investitsiya muhiti bir tomondan investor-firma va ikkinchi tomondan xorijiy investitsiyani qabul qiluvchi xo'jalik subyektlari, ya'ni sotuvchilar, sotib oluvchilar, banklar hamda kasaba uyushma va boshqa jamoat tashkilotlari o'rtasidagi ikkiyoqlama munosabatlarni aks ettiradi. Bu darajada investitsiya iqlimi umumlashirilgan baholar iqtisodiy, huquqiy va madaniy jabhalarda yaqqol ko'rinadi. Makro va mikroiqtisodiyot darajalari birgalikda yagona investitsiya muhitini tashkil etadi va potensial investorlar hamda kapitalni qabul qiluvchi tomonlarning bo'lajak munosabatlarini belgilab beradi.

9.2-rasm. Investitsion muhitni shakllantirish

Investitsiya muhiti obyekt kategoriyasi bo'lib, har bir alohida olingan vaqt doirasida investorlar uchun haqiqatda mavjud bo'lgan shart-sharoitlar majmuasini aks ettiradi. Lekin hozirgi sharoitda investitsiya muhiti faqat davlat organlari ta'siri ostida shakllanmoqda. Albatta, bu ishlarni amalga oshirishda jahon tajribasidan, jumladan xorijiy investitsiya bilan tashkil etilib, yuksak iqtisodiy ko'rsatkichlarga erishgan kompaniya va firmalar tajribasidan kengroq foydalanish kerak. Bu jarayonni amalga oshirishda milliy xususiyatlarni ham hisobga olish lozim.

Investitsiya muhiti makroiqtisodiyot darajasida ikki tomonlama, ya'ni investor va aniq davlat organlari, xo'jalik subyektlari o'rtasidagi munosabatlarda o'z aksini topadi. Investitsiya muhiti har qanday aniq vaqt uchun obyektiv holat bo'lib, kapital qo'yish uchun mavjud sharoitlarning majmuasini o'zida qamrab oladi. Lekin investitsiya muhiti davlat organlarining boshqarish faoliyati ta'sirida shakllanadi. Shuning uchun davlatning investitsiya siyosati eng asosiy omillardandir. Shu ma'noda har bir davlat kapital import qilishda o'zining aniq kapital qabul qilish tizimiga ega bo'ladi. Kapital qabul qilish tizimi bu xorijiy kapitalga nisbatan davlat siyosatining va qonunlarining, me'yoriy hujjatlarining majmuasidir. O'zbekistonda ham ishlab chiqarishga kapital qabul qilish tizimi yildan – yilga takomillashib bormoqda. Hozirda xorijiy investitsiyalarga bo'lgan munosabatda zamonaviy xalqaro xo'jalik aloqalari qoidalariga asoslangan holda qonun va qarorlar ishlab chiqilmoqda, shuningdek, xorijiy investitsiyalarning infratuzilmalari yaratilmoqda.

Davlat hokimiyatining ta'sirchanligi investitsiya muhitini aniqlovchi omillardan biridir. Shundan kelib chiqib, har bir kapital jalb qiluvchi mamlakat ma'lum bir investitsiya tizimiga egaligini ta'kidlash mumkin. Bu tizim huquqiy me'yorlar va muassasalardan iborat xorijiy investitsiyalarni qabul qilish tizimi va investitsiya muhitini o'z ichiga oladi. Xorijiy kapitalni

qabul qilish tizimi investitsiya muhitining komponenti bo'lib xizmat qiladi va unga nisbatan mustaqil ravishda tashkil etiladi. Chunki u investitsiya muhitini o'zgartirishga qodirdir.

Investitsiya muhiti – juda keng ma'noda ishlatiladigan tushuncha bo'lib, investor tomonidan hisobga olinadigan barcha muammolar va masalalarni o'z ichiga qamrab oladi. Investor tomonidan ma'lum bir davlatga investitsiya qilishning qulay va noqulay tomonlari baholanadi, shu bilan bir qatorda, o'z kapitalini kiritmoqchi bo'lgan mamlakat mafkurasi, siyosati, iqtisodiyoti va madaniyatiga katta ahamiyat beriladi. Investitsiya muhiti har tomonlama chuqur tahlil qilinishi asosida investitsiya riski aniqlanadi. Investitsiya muhiti va risk darajalari bir-birlariga teskari nisbatdadir. Investitsiya muhiti qanchalik qulay bo'lsa, investorning tadbirkorlik riski shunchalik past darajada bo'ladi va bu investorlarning kirib kelishini ko'paytiradi. Aksincha, investitsiya muhiti noqulay bo'lsa, risk darajasi yuqori bo'ladi. Bu esa investitsiya qabul qiluvchining sarf-xarajatlarining o'sishiga olib keladi. Shunday qilib, investitsiya muhitining holati faqat investor uchun emas, balki investitsiya qabul qiluvchi uchun ham muhimdir.

Hozir turli mamlakatlar va mintaqalar o'rtasidagi investitsiya uchun avj olayotgan raqobat kurashi nuqtayi nazaridan investitsiya riski tushunchasini ko'rib o'tish zarur. Investitsiya oqimlarining u yoki bu mamlakatlarga yo'nalganligi, shuningdek, ularning real hajmlari oxir-oqibat shu risklar bilan belgilanadi.

Umuman olganda investitsiya riskini uch toifaga bo'lish mumkin:

1. Asosiy (yoki mamlakat bilan bog'liq) risk.
2. Shartnoma yoki investitsiyaga qadar risk.
3. Operatsion yoki investitsiyadan keyingi risklar.

Har bir kompaniya o'zining investitsiyalash strategiyasi, raqobat kurashidagi o'z o'rnidan kelib chiqqan holda investitsiya riski majmuini mustaqil baholaydi va u yoki bu mamlakatga investitsiya kiritadi. Keyingi o'n yillarda rivojlangan mamlakatlardagi kompaniyalar bilan sanoat jihatidan jadal rivojlanayotgan mamlakatlarning kompaniyalari o'rtasidagi farqlar yaqqol ko'zga tashlana boshladi.

Rivojlangan mamlakatlardagi kompaniyalar g'oyat sinchkov va pishiqligi bilan ajralib turadilar. Ular mamlakatdagi siyosiy-iqtisodiy vaziyatni uzoq o'rganadi, tahlil etadi va shundan keyingina bu mamlakatga investitsiyalar kiritish yoki kiritmaslik haqida bir qarorga keladi. Yangi sanoati rivojlangan mamlakatlardagi kompaniyalar ularga qaraganda faolroq. Ularning strategiyasi hujumkorligi va tezkorligi bilan ajralib turadi. Bu

kompaniyalar uchun yangi bozorlarga tez kirish hamda u yerda yetakchi mavqeni egallash asosiy masala hisoblanadi.¹⁸

9.3. Investitsiya muhitiga ta'sir etuvchi omillar

Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi investitsiya faoliyatining taraqqiyotiga, uning o'zi esa investitsiya muhitiga bevosita bog'liq. Xorijiy investitsiyalarni respublika iqtisodiyotiga jalb etish uchun zaruriy shart-sharoitlarning yaratilishi muhimdir. Negaki mamlakatda iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va huquqiy shart-sharoitlar mavjud bo'lsagina o'sha davlat iqtisodiyotiga investitsiya qo'yilishi mumkin. Investitsiya muhitining jozibadorligi xorijiy investitsiyalar oqimini ko'paytirishning muhim omili hisoblanadi.

Iqtisodiy adabiyotda "investitsiya muhiti" tushunchasi va unga ta'sir etuvchi omillar turlicha talqin etiladi. Masalan, 2005-yilda Jahon taraqqiyoti ma'ruzasida investitsiya muhiti tushunchasi kompaniyalar imkoniyatlarini aniqlovchi va ularda har bir joyning o'ziga xos va ularda samarador investitsiyalarni amalga oshirishga, ish joylari barpo etishga va o'z faoliyatini kengaytirishga rag'batlantiruvchi kuchni shakllantiruvchi omillar majmuasi deb ta'rif berilgan.¹⁹

Rossiyalik iqtisodchi olimlardan G.E. Igolnikov, E.S. Patrushevalar fikricha, investitsiya muhiti moliyaviy yoki moddiy mablag'larning iqtisodiy jalb etuvchanligi, ijtimoiy-siyosiy tavsifga ega xavflarning yo'qligi, me'yoriy-huquqiy negizning barqarorligi va takomillashtirilishidan shakllanadi²⁰, deb ta'riflaydi. D.G'. G'ozibekov, T.M. Qoraliyevlar fikricha, investor tomonidan ma'lum bir mamlakatga kapital ajratishning qulay va noqulay tomonlari belgilanadi, shu bilan bir qatorda, o'z kapitalini kiritmoqchi bo'lgan mamlakat mafkurasi, siyosati, iqtisodiyoti va madaniyatiga katta ahamiyat beriladi - deb hisoblaydi.

Iqtisodchi olimlardan A. Vaxabov, Sh. Xajibakiyev, N. Muminovlar investitsiya muhiti to'g'risida quyidagilarni ta'kidlab o'tadilar: "Investitsiya muhiti – bu xorijiy kapital qo'yilmalarining qaltislik darajasini va ulardan mamlakatda samarali foydalanish imkoniyatlarini oldindan belgilaydigan iqtisodiy, siyosiy, yuridik va ijtimoiy omillar yig'indisidir. Investitsiya muhiti kompleks, ko'pqirrali tushuncha bo'lib, milliy qonunchilik, iqtisodiy shart-sharoitlar (inqiroz, o'sish, stagnatsiya), bojxona rejimi, valyuta siyosati,

¹⁸ Paula Nistor. FDI Implications on BRICS Economy Growth. *Procedia Economics and Finance*. Volume 32, 2015, Pages 981-985. (<https://www.sciencedirect.com>, <https://www.scopus.com>).

¹⁹ Доклад о мировом развитии - 2005. Обзор «Улучшение инвестиционного климата в интересах всех слоев населения». - Вашингтон, 2005. - С. 18.

²⁰ Игольников Г.Е., Патрушева Е.С. Что понимать под конкурентоспособностью, инвестиционной конкурентоспособностью, инвестиционной привлекательностью и экономичностью производства // *Российский экономический журнал*. - Москва. 1995. - № 11. - С. 33.

iqtisodiy o'sish sur'atlari, inflyatsiya sur'atlari, valyuta kursining barqarorligi, tashqi qarzdorlik darajasi kabi ko'rsatkichlarga ega".

"Investitsiya muhiti" va "investitsiya iqlimi" sinonim tushunchalar sifatida ishlatiladi. Bu xususda iqtisodchi olimlardan D. G'ozibekov va T. Qoraliyevlar tomonidan quyidagi fikrlar bildirilgan: "Investitsiya iqlimi juda keng ma'noda ishlatiladigan tushuncha bo'lib, investor tomonidan hisobga olinadigan barcha muammo va masalalarni mujassamlashtiradi. Investor tomonidan ma'lum bir mamlakatga kapital ajratishning qulay va noqulay tomonlari belgilanadi, shu bilan bir qatorda, o'z kapitalini kiritmoqchi bo'lgan mamlakat mafkurasi, siyosati, iqtisodiyoti va madaniyatiga katta ahamiyat beriladi".

Fikrimizcha, investitsion muhit – muayyan mamlakatga (yoki hududga) investitsiyalar kiritishning maqsadga muvofiqligi va jozibadorligini belgilaydigan iqtisodiy, ijtimoiy, tashkiliy, siyosiy va boshqa shart-sharoitlar mavjudligining ijobiy yoki salbiy tomonlarini anglatadi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, kiritilishi nazarda tutilgan investitsiyalardan keladigan daromadlarni yo'qotish ehtimoliga bog'liq bo'lgan majburiy to'lovlar, soliqlar, kredit foizi va shu kabi xarajatlardan tashqari o'ziga bog'liq bo'lmagan depozitariylar, bank va moliya muassasalari, infratuzilma institutlari, brokerlar, ro'yxatdan o'tkazuvchilar, shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik kabi boshqalar aybi bilan yo'qotishdan ko'rilgan zararlarni qoplashdagi barcha xarajatlarning yig'indisini ham hisobga olishimiz lozim.

Investitsiya muhiti investitsiya resurslarini joylashtirish uchun umumiy mezon bo'lib, birinchi navbatda, kapital mablag'larning daromadlilikini ta'minlab beradi. Sodda qilib aytganda, investitsiya muhiti investitsiya munosabatlarini amalga oshirish mumkin bo'lgan imkoniyatlar va qulayliklar majmuasini o'zida aks ettirgan voqelikdir. Investitsiya muhiti yaxshilashdan maqsad investitsiya salohiyatini oshirish uchun zarur va maqbul shart-sharoitlarni yaratish, investitsiya faoliyatini jadallashtirish va pirovardida, iqtisodiyotni yuksaltirish, ijtimoiy muammolarni hal etish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkonini yaratishdan iborat.

Investitsiya muhiting holatini investitsiya faoliyatini amalga oshirishning maqsadga muvofiqligi va jozibadorligini aniqlaydigan iqtisodiy, ijtimoiy, tashkiliy, huquqiy, siyosiy, ekologik va boshqa shart-sharoitlarning umumlashtiruvchi xususiyatlari belgilab beradi. Investitsiya muhiti deganda mamlakat iqtisodiyoti yoki uning ma'lum bir hududiga kiritiladigan investitsiyalarning samaradorligini va xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, tashkiliy-huquqiy, ekologik, madaniy va boshqa shart-sharoitlar majmuasi tushuniladi. U muayyan hududga investitsiyalar kiritishning maqsadga muvofiqligi va jozibadorligini belgilaydigan shart-sharoitlarning mavjud ijobiy va salbiy tomonlarini anglatadi.

Investitsiyaviy jozibadorlik mamlakat, tarmoq yoki alohida olingan korxonada investitsiyalarining daromadlilik, rivojlanish istiqbollari va investitsiya xatari darajasi nuqtayi nazaridan baholanishidir. Investitsiyaviy jozibadorlik investitsiya salohiyati va investitsiya xatari darajasini shakllantiradigan ikki guruh omillarining bir vaqtda ta'sir etishi orqali aniqlanadi. Bu kabi ko'rsatkichlarga baho berish orqali investitsiyalarning maqsadga muvofiqligi hamda jozibadorligi, investitsiya xatari darajasini aniqlash mumkin.²¹

Investitsiya muhiti holatiga baho berishda quyidagilarni inobatga olish zarur:

– jami ichki mahsulot, milliy daromad va sanoat ishlab chiqarishining o'sishi yoki kamayishi; milliy daromadning taqsimlanishi; jamg'arma va iste'mol munosabatlarining o'zgarishi; xususiylashtirish jarayonlarining borishi; ma'muriy yo'l bilan investitsiya faoliyatini tartibga solishning holati; alohida investitsiya bozorlarining, shu jumladan, fond va pul bozorlarining taraqqiyoti;

– investitsiya iqlimiga ta'sir etuvchi barcha omillarni hisobga olish. Bu omillar qatoriga quyidagilarni kiritish maqsadga muvofiq: hududning iqtisodiy salohiyati, ya'ni mintaqaning pul mablag'lari bilan ta'minlanganligi; ishlab chiqarish va investitsiyalarni yo'lga qo'yish uchun bo'sh yerlarning mavjudligi; mehnat va energiya resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi; ilmiy-texnikaviy salohiyatning rivojlanganlik darajasi; olib borilayotgan umumiy xo'jalik yuritish shart-sharoitlari, ya'ni ekologik holat, moddiy ishlab chiqarish sohalarining rivojlanganligi; tugallanmagan qurilishlarning hajmi; asosiy ishlab chiqarish fondlarining eskirish darajasi; uy-joy qurilishi sohasining taraqqiy etganligi;

– mintaqada bozor muhitining tarkib topganligi, ya'ni to'laqonli bozor infratuzilmasining rivojlanganligi, xususiylashtirishning investitsiya jarayoniga ta'siri, inflyatsiya darajasi va ta'siri, aholining investitsiya faoliyatiga jalb etilish darajasi, tadbirkorlar o'rtasida raqobat muhitining rivojlanganlik darajasi, xo'jaliklararo aloqalarning faollik darajasi, eksport imkoniyatlari, xorijiy kapitalning mavjudlik darajasi;

– siyosiy omillar, ya'ni aholining mintaqa yoki mamlakat hokimiyat organlariga ishonchi darajasi, mintaqa rahbariyatining markaziy davlat rahbariyati bilan munosabatlari, ijtimoiy barqarorlik darajasi, milliy, diniy munosabatlarning ahvoli;

– ijtimoiy va madaniy omillar, ya'ni aholi hayot darajasi, maishiy-yashash sharoitlari, tibbiy xizmatning rivojlanganligi, ichkilikbozlik, giyohvandlik va shunga o'xshash salbiy odatlarning aholi o'rtasida

²¹ Cristina Cella. Institutional Investors and Corporate Investment. Finance Research Letters. Available online 18 April 2019. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1544612319301801>).

tarqalganlik darajasi, jinoyatchilik darajasi, haqiqiy ish haqining o'rtacha miqdori, aholi ko'chishining investitsiya jarayoniga ta'siri, aholining o'z davlati va chet davlat tadbirkorlariga nisbatan munosabatlari, xorijlik mutaxassislarning ishlashi uchun shart-sharoitlar;

– tashkiliy-huquqiy omillar, ya'ni hokimiyatning o'z va chet davlat investorlariga munosabati, mintaqa rahbariyatining investitsiyaga doir qonun va me'yorlarga amal qilishi; korxonani ro'yxatdan o'tkazish muammolari va uni hal qilish darajasi, ma'lumotlarni olish imkoniyatlari, mahalliy ma'muriyatning malakaviy darajasi, huquqni himoya qilish idoralari faoliyatining samaradorligi, tovarlarni, kapitalni va ishchi kuchini tashish va ko'chirish shart-sharoitlari, mahalliy tadbirkorlarning ishchanlik sifatleri va madaniy-axloqiy darajasi;

– moliyaviy omillar, ya'ni mintaqa byudjetining daromadlari, aholi jon boshiga byudjetdan tashqari jamg'armalar mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasi, markaziy va mintaqa byudjetlaridan moliya-viy mablag'lar olishning imkoniyatlari, xorij valyutasida kredit olish imkoniyatlari, bank krediti foizlari darajasi, banklararo hamkorlikning rivojlanganligi, har ming aholiga bank kreditlarining to'g'ri kelgan qismi, uzoq muddatli kreditlarning umumiy kredit qo'yilmalaridagi salmog'i, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan omonatlar miqdori, zarar ko'rib ishlovchi korxonalarining umumiy korxonalar tarkibidagi ulushi va boshqalar.

Har qanday davlatga investitsiyalarning kirib kelishi va rivojlanishi mazkur mamlakatdagi investitsiya muhitiga ta'sir etuvchi omillarga bevosita bog'liq bo'ladi. Investitsiya muhitiga ta'sir etuvchi omillar asosan to'rt guruhga bo'linib, ular huquqiy, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy omillarni tashkil etadi.

Har bir mamlakatdagi investitsiya muhiti, birinchi navbatda, uning siyosiy barqarorligida namoyon bo'ladi. Xuddi ana shu omil xorijlik investorlarga uzoq muddatli shartnomalar asosida boshqa mamlakatga o'z resurslarini kiritish imkonini beradi. Bunday muhit uzoq muddatli investitsiya rejalarini amalga oshirishda juda muhimdir. O'zbekistondagi investitsiya muhitining asosiy xususiyati uning Markaziy Osiyoda eng barqaror mamlakat ekanligidir. Albatta, bu yerda xorijiy investor u yoki bu mamlakatda o'z kapitalining xavfsizligini ta'minlash masalalariga katta e'tibor qaratadi. Shundan so'ng u o'z kapitalidan foyda olishning qanchalik samaradorligi haqida o'ylab ko'radi. Demak, investitsiya muhiti investor uchun muhim bir shart: investor u yoki bu mamlakatga kiritayotgan kapitali xatari haqida o'ylab ko'radi. Buning uchun u kapital xatariga ta'sir etuvchi quyidagi omillarni e'tiborga oladi:

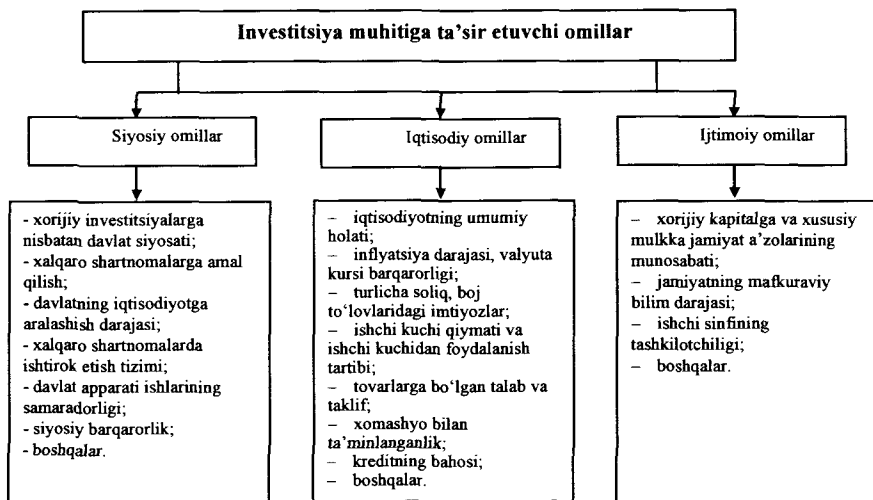
- mamlakat ichkarisidagi siyosiy barqarorlik;
- mintaqadagi yaqin qo'shnichilik munosabatlari;

– hukumatning investitsiya munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan qonun-qoidalarining mukammallik darajasi.

Investitsiya muhitiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi.

Siyosiy omillar:

- xorijiy investitsiya borasida davlat siyosati;
- xalqaro kelishuvlarga rioya qilish;
- davlatning iqtisodiyotga aralashuvi darajasi;
- iqtisodiy siyosatning hayotiyliigi;
- mamlakatning xalqaro shartnomalar tizimida qatnashuvi;
- davlat apparatining ish faoliyati;
- siyosiy hukumatning investitsiyalarga moyilligi.

9.3-rasm. Investitsion muhitni belgilovchi omillar

Iqtisodiy omillar:

- iqtisodiyotning umumiy holati (yuksalish, pasayish);
- valyuta kursining barqarorligi;
- inflyatsiya jarayonining dinamikasi;
- soliq imtiyozlari;
- bojxona tartibi;
- ish kuchidan foydalanish tartibi;
- aniq mahsulotlarga talab va taklif hamda boshqalar.

Ijtimoiy omillar:

- jamoatchilikning xususiy mulk va xorijiy investitsiyalarga munosabati;
- jamiyatning mafkuraviy birdamlik darajasi;

– mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotining asosiy masalalari bo'yicha kelishuvning mavjudligi;

– ishchi guruhining tashkilotchiligi.

Biron mamlakatning investitsion muhiti tahlil qilinganda, amaldor nuqtayi nazari emas, balki o'z mablag'ini daromad keltiruvchi loyihaga joylashtirmoqchi bo'lgan xorijiy investorlarning fikrlari ahamiyatlidir. Ularning fikricha investitsiya muhiti bir qator zaruriy omillarga bog'liq bo'lib, ularning mavjudligi investitsiya muhitining eng qulay bo'lishini ta'minlaydi.

Birinchisi, siyosiy barqarorlik bo'lib, uning mavjud bo'lishi investorning kelgusi ishlarini rejalashtirish va ishonch bilan oldinga intilishiga imkon beradi. U kuchli qonuniy tizimning mavjudligi, tashqi va ichki harbiy nizolar, hamda inqilobiy o'zgarishlarning bo'lmashligida namoyon bo'ladi.

Ikkinchisi, iqtisodiy samaradorlik. Har bir investor iqtisodiy o'sish juda yuqori bo'lgan, hukumat iqtisodiyotni rivojlantirish borasida barqaror siyosat olib borayotgan mamlakat iqtisodiyotiga mablag' sarflashni xohlaydi.

Keyingi omil infrastruktura holati bo'lib, u mamlakatdagi yuqoridagi sanab o'tilgan omillarning mavjud bo'lishidan keyingi muhim omillardandir. Unda ishlab chiqarish uchun yer maydonlaridan foydalanish, yerni ijaraga olish shartlari va muddati, avtomobil va temir yo'llarning sanoat hududlarini asosiy transport bo'g'inlari (portlar, aeroportlar) va bozorlar bilan bog'langanligi, elektr energiyasining mavjudligi, suv ta'minoti darajasi (ba'zi hollarda ichimlik suv bilan ta'minlanganlik darajasi), telekommunikatsiya-ni rivojlanish darajasi, telefon, faks, teleks aloqalarining mavjudligi, kompyuter orqali aloqa o'rnatish masalalari muhimdir.

Ishchi kuchi. Ko'pincha xorijiy investitsiyalarni kiritishning asosiy sababi qilib qabul qiluvchi mamlakatda ish kuchining arzonligi ko'rsatiladi. Lekin, investitsiyalarni jalb qilishga savodxonlik, ishchi kuchining malaka darajasi, mehnat qilish etikasi, mehnat unumdorligi darajasi, turli ijtimoiy harakatlarning ishlab chiqarish jarayoniga ta'siri va boshqalar ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Banklar va moliya. Mamlakatda jahon savdosi va investitsiya sohasida foydalaniladigan barcha moliyaviy instrumentlar mavjudligi ushbu sohadagi xizmatlar sifatini anglatadi. Investorlar uchun mamlakatda yetarli miqdorda faoliyat ko'rsatuvchi moliya institutlari va jahondagi yirik banklarga tegishli filiallarning mavjudligi muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatda jahonning yirik savdo va investitsiya kompaniyalari filiallarining faoliyat ko'rsatishi investorlar uchun ishonchlilik darajasini oshiradi.

Mahalliy ishbilarmonlik muhiti. Bu tushuncha juda keng bo'lib, unga: advokat, maslahatchilarning ko'pligi, malakali ish yurituvchilar, buxgalterlar, arxitektorlar va konstruktorlarning mavjudligi kiradi. Bundan tashqari qo'shma korxonalar ochishda mahalliy hamkorning tajribasi, aloqalari, mehnatsevarligi va ishonchlilik ham hisobga olinadi.

Yashash sifati. Ushbu omil xorijiy investorga taklif qilinayotgan barcha narsalarda o'z aksini topadi. Aholi turmush tarzi va daromadlarining darajasi ishlab chiqarilayotgan mahsulotning xilma-xilligi va mehnat uchun qilinadigan xarajatlar hajmida o'z aksini topadi. Xorijiy investor o'zi uchun ishlash, yashash, bank va boshqa xizmat turlaridan foydalanishda komfort talab qiladi.

9.4. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishning milliy iqtisodiyot uchun ahamiyati

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiya bu transchegaraviy investitsiyalarning shunday turiki, unda bir iqtisodiyotdagi rezident boshqa iqtisodiyotdagi rezident korxonaga investitsiya kiritish, uning boshqaruvini nazorat qilish yoki unga salmoqli ta'sir ko'rsatish imkoniyatini beradi. Bunda boshqaruvni nazorat qilish uchun korxonaning kamida 50 foiz ovoz berish huquqi, unga salmoqli ta'sir ko'rsatish uchun esa 10-50 foiz ovoz berish huquqi talab qilinadi. BMTning Savdo va rivojlanish tashkilotini 1999-yildagi Jahon investitsiya hisobotida aytilishicha TTXI bu bir iqtisodiyotdagi rezident birlikning (xorijiy investor yoki bosh korxonaga) boshqa iqtisodiyotdagi rezident korxonaga uzoq muddatli aloqa, davomli manfaat va nazoratni ko'zlab kiritgan investitsiyasidir.

TTXIning investor mamlakat nuqtayi nazardan gorizontol, vertikal va konglomerativ turlarga ajratish mumkin.²² Gorizontol TTXI xorijiy mamlakatda o'z mamlakatida ishlab chiqaradigan mahsulotlar turi bilan bir xil mahsulot ishlab chiqarish uchun yo'naltirilgan investitsiyalardir. Shu sababli gorizontol TTXI uchun mahsulot differentsiatsiyasiga bozor tuzilmasining muhim elementi sifatida qaraladi.

Boshqacha aytganda, gorizontol TTXI monopolistik yoki oligopolistik ustunliklardan yanada to'liqroq foydalanish uchun amalga oshiriladi. Bu ayniqsa, monopolistik ustunliklardan mahalliy bozorlarda foydalanish monopoliyaga qarshi qonunlarga zid kelib qolgan holatlarda ayni muddaodir. Vertikal TTXI esa chet eldagi xomashyo materiallardan foydalanish yoki distribyuterlik savdo shoxobchalari orqali iste'molchilarga yaqinlashish maqsadida amalga oshiriladi. Bunda turli mamlakatlar ishlab chiqarishning turli bosqichlari yoki omillari bilan qatnashadi. Masalan, uzoq vaqt mobaynida AQSh avtomobil ishlab chiqaruvchilari Yaponiya avtomobil bozoriga kirishda qiyinchiliklarga duch kelganlar. Chunki Yaponiyalik avtomobil dillerlari o'z ishlab chiqaruvchilari bilan yaqin biznes aloqalariga kirishgan va bu xorijiy avtomobillarga nisbatan qarshilikni tug'dirayotgan edi. AQSh avtomobil dillerlari bu to'siqni yengib o'tish uchun Yaponiyada

²² Caves, R.E. International Corporations: The Industrial Economics of Foreign Investment, *Economica*, Vol. 38, 1-27.

o‘z mahsulotlarini sotishda o‘z dilerlik tarmoqlarini ochishga kirishganlar. Konglomerativ TTXI esa o‘z ichiga gorizontaal va vertikal TTXIni qamrab oladi.

Retsipiient mamlakat nuqtayi nazardan esa TTXIning import o‘rmini bosuvchi, eksportni rag‘batlantiruvchi va davlat tashabbusi ostidagi turlarga ajratish mumkin. Import o‘rmini bosuvchi TTXI muayyan mamlakatda ushbu mamlakat avval import qilgan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun kiritilgan investitsiyalar hisoblanadi va bu mazkur mamlakatning o‘sha mahsulot bo‘yicha importini qisqarishiga va investor mamlakatning esa eksportini kamayishiga olib keladi. Bu turdagi TTXIning rag‘batlantiruvchi asosiy omillar qabul qiluvchi mamlakat bozori hajmining kattaligi, transportatsiya xarajatlari va savdo to‘siqlarining mavjudligidir. Eksportni rag‘batlantiruvchi TTXI esa retsipiient mamlakatning investor mamlakat va TMK filiallari joylashgan mamlakatlarga xomashyo materiallar va oraliq mahsulotlar eksportini rag‘batlantiradi. Chunki bu turdagi TTXI maqsadi ishlab chiqarish uchun yangi manbalar va omillar izlab topishdir. Davlat tashabbusi ostidagi TTXI turiga hukumat to‘lov balansidagi defitsitni yo‘qotish maqsadida xorijiy investorlarga turli imtiyozlar taklif qilish jarayonida jalb qilingan investitsiyalar kiradi.

TTXIning ekspansiyaviy (expansionary “egallovchi”) va himoyaviy (defensive) turlarga ajratish mumkin. Chen va Kuning fikriga ko‘ra ekspansiyaviy TTXI retsipiient mamlakatda investor firma ustunliklaridan foydalanishni ko‘zda tutadi.²³ Bunday turdagi TTXI investor korxonaning ichki va tashqi savdosining o‘shishiga yordam beradi. Himoyaviy TTXI esa qabul qiluvchi mamlakatda mavjud arzon ishchi kuchidan foydalanib ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishni maqsad qilib qo‘yadi. Chen empirik tadqiqotlariga ko‘ra ekspansiyaviy TTXIga eng ko‘p ta‘sir qiladigan omillar firma hajmi, ilmiy-texnik salohiyati, rentabellik va texnologiya kabilar hisoblanadi. Himoyaviy TTXIga esa ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish bilan bog‘liq motivlar salmoqli ta‘sir ko‘rsatadi.²⁴

TTXI uch xil shaklga ega bo‘lishi mumkin: grinfil (noldan boshlanuvchi) investitsiyalar, transchegaraviy birlashish va yutib yuborishlar (M&As) va qo‘shma korxonalar. Grinfil investitsiyalar investor firma retsipiient mamlakat hududida yangi ishlab chiqarish faoliyatini boshlash bilan amalga oshiriladi. Bu esa investitsiya qabul qiluvchi mamlakat uchun yangi ish o‘rinlarini yaratishi va ishlab chiqarishda yangi qo‘shilgan qiymatni shakllantirgani sababli ma‘qul hisoblanadi. Agar xorijiy investor yangi korxonani ochmasdan mavjud korxonani sotib olib undagi ishlab chiqarish texnika va texnologiyasini, ishchilarini va butun jarayonni deyarli butunlay

²³ Tain-Jy Chen and Ying-Hua Ku. The effect of foreign direct investment on firm growth: the case of Taiwan's manufacturers. *Japan and the World Economy*, 2014, vol. 12, issue 2, 153-172.

²⁴ Xiaoyang Chen, Maggie; Lin, Chuanhao. Foreign Investment across the Belt and Road : Patterns, Determinants, and Effects. Policy Research Working Paper.

yangilasa bunday TTXI “braunfeld investitsiyalar” deyiladi. Bunday TTXI turi asosan o‘tish iqtisodiyoti mamlakatlarida ko‘p kuzatilgan.²⁵ TTXIning korxonalarining xalqaro darajada o‘zaro birlashishi va yutib yuborishi (M&As) natijasida kelib chiqadi. TTXIning bu turi xorijiy investorlar uchun grinfield investitsiyalarga qaraganda bir qancha ustunliklarga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, muvaffaqiyatsizlikka uchragan investitsiya loyihalari odatda investor uchun arzoniga tushadi va investorning bozorga qisqa muddatda kirib olishini ta‘minlaydi.

Ko‘pchilik rivojlanayotgan va o‘tish iqtisodiyoti mamlakatlarida TTXI asosan resurs izlovchi xarakterga ega bo‘ladi. Bu turdagi investitsiyalar uchun rag‘batlantiruvchi omillar sifatida retsipiyent mamlakatlarning xomashyo va mehnat resurslaridagi boyligini keltirish mumkin. Ushbu mamlakatlarda neft, gaz, mineral moddalar, metallar kabi tabiiy boyliklarning ko‘pligi va arzonligi hamda arzon ishchi kuchi mavjudligi resurs izlovchi investitsiyalarni jalb qilishni rag‘batlantiradi. Bunday turdagi investitsiyalash natijasida ishlab chiqarilgan mahsulotlar esa asosan eksport qilinadi.

Bozor izlovchi TTXI esa muayyan mamlakat yoki mintaqa iste‘mol bozorlarini egallashni maqsad qilib qo‘yadi. Bu turdagi investitsiyalarni kirituvchi korxonalar odatda o‘z mahsulotlariga bo‘lgan joriy yoki kelgusi talabga javoban uy xo‘jaliklari uchun zarur iste‘mol va sanoat mahsulotlarini ishlab chiqaradi.

Bozor izlovchi TTXI ko‘pincha himoyalovchi xarakterga ega bo‘lib, korxonalar tomonidan qabul qiluvchi mamlakatdagi import to‘siqlarini aylanib o‘tish maqsadida amalga oshiriladi. Bu turdagi investitsiyalar olib kiruvchi investor uchun retsipiyent mamlakatdagi liberal savdo siyosati muhim ahamiyat kasb etadi.

Samara izlovchi TTXI xarajatlar past bo‘lgan retsipiyent mamlakatdagi arzonchilikdan foydalanish uchun amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishi esa investor korxonalar samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Masalan, kredit karta kompaniya-sining AQShlik mijozlar uchun Hindistonda chaqiruv (qo‘ng‘iroq qilish) markazini ochishi ishchilar uchun xarajatlarni kamaytiradi va samara izlovchi TTXI sifatida e‘tirof etiladi.

Strategik vosita izlovchi TTXI korxonalar o‘zlarining uzoq muddatli strategik maqsadlarini amalga oshirish uchun xorijiy mamlakatga investitsiya kiritganda yuzaga keladi. Masalan, o‘zaro manfaatli ilmiy-tadqiqot va konstruktorlik ishlarini hamkorlikda amalga oshirish uchun transmilliy korxonalar chet el mamlakatidagi boshqa korxonalar bilan birlashma shakllantirishi mumkin. TTXIning ularni rag‘batlantiruvchi omillar bo‘yicha

²⁵ Meyer, Klaus E., 2016. Direct Investment in Economies in Transition. Edward Elgar, Aldershot.

yuqoridagidek resurs, bozor, samara va strategik vosita izlovchi turlarga bo'linishi J.Danning nazariyalariga asoslanadi.²⁶

Xalqaro kompaniyalarning paydo bo'lishiga qadar barcha xorijiy investitsiyalar portfel investitsiyalar shaklida bo'lgan. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar XX asrning 20-yillaridan boshlab rivojlana boshladi, ammo bu yillarda portfel investitsiyalar hajmi to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar hajmiga nisbatan ikki barobar ko'p edi.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning aniq moliya-sanoat guruhlarini, xalqaro firmalar, transmilliy korporatsiyalar faoliyati orqali amalga oshirilishi ularga muayyan ustunlik beradi. Tahliliy ma'lumotlarga qaraganda to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimi bir necha o'n yilliklar mobaynida jadal sur'atlar bilan o'sib bormoqda. 1914-yildan ikkinchi jahon urushi oxirigacha bo'lgan muddatda xorijiy investitsiyalar hajmi 30%ga ko'paygan holda, keyingi 10 yil mobaynida ikki barobar o'sgan. XX asrning 60-yillarining o'rtalaridan boshlab keyingi 25 yil mobaynida esa ushbu ko'rsatkich 4 marotabaga oshgan.

XX asrning 1990-yillarida jahonda to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimining hajmi 449 mlrd. dollarni tashkil etgani holda, ushbu ko'rsatkich 2017-yilga kelib 1,4 trln. dollarga yetdi. Mazkur holat mamlakatlar iqtisodiyotiga, shuningdek, xalqaro kapital oqimiga bo'lgan ehtiyojning tobora ortib borayotganligi bilan izohlanadi.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar jahon xo'jaligi globallashuvining asosiy omiliga aylandi. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar faollashuvining sabablari va harakatlantiruvchi kuchlari quyidagilardan iborat²⁷:

- to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar yordamida milliy bozorlarda monopolistik foyda olishning mumkinligi;
- tashqi savdoga nisbatan qo'shimcha foyda olish imkoniyati;
- transmilliy korporatsiyalarning to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni eltuvchilari sifatida maydonga chiqishi;
- to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarga nisbatan rivojlanayotgan mamlakatlar ehtiyojining keskin o'sishi;
- retsiyent-mamlakatlarda to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb qilishni rag'batlantiruvchi mexanizmlarning shakllanishi.

XXI asr boshlarida to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmining jadal sur'atlar bilan o'sishi va ularning xalqaro miqyosda boshqarilishi zaruriyati investitsiyalar bilan tashqi savdo miqdori o'rtasida bog'liqlik masalalarini tadqiq etishni taqozo etmoqda.

²⁶ Dunning, John, 1981. International Production and the Multinational Enterprise. Allen & Unwin, London.

²⁷ Alfaro L. "Gains from Foreign Direct Investment: Macro and Micro Approaches." World Bank Economic Review (2016): 1-14.; Bayraktar N. Foreign Direct Investment and Investment Climate // Procedia Economics and Finance. 2013. Vol. 5. P. 83-92.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi tashqi savdoning o'sish sur'atlari va rivojlanish istiqbollariga jiddiy ta'sir o'tkazadi. Ular o'rtasidagi bog'liqlik quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- tashqi savdo iqtisodiy o'sish omili sifatida tan olingan;
- to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar xorijiy bozorlarga tovar va xizmatlar yetkazib berishning vositasi, xalqaro ishlab chiqarish tizimining asosi sifatida jahon savdosining yo'nalishlari, hajmi va tarkibiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi;

- jahonda aksariyat mamlakatlar to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning iqtisodiy rivojlanish jarayonidagi ijobiy o'rmini qo'llab-quvvatlashmoqda. Ushbu holat mazkur mamlakatlar tomonidan amalga oshirilayotgan xorijiy investitsiyalar borasidagi siyosatda o'z aksini topmoqda. Shu bilan birga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimiga jahon mamlakatlari tomonidan olib boriladigan tashqi savdo siyosati ijobiy ta'sirini o'tkazadi;

- jahon iqtisodiyotida to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar va tashqi savdodan iqtisodiy rivojlanishda uyg'unlikda foydalanish lozim.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar milliy iqtisodiyot uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular ichki jamg'armalar darajasidan ko'proq miqdorda kapital jamg'arish, to'lov balansini qo'llab-quvvatlash va import qilish imkoniyatini kengaytirish orqali iqtisodiy taraqqiyotga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar alohida korxonalarining faoliyati ishlab chiqarish va kapital samaradorligini oshirish, yangi texnologiyalarni joriy etish va menejment tizimini takomillashtirishda muhim o'rin tutadi. Ushbu jarayonlar mahsulot va xizmatlar yetkazib beruvchilar, buyurtmachilar, raqobatchilarga bilvosita ta'sir ko'rsatish orqali ichki bozorni rivojlantirish, ishchilarning malakasi va amaliy tajribasini oshirishda yordam beradi.

Milliy iqtisodiyotning to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va ulardan samarali foydalanish holati ichki bozor, hamda eksportning hajmi, tabiiy va mineral resurslar, malakali ishchi kuchi mavjudligi, bozor islohotlarini amalga oshirish sur'atlari, iqtisodiy barqarorlik omillari bilan bog'liqdir.

O'tish iqtisodiyoti mamlakatlarining to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning jozibadorligini belgilovchi omillarni besh guruhga bo'lish mumkin:

- bozor omillari (ichki bozor va eksport imkoniyatlari);
- boy tabiiy resurslarning mavjudligi;
- ishlab chiqarish xarajatlari omillari;
- investitsiya muhiti;
- mamlakatning iqtisodiy rivojlanish strategiyasi.

Umuman, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni investitsiyalash maqsadiga ko'ra quyidagi besh guruhga guruhlash mumkin:

1. Ichki bozorni egallashga yo'naltirilgan investitsiyalar. Ushbu investitsiyalar tashqi savdodagi mavjud to'siqlarni aylanib o'tish maqsadida amalga oshiriladi. "Bozor izlash"dan manfaatdor kompaniyalar, odatda, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni qabul qiluvchi mamlakatlarda yangi bozorlarga kirib borish, uning muayyan qismini egallash va tanlash imkoniyatlarini kengaytirish nuqtayi nazaridan amalga oshiradilar. Ushbu kompaniyalar uchun ichki bozorni va aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadni miqdori muhim ahamiyatga ega.

2. Eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishga yo'naltirilgan integratsiyalar. Ushbu investitsiyalarni jalb etish uchun mamlakatlar malakali va arzon ishchi kuchiga ega bo'lishlari lozim. Bunda makroiqtisodiy va siyosiy barqarorlik, xorijiy investitsiyalarni huquqiy tartibga solishning mukammal tizimi, soliq imtiyozlarining mavjudligi kabi omillar muhim ahamiyat kasb etadi.

3. Resurs izlashga ixtisoslashgan investitsiyalar. Resurs izlashdan manfaatdor firmalarni, birinchi navbatda, mamlakatda ishlab chiqarish resurslarining mavjudligi qiziqtiradi.

4. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish maqsadida yo'naltirilgan investitsiyalar. Xorijiy investitsiyalarning ushbu turi kompaniyalar tomonidan ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish orqali nisbiy afzalliklaridan samaraliroq foydalanish maqsadida amalga oshiriladi. Mazkur guruh investitsiyalari odatda korporativ strategiyaga asoslanadi.

5. Texnologiyalarni yangilash maqsadida amalga oshirilgan investitsiyalar. Ushbu turdagi investitsiyalar yuqori texnologiyali ishlab chiqarish – elektronika, biotexnologiya, nanotexnologiya va sanoatning boshqa yangi tarmoqlarida jamlangan.

Nazorat savollari

1. Xorijiy investitsiyalarning mohiyatini izohlang.
2. Investitsiya muhiti tushunchasiga ta'rif bering.
3. Investitsiya muhitini baholash yo'llarini ayting.
4. Investitsiya riskini qanday turlari mavjud.
5. Investitsiya muhitiga ta'sir etuvchi omillarni izohlang.
6. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiya tushunchasiga ta'rif bering.
7. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar faollashuvining sabablari va harakatlantiruvchi kuchlari nimalardan iborat.
8. O'tish iqtisodiyoti mamlakatlarining to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning jozibadorligini belgilovchi omillarni izohlang.

GLOSSARIY

Aktiv to'lov balans – to'lov balansida tushumlar summasi to'lovlar summasidan ortiq bo'ladi.

Bank krediti – eksport va importni kreditlashda ssuda formasida namoyon bo'ladi va u tovarlar, tovar hujjatlari, veksellarni, hamda trattani garovga olgan holda beriladi. Ba'zan banklar o'zlariga chambarchas aloqada bo'lgan yirik eksportyor-firmalarga blankli kredit, ya'ni rasmiy ta'minlanmagan kreditlar berishadi.

• barter asosidagi hisob-kitoblar

Vaqtinchalik usul – to'lov balansida defitsitini chet el kapitalini, ya'ni tadbirkorlik va ssuda kapitallarini kiritish yo'li bilan qoplashga aytiladi.

Valyuta qamali – xalqaro tashkilotlar yoki ayrim mamlakatlar guruhi tomonidan ba'zi bir mamlakatlarga nisbatan valyuta tushumlarining kelish jarayonida to'sqinlik qilish tushuniladi.

Valyuta bozorlari – bu talab va taklif asosida turli xil valyutalar oldi-sotdi qilinadigan rasmiy markazlardir.

Valyuta bozorlaridagi operatsiyalar – tashqi savdo bo'yicha xalqaro hisob-kitoblar, xalqaro turizm, kapitallar va kreditlarning davlatlararo harakati va chet el valyutasini oldi-sotdi qilish bilan bog'liq boshqa hisob-kitob operatsiyalari hisoblanadi.

Valyuta intervensiyasi – Markaziy bank tomonidan milliy valyuta kursiga ta'sir etish maqsadida chet el valyutani sotish va sotib olish operatsiyalaridir.

Valyuta kursi – valyuta bozorida chet el valyutasiga ega bo'lgan talab va taklifdan kelib chiqadi.

Valyuta munosabatlari – valyutaning jahon oborotidagi harakati natijasida vujudga keladigan pul munosabatidir.

Valyuta operatsiyalari – chet el valyutalari va valyutaviy qimmatliklarga mulk huquqining almashinishi bilan bog'liq operatsiyalarga aytiladi.

Valyuta rezervlarini diversifikatsiya qilish – bir vaqtning o'zida bir necha yetakchi erkin almashinadigan valyutalarda chet el valyuta rezervlarini tashkil qilish – valyuta rezervlarini diversifikatsiya qilish deyiladi.

Valyuta riski – valyuta kurslarining o'zgarishi natijasida yuzaga keladigan zarar ko'rish xavfi tushuniladi.

Valyuta siyosati – bu xalqaro valyuta munosabatlari sohasida amalga oshiriladigan tadbirlar yig'indisidir.

Valyuta tizimi – valyuta munosabatini tashkil qilishning davlat huquqi shakli.

Valyutaning kurs rejimi – birinchidan, agar milliy valyutaning kursi erkin tarzda valyuta bozorida talab va taklif asosida aniqlansa, bu erkin suzib yuruvchi kurs rejimi deb ataladi.

Valyutaviy inqiroz – xalqaro valyuta munosabatlarida yuzaga keladigan keskin ziddiyatlarga aytiladi.

Vekselli kredit – eksportyor tovarni sotish haqida bitim tuzib, o'tkazma veksel (tratta)ni importyorga jo'natadi, importyor tijorat hujjatlarini olib

akseptlaydi, ya'ni unda ko'rsatilgan muddatda to'lovni amalga oshirishga rozilik beradi.

Vositlashgan kafolatlar – kafolat beruvchi o'ziga xos tarzda vositachilik vazifasini o'taydi. Bunday kafolatlar eksport-import operatsiyalarida keng ishlatiladi.

Devalvatsiya – bu milliy valyuta kursining chet el valyuta kursiga nisbatan rasman qonuniy asosda pasaytirilishi.

Deviz siyosati – bu davlat organlarining chet el valyutalarini sotish yoki sotib olish orqali milliy valyuta kursiga ta'sir etish siyosatiga aytiladi.

Diskont stavkasi – uchyot stavkasi, Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga ularning ixtiyoridagi tratlarni qayta hisobga olish yo'li bilan beriladigan kreditlarning foiz stavkasidir.

Diskont siyosati – Markaziy bankning uchyot stavkasini o'zgartirish yo'li bilan milliy valyuta kursiga va to'lov balansining holatiga ta'sir etish siyosatidir.

Kapitallar va kreditlarning harakati balansi – tadbirkorlik bilan ssuda kapitalining harakati aks ettiriladi.

kliring asosidagi hisob-kitoblar;

Kredit diskriminatsiyasi – bu kredit olishda, undan foydalanishda yoki xalqaro kreditni to'lashda ma'lum bir qarz oluvchilarga iqtisodiy va siyosiy bosimni yuzaga keltiruvchi og'ir va qiyin shartlarni qo'yishdir.

Kross-kurs – bir mamlakatning valyutasini ikkinchi bir mamlakat valyutasiga nisbatan USD orqali ifodalanadigan nisbati. Kross-kurs xalqaro miqyosda keng qo'llaniladi. Uni asosan yirik kompaniyalar va korporatsiyalar qo'llaydi. Bu valyuta kursini aniqlashning real yo'li hisoblanadi.

Lombard krediti – tijorat banklari Markaziy bankdan o'zlarining portfelidan qimmatbaho qog'ozlarni garovga qo'yish orqali kredit olish - bu lombard krediti hisoblanadi.

Mamlakatlarning xalqaro hisob-kitoblarini amalga oshirish rejasini belgilash, xalqaro hisob-kitoblar turi:

Milliy valyutaning pariteti – milliy valyuta qiymatining xorijiy valyuta qiymatiga nisbati bo'lib, u hisoblanadigan ko'rsatkich hisoblanadi va milliy valyuta kursini belgilash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Ochiq schyotlar bo'yicha beriladigan kredit – eksportyor jo'natilgan har bir tovarlar qiymatini importyorning hisobiga qarz sifatida qayd qilib boradi. Importyor shartnomada ko'rsatilgan vaqtda kredit summasini to'lab boradi. Ochiq schyotlar bo'yicha beriladigan kreditlar faqatgina doimiy aloqada bo'lgan firmalar o'rtasidagina amalga oshirilishi mumkin.

Passiv to'lov balansi – tushumlar summasi to'lovlar summasidan bo'ladi.

Revalvatsiya – bu milliy valyuta kursining chet el valyuta kursiga nisbatan oshirish. Revalvatsiya asosan importni rag'batlantirish va milliy bozorni o'sha mamlakat tovarlari bilan to'ldirish maqsadida qo'llaniladi.

Savdo balansi – eksport va import operatsiyalari bo'yicha valyuta to'lovlari va tushumlarining haqiqatdagi summasi aks ettiriladi. Kreditga sotib olingan tovarlar qiymati bu yerda aks ettirilmaydi.

Svop operatsiyasi – bir valyutani spot operatsiyasi bo‘yicha sotib olish va forvard sharti bo‘yicha sotishiga yoki forvard sharti bo‘yicha sotib olish va spot sharti bo‘yicha sotishga aytiladi.

SKV da amalga oshiriladigan hisob-kitoblar;

Spot operatsiyalari – valyuta bitimi tuzilgandan so‘ng, valyutalar ikki ish kunida kelib tushadigan operatsiyalar.

So‘nggi usul – mamlakatning oltin valyuta rezervlarini ishlatish yo‘li bilan to‘lov balansi defitsitini qoplashga aytiladi.

Tasdiqlangan kafolatlar – kafolatlarni tasdiqlash shaklida namoyon bo‘ladi. Masalan, bank o‘z mijozi bo‘lgan importyorning to‘lov majburiyatlari bo‘yicha kafolat bergan bo‘lsa, eksportyorning banki ham ushbu kafolatlar bo‘yicha majburiyatni o‘z zimmasiga oladi. Bu esa, mavjud kafolatlarni tasdiqlash yo‘li bilan amalga oshiriladi.

To‘g‘ri kafolatlar – bunda kafolat beruvchi tomon bevosita eksport-import operatsiyalariga kafolat beradi. Bunda mazkur to‘lov bo‘yicha majburiyatlarini to‘liq o‘z zimmasiga oladi. Bunday kafolatlar to‘lov talabnomalari bo‘yicha hisob-kitoblar, hujjatlashtirilgan akkreditiv bo‘yicha hisob-kitoblarda keng qo‘llaniladi.

To‘lov balansi – mamlakatning xorijiy davlatlar bilan bo‘ladigan aloqalari natijasida yuzaga keladigan valyuta tushumlari va to‘lovlarining haqiqatdagi summasi aks ettiriladi.

Firma krediti – eksportyor mamlakatning bir firmasi boshqa mamlakatning importyoriga to‘lovni kechiktirish shaklidagi ssuda berishiga tushuniladi.

Forvard operatsiyalari – belgilangan muddatda, ammo ikki ish kundan oshiq bo‘lgan muddatda amalga oshiriladigan operatsiyalarga aytiladi. Amaliyotda forvard bitimlarini amalga oshirishning standart muddatlari uchraydi. Standart muddatlarga 1; 3; 6; 9; va 12 oylarni kiritish mumkin.

Xalqaro kafolatlar – tovarlar va kapitallar harakatining uzluksiz va doimiy harakat qilinishini ta‘minlanishiga xizmat qilib Markaziy banklar, tijorat banklari, korporatsiyalar, hukumat va xalqaro tashkilotlar tomonidan beriladi.

Xalqaro kredit munosabatlarining subyektlari – tijorat banklari, markaziy banklar, davlat organlari, yirik korxonalar, regional va xalqaro moliya-kredit tashkilotlari qatnashadi.

Xalqaro hisob-kitoblar – tashqi savdo, kapitallar va kreditlarning harakati bilan bog‘liq valyutaviy operatsiyalar, valyutada oldi-sotdi qilish operatsiyalari va boshqa tovarsiz harakatdagi operatsiyalar majmui tushuniladi.

Xarid avansi – eksportni kreditlashning bir formasi bo‘lib hisoblanadi va shu vaqtning o‘zida importyorning majburiyatini ta‘minlovchi vositadir. Chunki importyor o‘zi buyurtma bergan tovarni sotib olishga majbur bo‘ladi. Rivojlangan mamlakatlarning import bilan shug‘ullanuvchi firmalari rivojlanayotgan mamlakatlardan farqli o‘laroq, xarid avansidan shu davlatlarning qishloq xo‘jalik mahsulotlarini olib chiqib ketishda foydalanmoqdalar.

Xarid krediti – eksportyor bankning to‘g‘ridan to‘g‘ri milliy eksportyorni kreditlamasdan, balki chet ellik xaridorni, ya‘ni, importyor mamlakat firmasi va uning bankini kreditlash hisoblanadi.

Xizmatlar va tijorat xarakteriga ega bo'lmagan to'lovlar balansi transport, pochta, telegraf, telefon, turizm, madaniy aloqalar, pervedlar, xorijiy mamlakatlar hududida harbiy qismlarni saqlash, chet elda savdo va diplomatik vakolatxonalarni ochish, xalqaro kreditlar bo'yicha to'lanadigan foizlar va boshqa shu kabi sohalarda yuzaga keluvchi valyutaviy tushumlar va to'lovlar summasi aks ettiriladi.

Chet el valyutalarini diversifikatsiya qilish – bir vaqtning o'zida bir nechta chet el valyutasida rezervlar tashkil qilish tushuniladi.

Hisob-kitob balansi – shunday iqtisodiy kategoriyaki, bunda mamlakatning xorijiy davlatlarga nisbatan talab va majburiyatlarining umumiy summasi ko'rsatiladi.

EAV – mamlakatning to'lov balansini joriy operatsiyalar bo'limiga valyutaviy cheklashlar bo'lmasa, bu mamlakatning puli erkin almashadigan valyuta deb tan olinadi.

Qayta moliyalashtirish siyosati – Markaziy bank tomonidan kredit institutlarining veksellarni sotib olish shakli va qiymatbaho qog'ozlarni garovga olish yo'li bilan kreditlash tushuniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi qonuni. 1995-yil 21-dekabr.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonuni. 1996-yil 25-aprel.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi qonuni. 2003-yil 11-dekabr.

4. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi qonuni. 2014-yil 9-dekabr.

5. O‘zbekiston Respublikasining “Tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risida”gi qonuni. 2000-yil 26-may.

6. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutq / Sh.M. Mirziyoyev. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016. – 56 b.

7. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat‘iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 104 b.

8. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta‘minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma‘ruza. 2016-yil 7-dekabr / Sh.M.Mirziyoyev. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 48 b.

9. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Mazkur kitobdan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2016-yil 1-noyabrdan 24-noyabrga qadar Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri saylovchilari vakillari bilan o‘tkazilgan saylovoldi uchrashuvlarida so‘zlagan nutqlari o‘rin olgan. / Sh.M.Mirziyoyev. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.

10. Бабурина Н. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Учебное пособие. – М.: Юрайт, 2016. – 171 с.

11. Жумаев Н. Кудайбергенов Ж. Валютный курс и пути их регулирования. Учебное пособие, Т.: IQTISOD–MOLIYA, 2006. – 132 с.

12. Красавина Л.Н. Международные валютные, кредитные и финансовые отношения. Учебник М.: Юрайт. 2016. — 543 с.

13. Моисеев С.Р. Центральный банк и политика валютного курса. Учебное пособие. – М.: Дело, 2017. – 624 с.

14. Свиридов О.Ю., Лысоченко А.А. Международные финансы. М.: Феникс, 2015. 400 с.

15. Федякина Л.Н. Международные финансы. – СПб.: “Питер”, 2009 г. – 344 с.

16. Хасбулатов Р.И. Международные валютно-финансовые отношения. Учебник. / Р. И. Хасбулатов. – М.: Издательство Юрайт, 2016. – 174 с.

17. Эскиндаров М., Звонова Е. Международные валютные отношения. Учебник. – М.: КноРус, 2018. 540 с.

18. Эскиндаров М., Звонова Е. Мировые финансы. Учебник. КноРус, 2019. – 424 с.

19. Krugman, Paul R. International economics:theory & policy/Paul R. Krugman, Maurice Obstfeld, Marc J. Melitz. – 9th ed. 2012.

20. Jeff Madura. International Financial Management. Thomson South-Western – 9th ed. 2008.

Internet saytlari:

21. <http://www.gov.uz>

22. <http://www.mfa.uz>

23. <http://www.worldbank.org>

24. <http://www.imf.org>

25. <http://www.adb.org>

26. <http://www.bis.org>

27. <http://www.unctad.org>

28. <http://www.oecd.org>

MUNDARIJA

KIRISH	3
1-BOB. VALYUTA MUNOSABATLARI VA VALYUTA TIZIMI	5
1.1. Valyuta va valyuta munosabatlari tushunchasi.....	5
1.2. Valyuta munosabatlarining asosiy ishtirokchilari.....	11
1.3. Valyuta tizimi va uning asosiy funksiyalari hamda elementlari.....	14
2-BOB. JAHON VALYUTA TIZIMI EVOLYUTSIYASI	21
2.1. Jahon valyuta tizimining asosiy maqsadi, funksiyalari va rivojlanish bosqichlari.....	21
2.2. Parij valyuta tizimi va uning o'ziga xos xususiyatlari.....	23
2.3. Genuya valyuta tizimining asosiy tamoyillari va xususiyatlari.....	25
2.4. Bretton-Vuds valyuta tizimining paydo bo'lishi va asosiy tamoyillari.....	30
2.5. Yamayka valyuta tizimi va uning standarti.....	34
2.6. Yevropa valyuta tizimining asosiy elementlari va rivojlanish bosqichlari.....	37
3-BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VALYUTA TIZIMI	42
3.1. Respublika valyuta tizimi va uning elementlari.....	42
3.2. O'zbekistonda valyuta operatsiyalarini amalga oshirish tartibi.....	45
4-BOB. VALYUTA KURSI VA UNGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR	58
4.1. Valyuta kursining mazmuni va uning turlari.....	58
4.2. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillar.....	65
4.3. Valyuta kursi o'zgarishining xalqaro iqtisodiy munosabatlarga ta'siri.....	68
5-BOB. VALYUTA OPERATSIYALARI	72
5.1. Valyuta bozori va uning mohiyati.....	72
5.2. Valyuta operatsiyalarining mohiyati va uni amalga oshirishning asoslari.....	74
5.3. Muddatli valyuta operatsiyalari va ularning mohiyati.....	76
Muddatli bitimlar bilan bog'liq operatsiyalar.....	76
6-BOB. MARKAZIY BANKNING VALYUTA SIYOSATI	82
6.1. Valyuta munosabatlarini bozor va davlat tomonidan tartibga solinishi.....	82
6.2. Valyuta siyosatining mohiyati va asosiy shakllari.....	85
6.3. Valyuta kursi rejimlari va uning tasnifi.....	89
6.4. Rivojlanayotgan mamlakatlarning valyuta siyosati.....	93
7-BOB. TIJORAT BANKLARIDA XALQARO HISOB-KITOB SHAKLLARI	97
7.1. Xalqaro hisob-kitoblarning mohiyati va asosiy xususiyatlari.....	97
7.2. Xalqaro hisob-kitoblarda valyuta-moliyaviy va to'lov shartlari.....	101
7.3. Xalqaro hisob-kitob shakllarining tasniflanishi.....	104
8-BOB. TIJORAT BANKLARIDA XALQARO KREDIT SHAKLLARI VA HISOB-KITOB SHARTLARINING QO'LLANILISHI	115
8.1. Xalqaro kredit, uning funksiyalari va tamoyillari.....	115
8.2. Xalqaro kreditning asosiy shakllari.....	118
8.3. Xalqaro kredit operatsiyalarida faktoring va forfeyting.....	123
8.4. Investitsiya loyihalarni uzoq muddatli xalqaro kreditlash.....	131
8.5. Xalqaro kreditning valyuta-moliyaviy va to'lov shartlari.....	136
9-BOB. XORIJIY INVESTITSIYALARNI JALB ETISHDA MOLIVAVIY INSTITUTLARNING ROLI	142
9.1. Xorijiy investitsiyalarning mohiyati va turlari.....	142
9.2. Investitsiya muhiti va uning milliy iqtisodiyotdagi o'rni.....	144
9.3. Investitsiya muhitiga ta'sir etuvchi omillar.....	148
9.4. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishning milliy iqtisodiyot uchun ahamiyati.....	154
GLOSSARIY	160
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	164

QAYDLAR UCHUN

**J.X. ATANIYAZOV
N.X. JUMAYEV
E.D. ALIMARDONOV**

XALQARO VALYUTA-KREDIT MUNOSABATLARI

Darslik

1-QISM

*Muharrir Sh.Bazarova
Badiiy muharrir K.Boyxo‘jayev
Kompyuterda sahifalovchi Z.Ulug‘bekova*

Nashr list. AI¹ 305. Bosishga ruxsat etildi 13.10.2020.
Qog‘oz bichimi 60x84 1/16. Shartli bosma tabog‘i 9,7.
Hisob-nashr tabog‘i 10,0. Adadi 50.
27-buyurtma.

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyotida tayyorlandi.
100000, Toshkent, Amir Temur ko‘chasi, 60^A.

«DAVR MATBUOT SAVDO» MChJ
bosmaxonasida chop etildi.
100198, Toshkent, Qo‘yliq, 4-mavze, 46.

